

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

І9-том

МАҚАЛАЛАР, ОЧЕРК,
СЦЕНАРИЙЛЕР, ЛИБРЕТТОЛАР

1942–1945

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7
Ә 82

*Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Редакциялық кеңес:
Кеңес төрағалары – М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы У. Қалижанов

Кеңес мүшелері:
*Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанатиянов Б., Қасқабасов С.,
Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали Қ., Мағауин М., Мұртаза Ш.,
Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.*

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.

19-том: Мақалалар, очерк, сценарийлер, либреттолар.
1942–1945. – 400 б.

ISBN 978-601-294-161-6

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының 50 томдық академиялық толық басылымының 19-томына 1941–1944 жылдардағы бірнеше мақалалары, Абай жайында жазылған кинодрамасы, әдеби сценарийі, либреттосы енгізілді. “Конвейерде күй мығым” мақаласы Балқаштағы мыс қорытушылардың еңбектегі жетістігін сөз етсе, “Шабдар “ерге” май не дер!” очеркі Отан қорғау тақырыбына арналған. Сценарийі мен либреттоның орыс тіліндегі аудармасы оқырман қауымға алғаш рет ұсынылып отыр.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырманға арналады.

**УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7**

ISBN 978-601-294-161-6 (19-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
ISBN 978-601-294-142-5 және өнер институты, 2014

**Мақалалар,
очерк**

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ЗА 20 ЛЕТ

Рожденная волей Октября и гением великих вождей трудящегося человечества, Ленина и Сталина, Казахская Социалистическая республика насчитывает уже двадцать созидательных лет своего существования. Двадцать лет — это только юношеский период в жизни человека. В многовековой истории народов, особенно в истории азиатских народов, за двадцать лет не успевали измениться даже покроя одежды, тавро и тамги родов и их правителей¹.

Но последние двадцать лет в жизни казахского народа — небывалая по своему историческому содержанию эпоха.

В малолюдных кочевых степях возникли индустриальные, культурные города; в недрах земли открыты многоцветные благородные металлы; пустыни и горы сближены стальными туннелями; поля и долины, заселенные колхозниками, покрыты невиданными в этом краю культурами. Каждый год сталинских пятилеток вписывает в историю новые и новые главы о преобразовании жизни народа.

Не только с наукой и техникой породнились казахи, — они обрели и духовную культуру, приобщились к ценностям мира. На родном языке казаха ведут свои мудрые речи основоположники марксизма, великие вожди социалистической революции. В пределы Казахстана желанными и родными вошли Шекспир, Пушкин, Шевченко, Гоголь, Толстой, Горький и многие другие классики мировой и русской литературы.

Песня акына стала выражением народного счастья, голосом благодарных сердец.

Исполнилось двадцать лет обновленной песне — сверстнице и верному спутнику молодой Казахской Советской Социалистической республики!

Чем была в прошлом казахская песня?

Ее питал родник народного творчества. Она вдохновляла классика казахской письменной литературы Абая Кунанбаева, безвестного до революции Джамбула и его сверстников, многих безымянных акынов-жирши далеких

поколений. Идею борьбы за лучшую жизнь, сказочную мечту о будущем несли в себе песни народа.

В них отражены также тоска степей, безлюдье холмов, одиночество горных ущелий.

Замкнутые в границах казахских степей, угасали песни в сумерках истории. О закатной поре с болью вешала домбра. В течение полувека в прошлом столетии витал над степями “Зар-Заман” — гнетущая душу “песня скорби”. Середина и вся вторая половина XIX столетия отмечены творчеством знаменитых акынов: Шортамбаева, Мурата, Шер-Нияза, Досхожи и других. Лейтмотив их песен — неизбывная грусть. Страшно вспомнить творческую судьбу этих благородных сынов народа, судьбу дарований, над колыбелью которых звучала лишь песня скорби. Отрочество и юность их, зрелая пора, умудренная старость испепелены отчаянием. Не рождение, а прощание с жизнью, не солнце, а сумерки, не улыбку, а стон, не рассвет жизни, а холод гибели воспевали в своих песнях акыны той эпохи мрака и безвременья.

Накануне Октября, в памятный шестнадцатый год, вырвался гнев из сердца народа и охватил всю казахскую степь. В этом году гневная песня акынов была гордым знаменем повстанцев.

С Октябрем родилась в степи новая песня, развиваясь в направлении, начертанном Октябрем. До Октября только поэзия сопутствовала истории народа: прозы он почти не знал.

Абай, вершина духовной, интеллектуальной и поэтической культуры казахского народа, принял поэзию от веков и повел ее к вершинам мировой культуры. Пушкин, Лермонтов благодаря любовному, чуткому и бережному посредничеству Абая пришли к нашему народу.

Песня расцвела в годы революции, в годы советизации аула. Пела женщина, освобожденная от позорных оков прошлого, пели, становясь в ряды строителей новой жизни, бывшие батраки, пели старики, пели дети, хлынувшие в школы, пел весь, вчера еще бесправный, народ. И поэзия с первых лет новой эры обрела своих сестер: возникла проза, зарождалась драматургия. Появилось много газет, журналов. На смену единичным рукописям в аулах появились печатные книги. Народились журналистика, публицистика, теория и история литературы.

С первых лет Октября начала формироваться многообразная литература казахского народа. Поэзия во тьме

веков часто вверяла свою участь одним забывчивым ладам домбры, да напеву скитальца-певца, да памяти редких старцев, хранителей заветов народной старины. Теперь устная поэзия вышла на широкую дорогу литературы социалистического Казахстана. Двумя потоками шло развитие казахской литературы революционных лет. Первый ее поток – многообразное, мощное творчество акынов, верных и даровитых носителей народных традиций. Второй поток – день ото дня растущее творчество советских писателей и поэтов Казахстана.

Каковы же природа и содержание творчества акынов Казахстана, возглавляемых Джамбулом, аксакалом народной поэзии, за плечами которого стоят почти три четверти века творческой жизни? Великий А.М. Горький смело сравнил поэта Сулеймана Стальского с Гомером. И если имя Гомера является собирательным, обобщенным именем многих поколений народных поэтов, создателей замечательного греческого эпоса, то такими же синтезирующими являются имена ашуга Стальского и акына Джамбула, впитавших в себя творчество своих народов.

У всех народов существовали поэты, создатели мирового эпоса и фольклора, но они прошли в истории безымянными аэдами, рапсодами, боянами, бардами, акынами. Только в наши дни, в ленинско-сталинскую эпоху, носители народного творчества известны миллионам.

Идейные и художественные корни творчества Джамбула и других акынов кроются не только в творчестве их непосредственных предшественников, но уходят гораздо глубже – в сказки и эпос седой древности, в исторические песни, легенды и предания многих народов. В мировом фольклоре прошлого известны две основные струи. Первая выражает неудовлетворенность народа существующим социально-политическим укладом. Таковы шедевры мирового фольклора и эпоса: “Тысяча и одна ночь”, “Сказание об Эдипе”, “Тристан и Изольда”, древнеперсидское сказание о “Зухаке и Жемшиде”. В этих произведениях, рожденных в разные эпохи и разными народами, воплощены образы тиранов-угнетателей, причиняющих неисчислимые бедствия целой стране, либо городу, либо безвинным героям, любимым представителям народа.

Другая основная струя мирового фольклора всех времен выражает мечту о будущем, о желанном. Это – золотые сны человечества. Неудовлетворенная своей эпохой фантазия

человека уносит его в безвестные края, в неведомые дали времен. В таких творениях народы предстают как великие оптимисты. Совершенно верно подчеркнул эту характерную особенность народного творчества А.М.Горький. Мечты и фантазия уходят в дали будущего не для бесплодных блужданий, — они выражают поиски достойных народа условий существования.

Эти основные направления народного творчества определяют и облик поэзии Джамбула за долгие годы его дооктябрьской деятельности. Созданные Джамбулом эпические песни “Об Утегене”, “О Суранши”, “О Саурьке”, “О Жапаре”² и другие воспевают героя, о каком мечтал народ в те дни: полулегендарного батыра, заступника обиженных племен и народов, искателя счастья для угнетенных.

Другой жанр в импровизаторском творчестве Джамбула и таких акынов, как Нурпеис³, Доскей⁴ и других, — “айтыс” — изоблиненная форма избличительной поэзии. Джамбул вырос по преимуществу на этом жанре.

“Айтыс” — это поэтический поединок. Он своеобразно формирует творческие навыки и дарование акына — по преимуществу импровизатора, автора экспромтов, логически отточенных строф, изощренно-тонких полемических выпадов и неожиданных острот. А так как исход борьбы решают не одно изобилие и красоты степных песен, но, как и во всякой полемике, — гибкость ума и сила логики, то жанр “айтыс” требовал от акынов огромных знаний, осведомленности во всех вопросах, близких народу, зрелых ответов на все явления окружающей действительности. Помимо богатого репертуара, состоящего из разнообразных видов народных творений, акыны обязаны были иметь широкие познания в области истории народов, родов, в области географии, растительного и животного мира и еще во многих других областях. Все, что было известно его народу, его среде, должен был знать и помнить акын — живая энциклопедия всех видов знаний, доступных его времени и его народу. Разве не поэтому и Джамбул не замкнулся в пределах узкой, знакомой ему национальной среды, но стремится в наши дни, следуя лучшей традиции народного творчества, раздвинуть рамки и сферу своей поэтической деятельности: ведь родина его — весь наш великий Союз.

Другая особенность народной поэзии, помогающая нам понять огромный талант акына Джамбула, заключается в

том, что творчество народа, без промедления откликаясь на любое значительное событие, не отстает от жизни. В прошлом у всех народов песня сопровождала и бедствия, и войны, и восстания, смерть и рождение, и народные увеселения. Любое из этих событий требовало от акына песни. Быстрая и чуткая реакция, незамедлительный отклик на все факты многосторонней жизни нашего Союза – вот подлинно народное свойство его творчества. Джамбул – самый яркий и даровитый казахский певец нашей социалистической эпохи. Самый вдохновенный, понятный, близкий массам, простой и мудрый непревзойденный певец великого вождя и учителя трудового человечества, тов. Сталина. В образе вождя Джамбул нашел осуществление своей полувековой мечты, полное воплощение многовековой мечты своего народа об идеальном герое-заступнике, о герое, сыне народа, спасшего народы от вечного горя, слез и угнетения. Образ вождя в поэзии Джамбула – это свет, источник жизни, мощной, непобедимой силы и душевного огня. Тов. Сталин является олицетворением той немеркнувшей правды, за которую боролись, которой смутно грезили в сновидениях поколения и поколения народов. Поэзия Джамбула всеми корнями своими вросла в народное творчество. Это во многом относится и к другим народным поэтам: к Нурпеису, Доскею, Нурлыбеку⁵, Нартаю⁶ и пр. Если раньше творчество акынов, живущих вблизи Джамбула, находилось под явным влиянием его, то сейчас, с выходом в свет новых произведений великого акына, большое и яркое влияние его поэзии сказывается на песнях акынов как старших, так и младших поколений.

Центральной, главенствующей темой творчества акынов стали образы великих заступников народа, принесших ему жизнь и свет. Огромное место в творчестве народных певцов с первых дней революции занимают и песни о Красной Армии, о равноправии и братстве разобщенных ранее народов, о земле и труде колхозников, о машинах и просвещении, об обороне отечества. Немало замечательных песен сложено акынами о героических и мудрых соратниках великого вождя.

Параллельно с расцветом народной поэзии с первых лет революции растет и молодая советская литература Казахстана.

Предшественниками ее были классики казахской литературы XVIII и XIX столетий во главе с Абаем Кунанбаевым и такие писатели и поэты народно-демократического

направления, как Султан Махмуд Торайгыров, Донентаев и другие, да и революционная поэзия народных акынов питала своими жизненными соками молодую советскую литературу Казахстана. Но основоположницей ее была Коммунистическая партия. Идеино-художественное воспитание советская литература получила у великого пролетарского писателя Горького и русских классиков. У них училась мастерству, знакомясь с творениями Маяковского и других передовых писателей современной русской литературы.

Гражданская война, борьба против остатков капитализма, против буржуазно-националистических элементов, оборона страны, борьба за выполнение сталинских пятилеток – эти исторические этапы нашей страны были в то же время этапами развития и формирования казахской советской литературы.

Союз писателей Казахстана объединяет сейчас около 90 писателей – прозаиков, поэтов, драматургов, историков литературы и критиков. Среди них есть вполне окрепшие, зрелые, культурные мастера, насчитывающие за своими плечами два десятилетия творческой деятельности. К этой группе писателей старшего поколения принадлежат поэт и прозаик Сабит Муканов, прозаик Сабир Шарипов⁷, драматург и прозаик Габит Мусрепов, поэты-орденоносцы Аскар Токмагамбетов, Абдильда Тажибаев, Таир Жароков, а также поэты Гали Орманов, Сыздыков Жакан, Калмакан Абдукадыров и др.

Эта группа старших писателей и поэтов Казахстана выросла в борьбе с буржуазно-националистической идеологией, с конкретными носителями ее – алашордынцами. Литературе пытались вредить враждебные элементы, старавшиеся ориентировать писателей на заведомо неправильные пути. Все эти враги делали сознательный реакционный упор на самостийное существование казахской литературы, на ее изолированность от общих интернационально-революционных задач советской литературы.

Пафос революционных песен, правдивые реалистические поэмы и прозаические произведения перечисленных выше писателей помогли политическому и культурному росту трудящихся. Поэмы, стихи, рассказы, пьесы этих писателей, написанные на темы нашей действительности, на темы ожесточенной классовой борьбы в ауле и борьбы Коммунистической партии и советской власти со всеми врагами революции, помогли партийно-советскому

строительству в Казахстане, укрепляли социалистическое государство трудящихся.

В ряды старших писателей влились за последние пять-восемь лет молодые. К ним относятся прозаики Габиден Мустафин, поэты Жумагали Саин, Есмамбетов Али⁸, Сатыбалдин Капан, Сарсембаев Абу, прозаик и драматург-орденоносец Альжаппар Абишев, прозаик Сланов Габдул⁹, поэтесса Калауова Зияш¹⁰. Нужно присоединить к ним не менее талантливых и культурных молодых драматургов, прозаиков и поэтов, одновременно являющихся критиками и историками литературы (Исмаилов Есмагамбет, Хусаинов Шахмет, Ахинжан Мусатай¹¹, Жумалиев Хажим, Бекхожин Халижан, Габдуллин Малик и др.). И, наконец, следует поговорить о молодых народных акынах Нурлыбеке Баймуратове, Сеядиль Керимбекове, Нартае, Омаре Шипине¹² и др. Начали они свою творческую деятельность как импровизаторы, певцы-акыны: слагали перед большой аудиторией песни-экспромты о социалистическом строительстве или о прошлом своего народа. Но, продолжая и по сей день традиции устной поэзии, они не только импровизируют и создают новые поэмы под напев домбры, но и вверяют бумаге и перу свои поэтические строфы. Так написаны большие сюжетно занимательные исторические поэмы: Нурлыбеком Баймуратовым об анненковщине – “Канды жорык”, Омаром Шипиным – об Амангельды, Сеядилем Керимбековым – о событиях 1916 г. (“Бес мылтык”).

Творческими усилиями советских поэтов и писателей Казахстана создано за 20 лет немало значительных художественных полотен. Крупными достижениями в области поэзии являются: “Сулущаш”, “Ак аю” (“Белый медведь”) – поэмы Муканова Сабита; поэма “Поток” Жарокова, цикл лирических стихотворений Тажибаева, стихи Токмагамбетова и др. В области драматургии – пьеса “Козы Корпеш и Баян Слы” Габита Мусрепова, трагедия “Абай” Соболева и Ауэзова и др. В области прозы – роман Муканова “Загадочное знамя”*, повесть Мустафина “Смерть и жизнь”, рассказы и повести Мусрепова и т. д.

Осваивая наследие классиков мировой литературы и произведения писателей народов Союза, шла своим самостоятельным путем также и уйгурская литература. В

* На русском языке выходит под названием “Ботагоз”. — Прим. ред.

ее молодых рядах ведущее место по праву занимает поэт и драматург орденоносец Кадыр Хасанов.

Современная уйгурская литература развивается в тесном творческом общении с советской узбекской и, отчасти, азербайджанской литературами. Родственная близость уйгурского языка с узбекским обеспечивает уйгурским литераторам плодотворное и органическое освоение лучших образцов классической и современной узбекской литературы.

В состав казахстанского литературного отряда входят такие талантливые писатели, как Иван Шухов¹³, Гайша Шарипова¹⁴ и др. Произведения их отражают прошлую и современную жизнь Казахстана.

Среди русских поэтов Казахстана особого внимания заслуживают орденоносец Павел Кузнецов¹⁵ — его переводы творений Джамбула известны всему Союзу — и молодой талантливый поэт Дмитрий Снегин¹⁶. В области историко-литературного изучения и критического анализа образов казахской литературы ведет научную работу доцент Ритман-Фетисов¹⁷, закончивший недавно большое исследование о творчестве Джамбула.

Непрерывно обогащается Казахстан и передовой литературой: произведениями мировых и русских классиков, современных писателей братских республик, поэтов, прозаиков и драматургов русской советской литературы.

ЦК Коммунистической партии и правительство Казахстана оказывают повседневную помощь казахской литературе. Союз писателей Казахстана имеет самостоятельное издательство художественной литературы, свои периодические литературные журналы на казахском и русском языках. Лучшие произведения казахских писателей изучаются в начальных и средних школах и включены в учебники литературы Казахстана.

Общественное внимание к работе писателей создало большую популярность их именам и произведениям.

Писатели тесно связаны с филиалом Академии наук, с многочисленными вузами. Исмаилов, Жумалиев, Муканов и другие принимают участие в научно-исследовательской работе по теории, истории и критике казахской литературы.

И количеством созданных за двадцать лет произведений, многообразием их, и ростом писательских кадров, казахская революционная литература по справедливости занимает не

последнее место среди братских литератур нашего Союза. Однако, признавая бесспорность этих фактов, справедливо задать вопрос: каков же художественно-культурный уровень советской казахской литературы?

Начальный период ее характеризуется преобладанием почти во всех литературных жанрах голой агитки и схематизма в изображении окружающей действительности, отсутствием художественно убедительных образов строителей нового общества. Этими недостатками страдали как мелкие, так и большие поэтические произведения Сабита Муканова.

Те же недостатки присущи и первым литературным опытам поэтов Токмагамбетова, Тажибаева, Жарокова и др.

Но в те годы были еще очень молоды эти писатели. Горячо преданные революции, в литературу они пришли без творческого опыта, без знаний; культурный уровень их был низок; поэтому и творения их в тот период уступали творениям народных акынов. Эти молодые писатели не были знакомы с русскими и европейскими классиками, в те годы они еще не приступали к серьезному изучению основоположников пролетарской литературы: Горького, Маяковского.

Вот почему более зрелые художественные произведения появились только во втором десятилетии существования казахской советской литературы. Особенно плодотворны последние четыре-пять лет. А новейшие произведения поэтов-орденоносцев: Аскара Токмагамбетова, Таира Жарокова, Абдильды Тажибаева и поэта Сабита Муканова говорят не только о большом даровании их авторов, но и о культурной зрелости.

У каждого из этих поэтов есть свой поэтический голос, свое творческое лицо. Поэтическая индивидуальность Аскара Токмагамбетова выражается в его глубокой народности и богатстве его народно-речевого словаря, в доходчивости его острых, художественно отточенных, злободневных стихов. Отдельные стихотворения его и поэма “Сталинский маршрут” пользуются большой популярностью.

Творческая природа яркого и талантливого поэта Таира Жарокова – романтико-героический пафос и поэтическая взволнованность. Описывает ли Жароков природу, рисует ли картины социальной борьбы – стихи его полны глубокого чувства (поэмы “Солнце заговорило”, “Поток” и мелкие стихотворения).

Не менее талантлив Абдильда Тажибаев – поэт, работающий в области социальной лирики; произведения его отмечены острой, свежей публицистической мыслью, это подлинный поэт-революционер.

Крупные заслуги перед казахской советской поэзией имеет Сабит Муканов, создатель талантливых поэм “Сулущаш”, “Ак аю” и неутомимый новатор в области поэзии; он впервые ввел в казахское стихосложение поэтические формы Маяковского.

Казахская драматургия за последнее десятилетие добилась очень значительных успехов. Следует выделить историко-романтическую пьесу Габита Мусрепова – “Козы Корпеш и Баян Слу”. Автор как бы демонстрирует в ней результаты плодотворного и творческого освоения классиков мировой драматургии Шекспира, Шиллера. По силе высоко-поэтического, образно-богатого языка, по глубокому поэтическому чувству, по широте характеристик персонажей легенды это произведение справедливо считается одним из крупнейших достижений современной казахской драматургии.

Мусрепов в то же время – талантливый и зрелый мастер казахской прозы, имеющий тяготение к жанру новеллы.

В области казахского романа самым удачным опытом нужно признать последний роман Сабита Муканова “Загадочное знамя”.

Охват крупных этапов в исторической жизни Казахстана (события 16-го года и периода гражданской войны), занимательно развернутый сюжет и умелое изображение характеров ведущих персонажей – все эти данные говорят о значительных успехах писателя.

К недостаткам романа следует отнести некоторую затянутасть отдельных персонажей и местами недостаточно отработанный язык.

Несмотря на то, что за последние годы появилось много и повестей, и романов, художественная проза и критика в Казахстане остаются наименее развитыми видами нашей литературы.

Огромная заинтересованность в развитии казахской советской литературы, проявленная читательской общественностью Казахстана, зафиксирована в 1939 году в особом постановлении ЦК Коммунистической партии Казахстана.

В этом постановлении указано на отставание художественной прозы от жизни и, в частности, на отсутствие

художественно полноценных романов, на отсутствие больших полотен, отображающих борьбу современных строителей социализма. Указано также на большое отставание критики.

Задачи и пути развития нашей литературы, четко и ясно очерченные в этом постановлении, и по сей день встают как проблема роста, как проблема расцвета казахской литературы.

Слабо развивается критика. Уровень ее еще далеко не высок. Центральная ее задача — постановка творческих проблем, проблем высокого идейно-художественного содержания произведений. Она должна помочь писателям преодолеть схематизм, литературные шаблоны, плоское, серое и однолинейно-поверхностное изображение жизни, поступков и психологии людей. Она должна способствовать повышению художественности, усовершенствованию художественной формы стихов, романов, пьес.

Композиция, язык, образная система произведений в сочетании с высоким идейно-революционным содержанием, глубокое проникновение в изображаемую среду, в жизненные процессы, чувства и мысли людей — все эти вопросы должны привлекать серьезное внимание критики. Именно эти задачи обязана ставить она перед растущей казахской литературой.

Только решая эти задачи в своей творческой практике, казахская литература может выйти из периода начального становления на путь широкой, зрелой культуры и мастерства.

При этом личная культура казахского писателя должна стать необходимым условием воспитания и выращивания писательских кадров.

Исключительно высока и глубоко ответственна эта задача, поставленная перед писательской организацией республики и ее руководством: идейно-художественное воспитание кадров молодой национальной литературы. В осуществление этой задачи президиум Союза советских писателей Казахстана в течение последних лет ведет серьезную систематическую работу среди писателей по повышению общеобразовательного уровня и расширению их идейно-политического кругозора.

Коллективное обсуждение произведений, литературная консультация, ознакомление с классиками мировой и русской литературы и лучшими образцами современной

литературы являются, несомненно, настоящей творческой помощью отдельным писателям, особенно молодым.

Глубокое освоение классического наследия казахской литературы тоже стоит в центре внимания нашей организации. Приобщение к этой творческой сокровищнице своего народа, наряду с приобщением к сокровищницам мировой литературы, позволит совершенствовать художественную форму, обогатить лексику и образы, улучшить стиль наших произведений.

Писательская общественность Казахстана со всей ясностью отдает себе отчет в том, что огромная историческая миссия — достойно отразить в литературе великие победы социалистической революции в пределах когда-то обездоленных степей и бесплодных пустынь — далеко не выполнена еще нашими писателями. Писатели Казахстана сознают также и то, что не может быть большой литературы без личной большой культуры писателя, без революционного ленинско-сталинского мировоззрения, без поворота писателя к трудовым будням героических миллионов нашей страны, без творческого освоения лучших художественных традиций мировой литературы.

К знаменательной дате — двадцатилетию своей республики — писатели Казахстана пришли с верой в будущее свои крупные успехи и не на узкой одиночной тропе, а на широком светлом пути большой советской литературы.

Двадцать лет — один миг в прошлых веках — в наше сталинское время явились огромным и богатейшим периодом в жизни нашей страны, периодом, ни с чем не соизмеримым по его революционно-историческому содержанию. И небывалый, многосторонний рост нашей общественности, нашей родины требует такого же мощного роста нашей литературы.

Казахская литература на своем участке призвана творчески ответственно решать те глубокие проблемы, какие ставят сейчас перед всеми писателями Союза ЦК ВКП(б) и лично товарищ Сталин.

Пусть будут отданы на решение этих исторических задач наши лучшие порывы, все наше умение, все наши силы!

ШАБДАР “ЕРГЕ” МАЙ НЕ ДЕР!

Бір топ төре¹ бір ру елге өктемдік етем деп келіп, жанжал шығады. Ел төрелерді тегіс қырып салады да, өліктерін Суықсай деген сайға тастайды. Кейін, бірқатар заман өткен соң осы ел ішіне тағы бір төрелер келіп отырып, әңгіме үстінде талас шығады. Төрелер біз “ақсүйекпіз”² дейді, ел оған күмән келтіреді. Сонда жаңағы елдің бір қарты өз кісілеріне айтыпты: “Жарандар-ау, оған да күмәнің бар ма? Қайтіп қана таласасың? Төре сөзінің шындығына Суықсай-ақ куә емес пе, тіпті? Сонда жатқан сүйектерін әппақ емес деуге қайсыңның аузың барады? Құдай қані!” – депті.

“Халық атаулыны құл етіп, барды басып алып, әлемге әлек салу біздің жүлдеміз. Өйткені біз ақсүйек арийміз³. Өйткені біз бекзатпыз. Бекзаттығымыздың нысаны бар. Шашымыз қарашаның айындағы селеудей сап-сары. Көзіміз жай көк емес, тұздай көк. Басымыз да жұмыр басты бенденің басы емес. Сонағұрлым өзгеше. Ат басындай ұзын бас”⁴, – деп, деміне нан пісердей боп, тарих білмеген тасыр шықты.

Қыс қыспаққа алам, көктемде көк құлатам басыңа, деп көпіре келді.

Сын ұзаққа барған жоқ... Құлшынып атаған қысы келді. Қалай келді? Әулекінің әулесін әлем көрді. Өлексесін біз көрдік. Біздің Отан жері көрді. Біздің елдің ері көрді. Не көрді? Бекзадалық нысаны бар, жаңағы шалықтап келген шабдар “ердің” шалдар кебін кигенін көрді. Жиырма, отыз жастағы ганстердің⁵ арсыз бетін айғыз-айғыз ажым басып, лас денесін бит тесіп, індегі сасық күзендей бықсып, қоңсып бүріскенін көрді. Селеу шашын құл басыпты... Ол көр аузында отырған тірі болмысының кебі еді. Өлісі қандай? Тұздай көзі мұздай қатып, совет жерінің көрлі аспанына жалына қарап қалған екен, оны көрді.

Бекзаданың нысандары кем жазаға кезіккен жоқ. Кәр жазаға⁶ килікті. Алып Москва қасынан қирай қашқан жолына қара. Теріске, батысқа, оңтүстікке – бәр-бәріне тегіс қара. Не жатыр? Теңкііп танкісі, жарбиып самолеті жатыр. Ұлығындай боп, аспанға қарап аңырып қалған, иесі жайраған зеңбіректер жатыр. Үңіле қараса да үміт жоқ. Оралатын шабдар “ер” жоқ. Осының бәрі де біздің олжа боп жатыр. Әр тарапта, әрбір колхоз жолдарында масқара қылықтың мыңдаған, жүздеген айғағы боп жатыр.

Арсыз бөспе енді не айтады? Бел астына қашып барып, көкала қойдай боп, соққы жеген ол өзін-өзі жұбатпақ боп, былай айтады: “Көктем келеді, жаз келеді, сонда жүрек жалғанады”, – дейді. Рас, көктем келеді. Май келеді. Бірақ осы маймен тағы бір қызық жәй келеді. Бекзадалық нысанның біз қыс ішінде екеуін анық көріп ек ғой... Енді ақ сүйекті, ат басты екенін көреміз. Қатты жұттың артынан жадырап жаз келгенде қыстай қырылған қой, торпақтың қар астында қалған жемтігі ашылатын. Қансоқтасы арылып, ақыры қақ сүйектің өзі қалатын. Май енді бекзат болмыстардың ең басты болған нысанын көрсетер. Бірақ бұл үш нысанның соғысы бекзат дегеннің шыны тегі қайда екенін танытар. Танысқанда адамзат емес, хайуан зат екенін көрсетер. Жиылмай қалған жемтігінен біздің май оның махлұқ, нәрсіз тегін танытар. Сауысқандай қарты айтқан жайды тарих әлем сонда айтар.

Тану менен айту ғана емес, біздің осы май кешілмейтін кектің де майы болар.

Біз барлық Отанымыз, халқымызбен жас тарихты жасаушы жас алыппыз. Біз бар табиғатты серік етер сенімдеміз. Бір маусымның үміткері, бір маусымның тынысы емеспіз.

Сол себепті “қыста қан құстырсақ, майда да мейлінше меңдете ұрармыз, жазда жайрата да білерміз” дейміз.

КОНВЕЙЕРДЕ КҮЙ МЫҒЫМ

(очерк)

Механиканы аттай айдап, мерзімді мінгіш етіп алған 20-шы сияқты шахталарда буын-буын машина, түйін-түйін тетіктер көп. Егер “Қарағанды қазір қандай?” деп сұрар болса, қалың Қарағандыны айтпай тұрып, жалғыз ғана сол 20-шы шахтаның бірінші шығыс лавасындағы бір ғана конвейер¹ күйін айтар ең. Өзге лавалар сияқты мұның да үлкен тетігі “лықсымы конвейер” — рештак болады. Осы рештакта өзгеше бір өнегелі мінез бар. Егер дамылсыз сілкініп, үздіксіз өнім айдап тұрған ырғағына әлдеқалай аз уақыт көмір түспей қалса, рештак шұғыл өзгере бастайды. Тар лаваның ішін даңғаза қып, тарсыл-күрсіл үнге басады. Арқа бойы аза боп “ал күректі, сал көмірді” деп, бол-бол қаққандай. Істе күткен порожняк пен электровоз, тыста күткен вагондар бар, баршасынан бұл қысылған тәрізді. Солардың атынан, бөгеліске наразылық көрсетеді. Қатқыл үнге басып, қарбаласқан шағында ұялғаннан даурыққан сияқты. Ал көмір қаулап, жотасына жүк түссе, тілегенін тапқандай, аңсағанын алғандай өз ырғағын қайта табады. Ендігісі, дабыры аз, дамылы жоқ, дәмді қимыл. Толы жота, тоқмейіл рештак енді мағыналы ырғақ табады. Лықсып “тақ-тұқ” екшеп, “тақ-тұқ” етуімен өзінің айнымас өніне басады. Мынау үні күр “тарс-түрс” емес, ырғағында сөзі бардай. “Еңбек — өрнек, өнбек — еңбек” деп лықсыған сияқты. Рештак, міне, осындай мағыналы да саналы қайраткер. “Бөгеліс болмай, бөксере қимыл етейік” дейді рештак.

Қазіргі күндерде, халық қажыры сан салада, әр сөтте, Отан үшін қан қайратын, ой өмірін түгел жұмсап отырған шақта жаңағы конвейер де халық үніне басым күйін қосып тұр. Сенімді салмақпен көп көмірдің үздіксіз өзенін аял қылмай ағызып, жөнелтіп жатыр.

Бүгінгі серпінді еңбек күнінде бір рештак емес, бар Қарағанды қазаны да сол жүйесі мығым мол конвейердей сезіледі. Қайнар еңбек төріндей. Бұл күндерде сөз сараң, іс мығым. Сөздің аты – уәделі цифр. Сменаның сыны саннан тыс, нормадан асқан көмір.

Бар шахта, бар учаске, бар лавада бүгінгі еңбек ашумен суарылған. Әрбір артық тонна жау жарағын өртесін, әрбір артық вагон Отанның берік қорғанын бекем ете түссін деп арнайды. Намыс пен ыза, әр бригаданың лаваға түсер шағындағы қолға ұстап түсер шамындай. Алдындағы мақсатын айқын танытады. Әр білекке күш құяды. Шахта ерлерінің ашуы, жалтыр жақпар көмірге бұлжымастан “қарш” деп кіретін электр бұрғы пішіндес... Тар лавада тарс беріп атылып, көмір дөңесін төңкере тастап жатқан запал тәріздес... Үлкен ашуда сөз аз. Өнімді күште даурық аз. Кернеген ашу, кенет взрыв боп атылған сайын рештак бойы жал-жал көмір болады... Жүректен білекке құйылған қайратты ашу навалоотбойщиктердің күректерін сілтетеді...

Механикалы шахталардың бәрінде қолмен істелетін жалғыз үлкен қимыл бар. Ол – осы күрекші-навалоотбойщиктер ісі. Рештак осылармен, бұлар рештакпен біте қайнаған. Тар лавада тайталас. Қажу білмес қатты қолда шапшаң күрек жарқылдайды. Құлаған кеннің жалына қарыш-қарыш кіріп, көміле көмір асап шығып, конвейер жонын тоғайтып тұрады.

Ұлы Отанның шегінде жаудың алғашқы пулеметі батырлап, алғашқы зеңбірегі доп атқан шақта, Вячеслав Михайлович үні келгенде, Қарағанды лавалары да ел ашуымен жаңғырыққан еді. Содан бері еңбек конвейері күйінен жаңылған жоқ. Шахта ерлері екілене еңбек етіп өрге басты. Өздері ғана емес, одақтың үшінші кен қазаны Қарағандыны да тегіс тұтас бойымен өр табысқа бастырды. Қажымас қайраткер рештакпен біте қайнап, иық сүйесіп істейтін әлденеше еңбек ерлері бар. Олар өздерінен Отан күткен екпінді жалғыз соғыс уағында бастаған емес. Жырдай жарқын, астам күшті ілгеріден-ақ дәйімі дәстүр қып келе жатқан. Соңғы жылдар бар Қарағанды шахталарына аты әйгілі боп шыққан Құсайын Сатов, Катков, Митрофанов, Пенкин сияқты кеннен шыққан көп батыр бар. Осы аталған төрт кісінің барлық шахтерлерге жетекші болған бір жарысы

өзгеше аталады. Мұны Қарағандыдағы қайрат легендасы десе көп емес. Ең әуел, жеке кісі нормасы 12,5 тонна боп тұрған күнде, Құсайын өзгеден үздік озып барып 50 тонна береді. Төрт жүз проценттей. Біраз уақыт осы цифр көп алдындағы көмбедей, бәйге кезендей болады. Мұның аты, бар Қарағанды “басым” деп таныған, мақтаулы рекорд еді. Бірақ біздің табыс алдыңғыға жетіп тоқтау емес, оза шабу. Сондықтан аз ғана уақыт ішінде Құсайын рекордын Митрофанов кеп жеңіп өтеді. Ол 57 тонна береді. Ендігі рекорд осынікі еді. Жалғыз-ақ ол сан да үлкен өріс боп тұрақтамайды. Аз уақыт ішінде Пенкин келіп бұдан асып түсіп, 67 тонна деген бел көрсетеді... Осы кезекте алғашқы үлкен өнім берген Құсайын өз рекордымен өзгелердің жаңа рекордтарын тегіс басып озбақ боп, қайта қайрат сілтейді. Бәрінен де асып түсіп 77 тонна беріп шығып, қазіргі Қарағандының ең жаңа рекордын атап отыр. Тудай толқыған, “мен мұңдалап”, асқындап тұрған әсем қарқын. Міні, Отанның барлық халық шаруасы алдында Қарағанды қарызын ерше түсініп, батырдай батпан қимыл көрсетіп тұрған азаматтар осындай. “Еңбегім елім үшін” деген үлкен санадан туған өктем қайрат. Құсайын қимылы жалғыз бұл емес. Оның өзгеше шыққан тағы бір ісі бар. Сөткенің ішінде арасына жік салмай, тыным алмай, екі сменаны бірге істеп шыққан күні де бар. Алғаш түскенде түнгі сменада 354 процент өнім беріп шығады да, жаңа норма, жаңа өнімді көп атынан қостап келіп, қолма-қол қайта түседі. Тағы да толық смена, жиыны 16 сағат талмай тартып шығады. Соңғы сменада ешкім олқы емес. Төс табандаған стахановшының тың-тұяқ күйде беретін мақтаулы өнімін тағы беріп, 315 процент орындап шығады. Жалғыз Құсайын, Митрофановтар емес. Озған шахтаның өктем тобының ішінде, соғыс жарияланғаннан бері орасан қайрат көрсетіп келе жатқан 5-учаске бар. Ел ерлігі, еңбек ерлігі сынға түскен күндерде, учаске бастығы Николаев айнымай өрге басып келеді. Қарағандының қай шахтасын алсаң да, қай күн сынап келсе де қасқая жауап бере алады. Түсіп Күзембаевтың өзімен бірге көп жасасқан, көп кезеңде өктеп шыққан, сай тасындай атпал шахтерлері бар². Олардың бәйгелі бірінші шахтасы әрдайым бөлекше есеппен шығады. Жарты жылдың планы бұларда мерзімінен

көп бұрын біткен. Отан жауына қарсы олар жауабы артықша есеппен жөнелтетін талай мың тонна кокс көмірі. Бұл уәдесін ол шахта ең алғаш соғыс басталған күндерде айтты, айтып қана қойған жоқ, орындап келеді. Кенжелеп келген шахтаның бірі Калинин шахтасы болса, соңғы күндер оның да омырауы осал емес. Қарыз толтыру ғана емес. Осы айдың өзінде пәлен мың тонна артық беру қатты ұстаған серттері. 1932 жылдан бері шахтада істеген бұрынғы забойщик, бүгінгі төртінші учаске начальнигі Рысбаев Темірғалиды қазіргі күндерде үнемі шахта ішінде көресің.

Бар шахтада жауға жауап өніммен айтылады. Талай тілдің ішіндегі ең сенімді, ең шешен тіл, ең әсем тіл осы еді. 18 шахта соғыс басталғаннан бері өнімді ылғи артығымен асырып, орындап келеді. Отан қорғау деген арнаулы күндерде №20 шахта дағдыдан, нормадан тыс 400 тонна көмір берді. Қалысқан шахта жоқ. Әншейінде әралуан себеппен кейіндеп, қарыздар боп келе жатқан №31 шахта да намыс, жігер сыналған күндерде нормасын толық адағып шығып отыр. Жеке бригадир, жеке шахтерлерді алсақ, майданға, майдандағы Отан ерлеріне деген дос жүрегін әр минуттағы жігермен танытады.

Жиырмамыншы, бірінші сияқты шахталардың директорлары Мельник, Күзембаевтардан бастап, жеке курьер, көшірлерге дейін, қақпашы охранға дейін жұмылған тұтас бір желіні көресің. Қарағанды қайраткерлеріне поэзия сәлемін әкелген қарт ақыннан бастап, пионерге шейін, барлық шахта жұртшылығы бір кеудеден тыныс алып, жауға деген бір ғана улы жиренішті баян етеді. Жиреніш жігер үшін жігер, Отан қайраты үшін, жау жұлынын қырку үшін оқталған. Міне, бүгінгі Қарағанды осындай құрсаулы бір батпан күш. Қарағанды рештағы ырза қылар ырғағынан айнымайды. Конвейерде күй мығым.

**Сценарийпер,
кинодрама,
пубреттопар**

А Б А Й

Сценарий

Қатынасшылар

Абай

Айдар

Кәрім

Көкбай

} Абайдың ақын шәкірттері.

Баймағамбет — ертекші, Абайдың досы.

Зейнеп — жолаушы ақын әйел.

Әбдірахман (Әбіш) — артиллерия офицері, Абайдың баласы.

Мағауия — Абайдың баласы.

Ажар — қаралы әйел, кейін Айдардың жары.

Долгополов — доктор, антрополог, айдаудағы адам.

Ерден — Тобықтының рубасы.

Нарымбет — Ерденнің жақыны.

Мәриям (Мағыш) — Нарымбеттің қарындасы, Әбіштің қалыңдығы.

Оспанов Әзімхан — облыстан келген шенеунік.

Тәкежан — Абайдың ағасы, болыс.

Еркежан — Абайдың әйелі.

Қарлығаш — Абайдың жақындарының қызы.

Сырттан — Тобықты руының қарт биі.

Мес — Ерденнің жігіті.

Дәулет — Айдардың жақыны.

Ораз — ол да.

Қыз — ол да Айдардың руласы.

Урядник полиция, қонақтар, жігіттер, балалар.

Қазақтың ен сахарасы. Ескі молаларда тас бейнелер,
ескі қорған көрінеді.

Ақтарылған қорғанның басында бірнеше адам отыр. Бәрі де қазылған шұңқырға үңіліседі. Төменнен жіңішке түтін шығады. Аздан соң сол төменнен трубкасын түтетіп Долгополов шығады. Қолында адамның бас сүйегі. Сүйекке қадалған садақ оғы бар.

Сүйекті топырақтан тазарта тұрып Долгополов Абайға:

— Ал, соңғы қорған мынау. Бұрынғылардан қызығырақ сияқты. Бас сүйек... ал мынаны байқайсың ба, бұл шақпақ тастан істелген оқ қой.

Жұрт таңырқай қарасады. Әсіресе, Баймағамбет ентелей кадалады. Долгополов:

— Қадым заман белгісі. Тас ғасырдың куәсі. Бірақ сонымен қатар жылқы сүйегі мынау.

Аршылған топырақ үстінде жылқының бас сүйегі жатыр. Қасында темір ауыздық бар, тағы басқа сүйектер. Адамның тағы бір сүйегінде алтын құрсау бар. Долгополов трубкасын бұрқылдатып:

— Темір ауыздық... құрсау... өзі алтын... Анау шақпақ оққа қарағанда ірі мәдениет айғағы ғой... Тегі, ескі қазақ осы сахарасы үшін талай жабайылармен соншалық ұзақ заман алысқан-ау... Солай шығар деп ойлап ек-ау, Ибрагим Құнанбаевич.

Баймағамбет ауыздық пен құрсауды ұстап:

— Дұрыс... бұл қазақ. Баяғыда бір үш қатын бопты, үшеуі де перзент күгеді екен. Соның бірі толғатқанда жер тырнапты — оның нәсілі қытай бопты. Жер де көп, ел де көп. Тағы бірі толғатқанда — ағашты құшақтапты. Бұның нәсілі орыс екен. Тоғай да көп, ел де көп. Енді бірі толғатқанда аттың жалын құшыпты. Осының нәсілі қазақ бопты — ел де көп, мал да көп.

Долгополов үлкен тостағанға қымыз құйып жатып күліп:

— Өлгеніңше оқып өл!.. — дейді.

Шәріп Абайға бұрылып, түнере қарап:

– Абай аға, мен өлімге қарап күлгенді сүймеймін! – деп, қолына бас сүйекті алып, ақырын бір өлең шығарып кетеді:

Тақ Сүлеймен тауып айтқан,
Тағдыр қатал, әмір зор.
Жетер сағат, жетер құдірет,
Алдың тосар ажал сор.

Мұң сапарда адамзат,
Ұзақ жолда күні қор.
Күндер айдап, жылдар кетед,
Қасірет түбі қайғы тор...

Мынау сүйек осындай ой толқытады... – дейді.

Абай қымызды шөліркей жұтып:
– Бұ неткен шер!.. Сен бас сүйекке қарап, Омар
наямның не дегенін білемісің?

Бар жиһанның ардақтысы, асылы біз,
Фәни дүние ең бір сұлу нәсілі біз.
Бар ғаламы жүзік болса дөңгелек,
Сол жүзіктің анық гауһар асылымыз! –

дегені қаны! Сен болсаң өз ішіңе тығыла бересің-ау, Шәріп!
Мынау тұнжыраған тұңғиық мөлдір көкке қарашы. Тірек
те, дерек те жоқ. Бірақ жоқ болғанмен оның көркі кем деп
кім айтад! Рас емес пе, Федор Иваныч?..

– Әбден рас, Ибрагим Құнанбаевич – деп, Долгополов
жар астынан үн қатады да: – Бірақ сырымды жасырмайын...
ақындықты аз ұғам... – дейді.

Абай қолына Долгополовтың балғасын алып:

– Тіпті, мына доктор Долгополовтың өшкенді
жандырып, өлгенді тірілтіп жатқаны жаман ба?.. Ал,
тіпті, ана Көкбайдың маңдайына қонған алтындай араны
көрші...

Көкбай секем алып қиғаштай қарайды.

Абай әзіл етіп:

– Әнікі, шағып та алды. Сонысы ақыл-ақ, тіпті.
Көзін көріп отырмын. “Абылайын” бүгін де оқып
беретін түрі жоқ қой... – дейді.

Көкбай ара шаққан маңдайын сипап:

– Мен бітіруге жақынмын, Абай аға. Жақында.

– Жә, жарайды, – деп Абай сөзін бөліп, – Абылайынды бізден туған немереге оқып қуантарсың...

М а ғ а у и я. Аға, бұның жаман жазудан қорыққаны сондай, тіпті, жақсы жазуға батылы бармай жүр.

А б а й. Сөз-ақ, Мағауия. Оның рас... Батылдық жоқта өнер жоқ! – деп Көкбайға: – Мына мысалдарың жақсы басталыпты. Әсіресе, көбелек пен шам тәуір. *(Қойнынан жазулы қағаз алып Көкбайға беріп.)* Қиыны орта тұсы, соны жеңсең, аяғы өзі оралады. Мә, азырақ түзеген болдым. Ал, Айдар бүгін де жоқ па? Қайда жүр? – дейді.

К ө к б а й *(қысылып)*. Ол бір ауылға кетіп еді, Абай аға.

А б а й. Сол ауыл жақыны боп, біз жаты боп жүрмейік соның...

М а ғ а у и я. Ал енді, аға, өз өлеңіңізді оқысаңыз қайтеді?

А б а й. Жарайды... оқийн. *(Көзілдірік киеді.)*

М а ғ а у и я. Жаңа өлең ғой?

А б а й. Жаңа... “Жазғытұры”.

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.
Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен...

Кең даланы көк масаты кілем жапқан. Әдемі белеңдер. Жарқыраған айдын көл бетінде құстар мәз. Абай үні баяулай естіледі.

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп жүгіріп балалар мәз.

Ақын дауысы тағы алыстап баяулап барады. Музыка араласады.

Құс қатарлап байлаған қанжығаға
Қыз бұраңдап жабысып қылады наз...

Дауыс естілмейді. Музыка естіледі. Қаттырақ шығады. Тарс-түрс мылтық үні киіп кетеді.

Тау ішінде бұраң жолмен екі атты кісі шауып келеді.

Қыз бен жігіт – Айдар, Ажар. Әйелдің шәлісін, жігіттің көйлегін жел ұйытқытады. Арттарынан қуғын бар. Атқылап қуып келеді.

Айдар аты оққа ұшады. Ажар тоқтай қалады. Айдар тұра бере Ажарға:

— Жөнел! Абай ауылы жақын. Құтыласың!
А ж а р. Сен ше?
А й д а р. Қаш, мен бөгеймін жауды!
А ж а р. Сен өлсең, маған тірлік не дәрі?
А й д а р. Күнім ай! — деп Ажардың атына қарғып мініп,
тебіне жөнеледі.

Ерден, Нарымбет жігіттерін ерте, атқылай қуады. Нарымбет алға түсе бере атын тоқтатып, шыр айналған ат үстінен көздеместен атып қалады.
Алдына бір қарап, екілене айғайлап тағы ұмтылады.
Ажардың аты да өліп жатыр. Айдар Ажарды көтеріп алады. Нарымбет бастаған барлық топ қаптай кетеді. Аттан ырғи берісе Айдарды ұстайды.
Нарымбет Ажарға төніп қалшылдап:

— Ер әруағын қорладың ба? Қаралы қатын емес, қара жыланбедің?

А ж а р. Қаралы жылын күткемін. Сенің айтар кінәң жоқ...

Н а р ы м б е т. Арсыз! Атадан азған! (*Қамшы сермейді.*)
Іні өлсе, келін мұра, әмеңгерің мен! Ата жолын аттап көр.
Мынау бұралқы ма сені аздырып алатын?!

А ж а р. Азып тигем жоқ, таңдап тидім, өле қал!

Н а р ы м б е т (*сұмдық көріп*). Әруақ! Қайдасың, әруақ!
(*Қамшымен тартып жібереді.*)

Айдар қолы байлаулы болса да, ақыра ұмтылып, Нарымбетті қағып жығып, бас салады. Нарымбет жігіттері бұған жабыла түсіп, сабап жібереді.

Арғымақтай қара атқа мінген Ерден, Меске ақырып әмір етеді:

— Әкпел арқанды! Менің қолымнан, Ерден ауылынан қатын тартып алмақ па, шұнақ құл!

Н а р ы м б е т (*есін зорға жиып*). Қарақшы! Ағызармын қаныңды.

Е р д е н. Таң аттың құйрығына! (*Ерден жігіттері арқан шұбатып ат құйрығына тағады. Сүйретіп өлтірмек.*)

Мағауия, Төкежан шауып келе жатыр... Сокқыдан есі ауған Айдардың мойнына арқан тағылған. Ажарға да тағысады. Мағауия ұмтылып айғайлайды:

— Тоқтат! Араша! Айт айыбын. (*Арқанға жабысады.*)

М е с. Білмейсің ғой айыбын. Бәрің де бір ұядан.
Жөнел. *(Шетке қағады.)*

М а ғ а у и я. Мен бермеймін Айдарды. Өлтіртпеймін.

Е р д е н. Доғар! Кіріспе менің ісіме!

М а ғ а у и я. Тәкежан аға! Әмір сенде. Өлтіртпе
мынаны.

Е р д е н. Уа, Тәкежан. Береке бересің бе үй ішіме, жоқ
па? Інің Абай жауымды сақтайды. Мынау немең қолыма
жармаса ма?

Тағы бір топ атты шауып келеді. Арасында Шәріп, Көкбай.

Ш ә р і п. Ақсақал, Ереке! Қолда көз жоқ, жолдан
азасың ба?

Е р д е н. Сөйлеме, Шәріп! Бұның бәрі данышпан,
жеткізгенің мынау ғой. Ұстазың — Абай. Тоқта жетермін
тегіс түбіңе!

Ш ә р і п. Ашу тілі жұдырық, ақыл тілі сөз емес пе еді?

Е р д е н. Ақылыңмен қоса қағармын қара жерге.

Н а р ы м б е т. Болысқаның кім сендердің? Қаңғыған
бұралқы ма? Елі кім, тегі кім? Әр ауылдың шетіндегі қоңсы
ма? Қайдан шықты бұл? Кім шақырды әрекеге?

Е р д е н. Қаңғырған қайыршы Айдар әруағымды ісімен
де, сөзімен де қор етпеді ме? Тілегені немене бұл бүліктің?
Осының туысы емес пе, тімтініп жер тілеп жүрген. Жер
бер бұған, жол бер бұған. Қойныңдағы қатыныңды бер.
Жырын тыңда.

Қайран сөзім қор болды

Тобықтының езіне! —

десіп...

М а ғ а у и я. Ол бұның сөзі емес...

Е р д е н. Енді кімдікі?

М а ғ а у и я. Оны айтқан менің әкем. Ол — Абай сөзі.

Е р д е н. Ә-ә, тағы Абай ма? Жазатын Абай,
жырлайтын Айдар, тыңдайтын біз ғой! Бар даланы басып
барасың өрттей...

Н а р ы м б е т. Сорлы заман! Әруақ! Айналайын әруақ,
қайдасың? Жой мынаны. Тәкежан-ай, сөзінді... Өлтірт
мына қара беттерді.

А ж а р. Қанға қарайсаң мені өлтір. Айыбы жоқ
Айдардың!

Ш ә р і п (*Ажарға*). Үндеме, сен әйел! (*Төкежанға*).
Айыпты болса биге сал!

Т ө к е ж а н. Тоқтат! Бұлардың билігі айтылған.
Кеңгірбай айтқан. Ұлықтан кәр кетсе, елден ар кетеді.
Азбаймын ата жолынан. Бердім, Ерден, қолыңа.

– Сен берсең де, мен бермеймін – деген Абай үні
шығады. – Ара түсем!

(*Көкбай Айдарға ұмтылып арқанды кесіп жібереді.*)

М е с. Тиме арқанға!

К ө к б а й (*арқанды лақтырып*). Мә, арқаның қолқаңа
кетсін!

(*Абай аттан түсіп Айдарға келеді.*)

А й д а р (*есін жия*). Абай аға... асыл аға!..

Е р д е н. Неге келдің? Не тілейсің тағы да?

А б а й. Әділет тілеймін... Бала мен бауырдан да қымбат
маған Айдар.

Т ө к е ж а н. Не дедің сен? Осындай азғын қымбат
па бізден?

А б а й. Алмастың түймедейі түйедей тастан әбзәл.
Ара түсем.

Н а р ы м б е т. Неткен қорлық... Қайдасың, әруақ!

Е р д е н. Ара түскен айыпкер үшін жауапкер... Оны
ұмытқан жоқсың ғой сен?!

А б а й. Білем жолды...

Е р д е н. Жауапты сенен алам ғой?

А б а й. Менен...

Е р д е н. Мал-басыңмен жауаптысың ғой?

А б а й. Басыммен де, малыммен де жауапкермін.

Е р д е н. Төкежан... Жауапкер Абай болғанда, мен
көндім билікке.

Т ө к е ж а н. Болсын солай.

Н а р ы м б е т. Билікке шейін айыптыларға кім ие?

А б а й. Ажар өмірін сен сақтайсың, Ерден. (*Басқаларға*).
Сенушімендер? Айдарды би өкімі болған күні менің
қолымнан аласыңдар. Ал, қазір босатыңдар.

(*Мес Ерденге қиғаш қарай түсіп Айдар, Ажар мойнынан
арқанды алады.*)

Е р д е н (*Нарымбетке*). Мәз ғой. Бұғалықтан құтқарады
дейді ғой. Мен сол бұғалықты дәл өз мойныңа арнадым...

Н а р ы м б е т. Осынысы өзі теріс те болмас... Ойға түсер ме екен әлгі ана бір құтырғаны...

А ж а р (*Айдарға ұмтылып*). Айдар жаным! Жарға жықтым-ау сені...

А й д а р. Күнім, қуанышым. Кеше көр.

Мес Ажарды қақпайлай жөнеледі. Ерден жігіттері кетеді. Абай тобы мен Айдар қалған.

Ш ә р і п (*кеткендерге қаран*). Айдар-ай! Дұспанның да азулысын тауып бердің-ау Абайға бүгін!

А й д а р. Абай аға, асықтық ажалдан да күшті екен... Қайта ажалыма ара түскен өзіңсің. Қалғанын да өзің шеш... Әкем бол да, өкім айт.

А б а й (*атына мініп жатып*). Әкең болсам, осыншалық сыр жасырып жүргеніңе өкпелеймін. Билікке шейін үйден шықпайсың. Мен саған бармаймын.

Жайлаудың жақсы бір сәскесі. Көл беті айнадай жалтырайды. Көк шалғында әппақ боп отырған Абай ауылы.

Қосыла шырқап, ән салып жатқан балалар үні естіледі.

Ауылды жағалап Шәріп келеді, қалың ойда. Долгополов үйінің жанынан өте береді. Баймағамбет пен Долгополов моладан тапқан заттарын қарасып отыр.

Шәріп балалар жанынан өтеді. Бастығы молда боп ән жаттасып жатыр. Қарлығаш та сонда. Әні шырқай шығады. Молда Шәріпке жақындап, қалың кітап ұсынады.

М о л д а. Бар өнерімді салып ем. Талай көшірдім. Дәл осы көшірмеме екі қой бермекші. Иншалла, бұндай көркем мәшіх жазуын бұл өңір көрмеген болар. Өзіне көрсетші, не дер екен?

Шәріп кітапты алады. Молда балаларға қайтады. Шәріп тағы жүріп келеді. Еркежан үйі. Үлкен самаурын бусанып тұр. Бір қыз үрлей түседі. Еркежан есік алдынан қызға қарап тұр.

Ш ә р і п. Абай ағам осында ма?

Е р к е ж а н. Жоқ, әлі ұранқайда. Тіпті үш самаурын суып қалды. Келсін деші. Осы, түн бойы ұйықтаған да жоқ па дейім.

Шәріп Абай үйіне кіреді. Аласа үстел жанында Абай отыр. Үй іргесі түрліген. Қағазға, ескі сағатқа, қауырсын қаламға, майы ағып сауыс боп тұрған шамға күн сәулесі түсіп тұр. Абай жазып отыр.

Ш ә р і п. Абай аға!

А б а й (*жазып жатып*). Тұра тұр... (*Жазып болады.*)
Ал, сөйлеші.

Ш ә р і п. Көңіл күпті, маза кетті ғой.

А б а й (*күлімсіреп*). Сабыр, сабыр, шошытпа! Жауар бұлттай түнергені несі екен... Домбыраны әпер.

Ш ә р і п (*домбыраны әперіп*). Қайран қалам, Абай аға. Бұ неткен сабыр! Жаулық өрттей лаулап тұр. “Абай бүлікті қостайды. Абай жолға қарсы. Абай елдің намысын ұмытты” дегелі тұрған жоқ па ертең?

А б а й. Сабыр... одан да ананы тыңдашы. (*Домбыраны ақырын тартып, алыстағы балалар әніне күй қосады. Ән — “Бойы бұлғаң...”*)

Ш ә р і п. Сенің жоныңды жауға төседі, анау есуас.

А б а й. А, бақыт көксеу есуастық па еді?

Ш ә р і п. От болып өртеген бақыт болушы ма еді. Өлеңге өлшеу, сезімге шек бар емеспеді?

А б а й. Олай емес. Одан да шексіз сезім өлшеулі өлеңге сыйсын десеңші. Сондай өлеңнің ғана үні өзге болмақ. Айдар құлағы сол үнді шалып жүрсе қайтесің, Шәріп?

Ш ә р і п. Жаңыласыз ғой, Абай аға. Оның көргені де, шалғаны да шамалы. Оныкі тек жүгенсіз кеткен бассыздық. Жол-жора қатал болсын, надан болсын. Бірақ ел үшін ол парыз ғой. Қарсымызға халық шыға ма деп қорқам. Осыдан шошымын, Абай аға.

А б а й. Сен шошыма, Шәріп. Халық шындыққа қарсы баспайды. Соқса, соқсын дауылы. Бәрінен де бықсып, бүксу жаман. Тостым түбін... Ерден Айдар руын, бар Борсақты кең сахараға сыйғызбай өзі тоздырып, бездіріп болып, енді солардың аштық-жалаңаштығын қорлайды. Бар жерін өзі тартып ап, Айдардың жер мекені жоқтығын айып етеді. Осыны аңғарсаңшы. Енді бұны өлтіргісі келеді, жазығы жалындап сүйген махаббаты ғана. Сорлы Айдар! Жауыңның жеміті-ай! Бірақ осы теріс емес. Надандық бізден қорқа бастаған. Долданғаны сондықтан. Билікке барды айтам. Естір құлақ қапсын да, сезінер жүрек жалын

атсын. Тіпті, осыдан өзім де жасарғандаймын. Түнде бір өлең де жаздым. Тыңдашы:

Қызарып, сұрланып,
Дүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі.

Екі асық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай,
Жолықса, ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай.

Қызыл тіл, жүйрік ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Жеңілдің, жеңілдің...

Ш ә р і п. Айдар, Ажарға арналған ба?..

Абай бас изейді де:

–Ал, Айдар өзі қалай? – дейді.

Ш ә р і п. Қалай екенін қайтесіз соның қазір.

А б а й. Осы неге түйіле бересің, Шәріп? Айдарды сен кашаннан жек көруші ең?

Ш ә р і п. Бәсе, сондықтан қапа болам. (*Абайға кітап ұсынып.*) Мүрсейіт молла сізге көрсет деп еді.

А б а й (*ашып қарап*). Менің өлеңімді неше рет көшірді екен осы? Көшіреді де таратады. Таратады да көшіреді. Нақыстап жазған жазуда “Кітаб ғақлия” – Ибраһим Құнанбай хажы мархұм ұғлынікі. Мәриямға мәңгілік жиһаз” – деп жазылған. (*Абай Шәріпке таңдана қарайды.*)

Ш ә р і п. Несіне таңырқайсыз, Абай аға? Ұзатыларда жасау басы Абай кітабы болғанын қай қыз тілемейді? Тек бірақ Мәриям сіздің балаңызға бұйыра ма, жоқ па!

А б а й. Неге үйдейсің? (*Әбіштің суретін алып қарайды.*)
Әлде Петербургте бізге де, қалыңдығына да жат болып кетті деймісің Әбішті?

Ш ә р і п. Жоқ, тек бірақ азғырған жақсы болса деп, Ажар үшін Нарымбеттер Мәриямды азғырып жүрмесе... Нарымбет құдаңыз емес, жауыңыз болған жоқ па кешеден бері.

А б а й. Рас, рас... Әбіш пен Мәриям алдына о да бір сыбаға ғой.

Ш ө р і п. Олар емес, бәрімізге де тың сыбаға сол болмаса.

Далада ит үріп, балалар шулайды... Абай соған құлақ салады. Ауылға салт атты әйел келеді. Қасында атқосшы жігіті бар. Қанжығада домбыра. Бұл акын Зейнеп. Абай, Шөріп, Еркежандар Зейнепті қарсы алады.

А б а й. Болар істің басына досы келер қасына. Ән туатын сәтіне ақын келер болар ма?

З е й н е п.

Ән туса, әсем туса болмай ма?

Ән тудырар ағасы.

Ән емес, зар жұтарман болғанда,

Сөзіне ынтық ел досы,

Санадан, сірә, солмай ма?

Сахараң сазыңды тосады,

Соныңды тыңдай келмеп пе ем.

Е р к е ж а н. Көрмегелі көп болды, Зейнеп. Бұнда не боп жатқанын білдің бе екен?

З е й н е п. Ия... Дүние деген дәрия жаңғырып ағып жатат та! Көкшетауда Ақан шырқайды, асқақ әнін әдейі әкелдім. Арқада Біржан сайрайды. Еміреніп ел тыңдайды. Саған деген ән сәлемі болсын деп домбырасын жіберді, Абай. *(Абайға әдемі домбыра ұсынады.)*

А б а й. Әкелген сыйыңды асыл тұттым, Зейнеп. Әніңе, әсіресе, шөліркеп ем. Көңіл ашшы бір күндіз-түн.

З е й н е п. Әй, қорқам-ау, ән тыңдар мұршаң болса етті-ау. Өзгеде көрінеді ғой ойларың.

Ш ө р і п. Зейнеп!

З е й н е п. Ал! Ертеңгі билік дегендерің! Бұ не өзі?

Е р к е ж а н. Зейнеп, жайланып, тыным алсаңшы!

З е й н е п. Қайда әлгі Айдар?

Е р к е ж а н. Ол үйден шықпайтын болған ғой.

(Зейнеп үйге қарай жөнеледі. Абайлар артынан ереді.)

А б а й. Оны қайтесің, Зейнеп?

З е й н е п. Сөйлесем. Сені сүйгені шын болса, тыйылсын тез.

А б а й. Неге?

З е й н е п. Керегі жоқ биліктің, сергелденсіз де Абай мен Айдардың міндегі аз емес. Ел күткені бұл емес. Сен не қарап жүрсің, Шәріп.

Ш ә р і п. Болмайды ғой, Зейнеп-ау! Билікті біз тілегеніміз жоқ па?

З е й н е п. О нес? Неге?

А б а й. Билік керек, билікті біз жеңбек керек.

З е й н е п. Жеңе алмасаң қайтесің? *(Абай күліп қана алақанын жаяды.)*

З е й н е п. Күлесің-ау, Абай. Ертең дұспаның күлсе қайтеміз.

Айдар үйіне тоқтайды. Ол үйдің жанында Көкбай, Қарлығаш бір-біріне сүйесініп отыр. Қарлығаш үй ішіндегі ақын сөздерін тыңдайды... Бірде сыбыр, бірде құлшынған, тасқынған сөз, бұны шошытқандай.

К ө к б а й. Өй, неден үріктің, Қарлығаш?

Қ а р л ы ғ а ш. Жынданбаса игі еді! Естимісің? Сорлы Айдар.

К ө к б а й. Уа, қойшы. Жындану деген оңай ғой деппең қарап тұрып.

Қ а р л ы ғ а ш. Иә... ол сен ғой деппең... Жалын да жоқ, сапар да жоқ! Ол от емес пе?

К ө к б а й. Е-е, от та сол... жын да сол... Қарқ қыпсың ендеше оны да... *(Айдарды тыңдап отырып арт жақтарынан кеп тұрған Зейнеп, Абай, Шәріпті көрмейді. Кейінірек байқап сырғып кетіседі.)*

Үйден Айдар дауысы келеді.

Үй ішінде Айдар. Омырауы ашық, шашы ұйпаланған. Анық шабыт үстінде. Өз өлеңін әртүрлі үнмен оқып отыр. Асыға, жазып қояды. Аралықта қымыз жұтады. Көрер көзге қазіргі мінезі жат сияқты. Үйге Зейнеп кіреді.

З е й н е п. Бұ не? Неғып арпалысып отырсың, шырағым? Әлде... жын иектеп отыр ма?

А й д а р *(қуана таңданып)*. Зейнеп апа!

З е й н е п. Әлде күнәңа мойындап тәуба қып отырмысың?

А й д а р. Тәуба емес, апа, жазып отырмын.

З е й н е п. Е, сүйтіп жазғанда бақырады екен ғой.

А й д а р. Е, менің даусым шықты ма?
З е й н е п. Бақсыдай сарнадың! Есінді алып бопты
ғой өзі асықтық.

А й д а р. Ажарды көрдің бе өзің?
З е й н е п. Жоқ, көргім де келмейді.
А й д а р. Ендеше, құлақ сал:

Мамықтай әппақ еті қар секілді,
Көргенге онсыз дүние тар секілді.
Нәркес көз наз білдірсе, бір өзінде
Жаныңның бір ұшығы бар секілді...

Ажар деймісің? Жоқ бұл Ажар да, Ажар емес те.
З е й н е п. Ажар... Ажар емес... Өзінді шынымен шалып
кеткен бе, немене?

– Ойбай бұл Еңлік. “Еңлік—Кебек” дастаны.
– Тыңда... Тағы тыңда.

Жас мұңын бар дүние тұрды мұңдап,
Сөйлесе жер күрсініп суыл қағып.
Изейді шөптер басын шын-шын-шындап.
Қабан би қатал билік айтып берген,
Мергенге ат деп әмір берісті ымдап.

Сұр жебе, қозы жауырын ұшты зырлап,
Жүректен өмір отын әкетті ұрлап.
“Қош, жарым” дерлік сөзге үні жетті,
Еңліктің қансыз ерні құр қыбырлап.

Құлады құшқан бойда Кебек жарын,
Соңғы сөз, ынтық сөзі шықты жалын.
“Өлмейді, мың өлтірсең асық арман, –
Деп қана, — лағнет, — деді, — дүние залым”.

З е й н е п. Ия... сонан соң... Аяғынан бастаған несі.

А й д а р. Ертеңгі күн не боларым бұлдыр ғой. Тым
құрыса соңын айтпай өлгім келмеді. *(Зейнен үндемей кеп,
маңдайынан сүйеді. Абай қобалжыған жүзбен, кейін тайқып
кетеді. Шәріп артынан жетіп.)*

– “Еңлік—Кебек” пе? Маған жаз деп тапсырғаныңыз қане! Мен асықтықтан да астам тағдырды айтайын деп ем... Мынау өзінен бұрын өңін кетіріпті ғой.

А б а й. Әй, білмеймін, Шәріп. Олай емес қой. Теңізден толқын атқан меруерттей, әсем жыр да толқыған жүректен шығады-ау. Несі бар, жарысып көр, – деп Айдардың үйін нұсқайды да, кетіп қалады. *(Шәріп Абайдың соңынан қарап тұрып, құлағының мақтасын түзейді. Жанынан әппақ атқа мінген келбетті қарт өте береді. Шәріп иіліп сәлем береді. Бұл қарт Сырттан.)*

Абай үйі. Дастарқан жанында Абай мен Сырттан.

С ы р т т а н. Кіріспеске кірісер болдым, баспас жолға басам да... Ағайын асылып отыр, ара би бол деді.

А б а й. Ол біздің де тілегіміз, ақсақал.

С ы р т т а н. Басыңа бұлт орала ма деймін, Абай, ақыл айта келдім.

А б а й. Айтыңыз, ақсақал.

С ы р т т а н. Аулақ болшы Айдардан.

А б а й. Ақсақал ұядан алып өсірген бала сұңқарыңды иттер талап жатса, қорғамай қайтіп тұрар ең?

С ы р т т а н. Мен саған, бұрын айтылмаған сөзді айтам.

А б а й. Айтыңыз.

С ы р т т а н. Мен саған атаның ұлы деп, рулы ел атынан айтамын.

А б а й. Айтыңыз.

С ы р т т а н. Құнанбайдың баласы, Кеңгірбайдың ұрпағы, қайда бара жатқаныңды аңғарамысың осы сен?

А б а й. Мен ар мен адамшылық қарызына ғана бағынам, ақсақал.

С ы р т т а н. Нелер ықылым заманнан бері ата жолы – ел жолы болған. Соны сақтау маған да, саған да қарыз емеспеді. Неден, қайтіп қарсы тұрмақпыз... Біз кім едік соншалық?

А б а й. Бөрінің жолы бөлтірікке ғана аумас жол, ақсақал. Адам нәсілі жолды өзі тудырып, өзі жаңғыртып та отырмақ. Адамзаттың айуаннан өзге сыры да сол.

С ы р т т а н. Солай деппеді дуалы бабаң Кеңгірбай. Жолым жол, нәсіліме қарыз демеп пе еді? Атадан азған адам ба еді әуелі?

А б а й. Кеңгірбай жолы деп біреудің бағын байлаймыз. Кеңгірбай жолы деп біреудің жанын жәбірлейміз. Не қалды осы Кеңгірбай жолы деп тағы жоймаған? Айтыңызшы, ақсақал, не қалды?

С ы р т т а н. Жеттім, жетер жеріме. Билік байлау тоқтатпаса, байсал табар түрің жоқ. Ендеше, даугеріңді айт.

А б а й. Даугер менің өзім.

С ы р т т а н. Жоқ. Сен даугер бола алмайсың. *(Абай таң қалады. Бұл күтпеген соққысы.)* Бас кеспек болса да тіл кеспек бармеді?

С ы р т т а н. Сен даугер бола алмайсың. Жауапкермін дегенің қане? Қайтіп би боласың? *(Абай ойланып қалады.)*

С ы р т т а н. Атайтын кісің кім сүйтіп, Абай? *(Абай Әбіштің суретіне қарап ойланып отыр.)*

С ы р т т а н. Жауабың қашан, Абай?

Бұл кезде Шәріп Ажармен сөйлесіп отыр. Нарымбет екеуі бір келген.

Ш ә р і п. Білемін, оңай емес, Ажар. Бірақ сүйгені үшін адам қай күйікке шыдамайды. Айдарды мен сүймей ме екем? Ендеше, соның тірлігі үшін, оның басын дертке қи. Аулақ бол Айдардан.

Н а р ы м б е т. Сүйт... Жол қайтіп жол болсын. Ел қайтіп ел болсын. Үйіріңді қайта тап, өзіме кел. Айыбыңды бетіңе салық етпесіме мына Шәріп куә болсын. Абайдың досы да, жан күйер жақыны да Шәріп еді. Не деп отыр осы, а? Әруақ, құдай ырза болсын. *(Ажар үнсіз. Мыналар сөзін есітпеген кісідей.)*

Н а р ы м б е т. Абайдың мен де досымын. Менің қарындасым Мәриям оның баласы Әбіштің қалыңдығы емес пе? Енді мына бүлік олар арасын сау қоя ма? Арамызға ор қазып отырған жоқпысың мынау ісіңмен, Ажар.

Ш ә р і п. Қоя түр, Нарымбет. Тамыры жоқ қара тас емес, адам ғой, Ажар, ойлар айнам да жақынын.

— Менің тек өлгенім ақыл да! — деп Ажар ақырын үн қатты.

— Ажар безбейді Айдардан. Әбіштен мен де кетпеймін, — деп Мәриям сыбырлайды. Қасында Қарлығаш. Екеуі көл жағасында отыр. Жел білініп, молда Мүрсейіт көшірген белгілі кітаптың қағазын аударады.

Қ а р л ы ғ а ш. Тағы бір жыл келмесе қайтесің
Петербордан?

М а ғ ы ш. Тағы бір жыл тосамын.

Қ а р л ы ғ а ш. Екі жыл келмесе ше?

М а ғ ы ш. Екі жыл тосамын.

Қ а р л ы ғ а ш. Ал ағаң біздің ауылға бермеймін десе
қайттің? Ол жауласып отыр ғой.

М а ғ ы ш. Онда мен де Ажарша қашып кетемін. Көні,
ақылшым да жұбанышым еді. Не айтар екен Абай ағам.
(*Кітапты ашады.*)

Ғашықтың тілі — тілсіз тіл,

Сыртын көр де ішін біл.

Сүйісер жастар қата етпес,

Мейлің илан, мейлің күл. (*Қайта жабады.*)

Ажарға осы өлеңнің бәрін Айдар жырлап берген еді.

Мен өзім жаттап алам бәрін де.

Қ а р л ы ғ а ш. Тоқта!

Қыздар жым-жырт бола қалады. Бұларды байқамай Шәріп пен
Нарымбет түйіліп өтіп бара жатады. Ерден үйінің жанында бұларды
Мес құрметтеп қарсы алып, есікті ашып үйге кіргізеді.

...Ажар отырған үйде қайыстай қатқан қара кемпір
қарғана сөйлеп отыр:

— Ат құйрығына тағып өлтірер ме екен. Қара жартас
басынан лақтырып өлтірер ме екен. Жеттің ғой, бейбақ,
жетеріңе! — дейді.

Ажар оны елемей, тыстан сыбдыр естіді. Үйдің жабығы
түріліп, Қарлығаш, Мағыш көрінеді.

А ж а р. Мағыш, күнім! — деп, Қарлығашқа таңдана
қарап:

— Мынау бала кім?

М а ғ ы ш. Қарлығаш қой.

Ажар ентелей түсіп:

— Айдар не күйде? — дейді.

Қ а р л ы ғ а ш. Не күйде болсын! Ес-түс жоқ...

А ж а р. Не дейсің?

Қ а р л ы ғ а ш. Жоға, есі дұрыс. Тек сарнап өлең айтады
ағыл-тегіл. (*Ажар күлімсірейді. Мағыш артына жалтақтап
Абайдың кітабын ұсынады.*)

А ж а р. Бұ не?

М а ғ ы ш. Абай ағам кітабы. Жаныңа сая болар сөз табарсың! Ала ғой.

А ж а р. Қуатым, күнім. Ағаң жаңа маған Әбіш пен Мағыштың арасына ор қаздың деді. Күнәмді кешермісің, жаным. *(Мағыш үндемей кеп, Ажардың бетінен сүйеді.)*

...Ерденнің қалың жасаулы үйінде Ерден, Шәріп, Әзімхан, Нарымбеттер отыр. Алдында қайқайма бір табақ ет. Ерден әсем шапан киген. Әзімхан жалтыраған шенеунік киімінде. Мес пен үнсіз жігіттер қызмет, құрмет етіп жүр.

Е р д е н. Билікте Абай сөйлемейді деген сыбыс бар.

Ш ә р і п. Ол бос сыбыс.

Е р д е н. Бос емес. Жауапкер би бола алмайды. Сол үшін осы сен өзің шықпас па екенсің?

Ә з і м х а н. Ол жақсы болар еді-ау, Шәріп. Сенің атың Абай атымен бірге аталады ғой.

Ш ә р і п. Мен әрдайым Абаймен бірге адаммын.

Ә з і м х а н. Бүгін Абай халыққа қарсы шыққанда да біргемісің?

Ш ә р і п. Сен Абайды халықтан, халықты Абайдан бөліп қайтесің осы?

Ә з і м х а н. Ал халықты бастаған қауымнан кетсе, Абайдың халықпен болғаны қайсы? Бүгін Абай қасында қалғанның бәрі үлкен қатерде. Сіздің ауылда Долгополов жүр. Губернатор ол жүрісті ойын деп отырған жоқ.

Е р д е н. Шәріп, сен мұнда бір сәтімен келген екенсің.

Ш ә р і п. Ерден аға, мен келгенде, анау Ажарды сөзге салайын деп келіп ем.

Е р д е н. Өй, тәңір-ай, сол бір есуас қатында тұрған дүние бар ма. Алысқанда ел атаның жолы деп алысып отырған жоқ па? Жөнін айтшы, Шәріп, осы мына шапан менікі ме еді?!

Ш ә р і п. Сенікі, Ерден аға.

Е р д е н. Мынау қоныс — Қатын қазған менікі ме еді?

Ш ә р і п. Сенікі.

Е р д е н. Жә, тіпті, осынау сақал менікі ме еді?

Ш ә р і п. Е, сенікі.

Е р д е н. Жоқ, Шәріп, шапан да, қоныс та, сақал да менікі емес болатын. Адам дүниеге жалаңаш келеді. Бұның бәрін менікі еткен не? Жас өспек, туған өлмек еді ғой, сондай айнымас, аумас жол мен заң менікі етті. Сонымен,

мезгіл өсірсе де мына сақал менікі. Бұқарада тоқылса да мына шапан менікі. Әлдеқандай бір кемпір қазыпты дейді, сонда да мына құдық Бопай қазған менікі. Ел заңы деген де осы. Қай күшіме қарсы келмек Абай? Бүгін Айдарды ақтағанда, ертең қатынды – қожа, құлды – би, баланы – баба дегізбек пе? Қайда қаңғытып барады енді?

Ш ә р і п. Абай жыры көп жәйді толғайды... Сіздер бір-ақ жағын бағасыз ғой.

Е р д е н. Абай жыры у боп барады. Мені жеңбес. Бірақ нәсілімнің сүйегіне сіңетін у боп барады. Ұлдың ұлын, қыздың қызын аздырып, құртар у боп барады. Әкеден ажыратар әлек келеді еліме. Сенің әкеңді мен білуші ем, Шәріп. Оның қасиетті аты әлі күнге Мекеде мәлім. Жиренішпен безінер әке ме еді сенің әкең? Жолмеді саған Абай жолы?

Ә з і м х а н. Сен әлі де сол атаның адал ұлысың ғой. Әлі де қағбаң ауысқан жоқ. Білем ғой, түр ғой орнында.

Е р д е н. Біз өзге емес, саған сенеміз.

Ш ә р і п. Мен еш уақытта Абайға қарсы баспаймын.

Ә з і м х а н. Қарсы басып не қыласың? Қатар жүр. Тек ізін баспа! Қанжығасына басыңды байлап, орға бірге түспек пе ең? Өз абыройым аз, өз қанатым өспеді деп жүр ме ең әлі күн?

Е р д е н. Абай емес, ата жолымен ел көшін бастаған сен ғана деп білемін. Тек толған да таңдай бер. Қазір жауап бермей-ақ қой. Билікте бәрін аңғарам.

* * *

Долгополовтың үйінде Абай, Долгополов, Баймағамбет. Үйде кілем, сырмақпен қатар биік стол, орындықтар бар. Дәрі-дәрмек шынылары, әр алуан аспап. Мезгіл түн. Лампы жанып тұр. Долгополов трубкасын түтетіп отыр. Баймағамбет бас сүйектерге белгілі қағаздар жапсырады.

Абай биік столға бір топ кітап, қолжазбалар әкеп қояды.

А б а й. Мынау сіздің кітаптарыңыз еді. (*Қарастырып жатып.*) Дарвин, Дрепер. “Географический вестник”. Мынау әлгі Чернышевскийдің қолжазбасы. Жә сізде де осындай кітап, қағаздар бар ғой. Бәрін бір араға жияйықшы.

Д о л г о п о л о в. Немене, сақтау қажет болды ма, Ибрагим Құнанбаевич?

А б а й. Жияйық та, бәрін мына Бәкеңе берейік. Тайдыра тұрсын.

Б а й м а ғ а м б е т. Жиындар, әпкеліндер. Әзімхан түгіл, әкесі келсін, көріп алайын.

(Долгополов, Абай, Баймағамбет үшеуі қағаз, кітаптарды қоржынға салып жатады.)

Д о л г о п о л о в. Сезік етер белгі бар ма?

А б а й. Мені қуған сізге қызықпай, сізді қуған маған қызықпай тұра ма, Федор Иванович.

Д о л г о п о л о в. Ендеше, қауіп бар ғой?

А б а й. Қауіп болмаса, сақтық болсын. Сол сақтық ретінде, күн ілгері бір-екі өтініш айтайын, Федор Иванович. Мезгіл өтер, кезек жетер де, жақсы жағаға менен бұрын сіз жетерсіз. Алдыңызда Петербург, әлде Толстой, Салтыков-Щедрин кездесер де. Өтінішім, осы бір қағаздарға ие болыңыз. Мына біреу менің Географ. обществоға арнап жазғаным еді. “Қазақтың қайдан шыққаны туралы біраз сөз”. Мыналар: Пушкин, Лермонтов, Крыловтардан аударған өлеңдер. Әлде Потанинге, достарыңызға көрсетерсіз?

Д о л г о п о л о в. Ибрагим Құнанбаевич, сіз осы қоштасқандайсыз ба, бұныңыз қалай осы? Әлде ертеңгі сот...

Б а й м а ғ а м б е т *(жұмыстан қол үзбей әндеткендей)*. Е-е... Нидерланд деген жұртта Лейдің деген шаһарда инквизиция деген сот бопты-ау.

Д о л г о п о л о в *(жымып)*. Шын-ақ инквизиция. Тек сол инквизиция шынымен сізге қас ете ме? Әй, бірақ несі таң? Пушкин дуэльде өлген. Лермонтов дуэльде өлгені қане! Чернышевский қара ағашқа таңылған. Шевченко болса айдауда, осы маңда сорлаған. Сіздің қауымыңыз, тіпті, осал емес екен-ау, Ибрагим Құнанбаевич.

А б а й. Ия... мынау Михаэлис пен сіздің хаттарыңыз, достарым... Бәрі де сақталсын. Көп көмекті осылардан да алып ем, асыл досым. Е, бұ не, сіздің трубкаңыз неғып бықып кетті осы, Федор Иванович. Әлде инквизиция деген бірдеңе бар екен деп “тоғызқұмалақ” ойнамай ма екенбіз! Келіңіз!

Абай тоғызқұмалақты жәйіп, тастарын шапшаң тарата бастап:

— Сіз доктор болыңыз, Федор Иванович! Сөзімді ақынға қалдырыңыз, қайтесіз! Кәні, көшіңіз.

Баймағамбет оқыс бір әңгіме бастап:

— Осы бес саусақ қазір неге бірдей емес? Басында бұлар бірдей екен. Құдай адамды жаратқан күні: саған арнап бақ жараттым, бірақ ол басыңа келгенде осы бес саусағың арқылы келеді депті. Сүйтіп, адам бақты алуға қол созғанда, бес саусақтан береке кетіпті... Шынашақ: Өзіме келмей, басқаға келетін баққа мен бармаймын, — депті. Құдай оны сол арада шолтитыпты... Аты жоқ қол: — Мен әрі-сәрімін, — депті. Оны да қысқартыпты. Сұқ қол: — Мен нұсқайын, бірақ өзім бармайын, — депті. Оны да кемітіпті. Бас бармақ: — Қайрат көбі менде болса да, әреке сендерде екен, мен де бармаймын, — деп ол да қысқарыпты. Тек жалғыз ортан қол: — Кімге келсе де, бақ келсе екен, — деп ұмтылған екен. Ол ұзын күйінде қалыпты... Міні, содан бері саусақ түрлері мынау, ал бақ әлі созылып әлі күнге адамзатқа жете алмай келеді дейді...

Д о л г о п о л о в (*қатты қызығып күліп*). Бәке, тамаша екен, жазып алайыншы.

А б а й. Кейін жазыңыз, Долгополов, көшіңіз. (*Абай мен Долгополов ойнап отыр.*)

Д о л г о п о л о в. Шын тамаша (*деп күліп, трубка түтетіп, бас бармақты көрсетіп*). Мынаған қараңыз. Өзі балғын, өзі дембел, қайрат та өзінде. Саусақтар арасындағы Борсағы дерсің. Бұнсыз не істеп, не ұстайсыз. Ал бар саусақты қосып, мынамен бастырсаң — оның аты берекелі жұдырық болады. Жұдырық ет те сілтей соқ. Халық та сол ғой. Берекесі болса — қуат та, алып та өзі. Басқа оралар бақ та өзінде. Тек қана мына (*бас бармағын көрсетіп*) бар дүние Борсақтары есесіз, теңсіз қосылсын. Әйтпесе (*бас бармағын өзге саусақтарымен басып тұрып*) былай жатса, бұның аты жұдырық па, дәрменсіздік қой. Тек еркін болсын. Іске де, еңбекке де, ой, сезімге де... махаббат, мұратқа да еркін беттесін. Адам сорлының арманы сол, алысқаннан тосқаны сол емес пе? Ертең, сойқан төбе басында сіз сөйлейтін адамдық сөзін кім есітпес екен, Ибрагим Құнанбаевич. Талай қиыр қиянға жетеді. Шәк қылмаңыз, жететінін серт етейін. Көп ғазапты шегіп жатқан көп өлкелі Ресейге түгел жетеді. Одан да ары, адам үнін ұғарлық адамзат бар жердің бәріне кетеді...

А б а й (*ойлана күліп*). Тек бірақ, ертең мен билікке кіріспейтін болдым ғой — деп, достары күтпеген жәйді оқыс айтып: — ата салты бойынша жауапкер даугер болмайды ғой.

Д о л г о п о л о в. Ах, осылай ма еді? — деп дал болады. — Енді қайттік.

Жел білінеді. Лампының оты шалқиды. Баймағамбет қолымен қалқалайды. Есікке қарасады. Шәріп кіреді.

— Мені сіз шақырттыңыз ба, Абай аға?

Абай Шәріпті нұсқап:

— Біздің даугер биіміз міні! — дейді.

— Мен бе?

— Сен!

* * *

Майдантөбе — билік майданы.

Қалың ел бұлт төбенің бетіне өрлей құлдай отырған. Жұрт неше алуан.

Ерттеулі, өрелі аттар бір қос жылқыдай, қаптай жәйіліп жүр.

Халық тойға киінгендей, бірақ жұрттың түсі түйілген. Көп ішінде жұпыны киім, жыртқы шекпендер де бар. Мінгесіп-ұшқасып, түйе мініп келгендер де болған. Бұл келген, көбінесе, Айдардың туыстары — Борсақтар. Тегіс күнге күйген, беттері ажымданған, ерні кезерген, еңбек езген жандар. Көздерінде күдік, қауіп сезіледі. Олар Баймағамбетті қоршай отырысыпты. Алдарында қарт Дәулет, жас Ораз сияқтылар бар.

Сәнді шапан киген Ерден мен өзгеше әсем киінген Шәріп екеуі Сырттан бидің ақ көк атын жетектенкіреп дәл төбенің басына әкеледі. Ат үстінен зор салмақпен отырған Сырттан әппақ киім киген. Өңшең мақпал қара атқа мінген он шақты жігіт артын қоршай кеп тұр.

— Би келеді! Би келеді! — деген үндер шығады.

Ел жапырлай тұрып, қарасып қалады.

Топтың ішін аралап, еркек киім киген Қарлығаш келеді.

Іздегені Көкбай.

Абайда қобалжу бар, бірақ сақ, жинақы отыр.

Сырттанды аттан түсіріседі. Халық қайта орнығады.

Көкбай қасына Қарлығаш отырып жатыр.

Қ а р л ы ғ а ш (*кәрінің үнін салып*). Қағыл былай, балам.

К ө к б а й (*танып*). Өй, сарамас, сені кім шақырды?

Қ а р л ы ғ а ш (*асыға сыбырлап*). Үндеме! Долгополов келе алмайды. Еркежан апам да, Зейнеп апам да сондай. Солардың бәрі үшін мен өзім.

К ө к б а й. Бұндай билікке кірген тұңғыш қыз боларсың.

Қ а р л ы ғ а ш. Ал сен осыны білсең де, жасыратын тұңғыш еркек боларсың. *(Насыбай атып, Көкбайға шақшасын ұсынады.)*

К ө к б а й *(сүйсініп)*. Әй, сарамас! – дейді. *(Халық дабыры басылып, тына қалысты.)*

С ы р т т а н. Ей, ағайынды қарындас. Күн райы бұзылды. Қарға тамырлы қарындас ең. Кер кезеңде керісіп тұрғаның мынау. Не тығырыққа қамалдық. Кесір насырға шапсын ба? Қисайта қылыш сермерсің, кесең өз қоңынды кесерсің. Алдыңды тостым, ағайын. Барар бетің немене?

Қ а р л ы ғ а ш. Кімге болысты? Не деді?

К ө к б а й. Екі жаққа бірдей сөз тастап отыр.

С ы р т т а н. Сөз иесі кім? Сөйлеңдер! *(Ерден тұрып, қамшысын бидің алдына салады.)*

Қ а р л ы ғ а ш. О несі? Қамшысын тастағаны?

К ө к б а й. Сөйлеймін дегені, тыныш отыр!

Е р д е н. Екеуі жұлысса өз пәлесі, көп жұлысса ел пәлесі. Заман азды деймісің? Жоқ, заман азған жоқ. Заң тозды деймісің? Жоқ. Тозған жоқ. Балаңның аты — бала, бөрінің күшігі емес. Қатынның аты — қатын, қаншық емес. Ел азды деймісің. Жоқ, азған жоқ. Атам — қазақ, ұраным —Тобықты. Бірақ бүгін қолымдағы жесірімді алатын, ертең қойнымдағы қатынымды алмақ. Бүгін қаралы күйімді қорлаған, ертең бабамның моласын өртер. Ендеше, жойылсын көзі екі сұмырайдың, елім ел болсын. Ит өлімімен өлсін. Жауыздық жазасы қандай екен — ұл-қызым көзі көрсін.

Шәріп тұрып қамшысын жерге салады.

– Менің де атам қазақ. Менің де ұраным Тобықты. Әділ айтты асыл би, заман азған жоқ. Бірақ заманның да күн мен түні бар. Бәйшешек атқан сәуірі, сықырлаған қарлы суық қаңтары бар. Бар көрі бір ұқсас, ол – аязды қаңтар. Бар жас бір ұқсас, ол – сәуірдің таң шапағы. Қабысармысың, ұғысармысың! Жас дәуреннің шамшырағы махаббат дегенді есітіпшең, ия ұмыттың ба, Ерден аға? Ұя бұзды дерсің, рас шығар. Заңнан аттады дерсің, таласым жоқ. Бірақ кім еді солай еткен? Айдар ғой! Рас! Бірақ Айдар ел Айдары емес пе еді. Ақындық Айдары деп Абай атамап па еді? Қайтіп буындырасың бұлбұлыңды. Қайтіп жырды жоясың! Қайтіп қиясың Айдарды. Ол ақын, ақындық жалын емес пе еді?

Айдарды асықтық жеңген, асықтық албырт. Албырттық істетті. Жазаға қайтіп қиясың Айдарды!

Е р д е н. Айтар сөзің албырт екен! Албыртса болды айып жоқ қой. Адам түгіл, айуан артын ойлаушы еді. Керек десе мысық та қорыққанда өзге мысық таламасын деп адамға қара тартушы еді. Сенің Айдарыңда, тіпті, мысық құрлы да ес болмағаны ғой... солай ма! (*Жұрт ду күледі.*)

Ш ө р і п. Қайран, ақсақал-ай! Ұмытқан дүниеніңді қозғап қайтуші едіңіз. Болмаса, сүйіскен жастың жүрегінде не бар, басында не қалды соны аңғарар едіңіз-ау! Жалғыз-ақ, зәу-сайтан ескі күн еске түсіп, өш мысықтан өзіңіз қысылар болсаңыз, маған кел дер ем. Мен сізді қорғар едім. (*Тағы да дуылдаған күлкі шығады.*)

Қ а р л ы ғ а ш (*желігіп*). Сондай алжыған, кәрі мысық кімге дәрі?..

К ө к б а й. Өй, құтырып кеттің бе?

Ш ө р і п. Сүйіскен жастың жүрегінде не бар, басында не қалды, оны сіз аңғармайсыз.

Е р д е н (*кие жөнеліп*). Бұндағы дау асықтық дауы емес, жолдан шыққан бұзықтық дауы. Айдардың араздық басы болғанын, заңнан аттағанын, қастық еткенін сен өзің де айттың. Айдар туралы не талас қалды?

Ш ө р і п. Жоқ, біз сол үшін таласамыз. Дау Тобықтының намысы жөнінде. Түбіне қорғалаған торғайды тұрымтайға тұсап берген бұтаны қарғаса болмас па еді? Айдар бар туысымен біздің панамызды сұрай келмеп пе еді. Қуғын-сүргінде жүргенде соған пана болған кім еді — Абай еді. Айдардың Абайдан пана тілегені сізден де, менен де, тұтас Тобықтыдан да тілегені емес пе еді? Сіз Айдарды ғана өлтіртесіз бе? Жоқ, онымен бірге Тобықтының да елдік сағын сындырып, абыройын, қасиетін жоясыз.

Е р д е н. Ел намысын жоқтайтын сен емессің. Ата-бабам жолы жоқтайды. Жол нұсқаған асылдың асылы, ел серкесі Кеңгірбай-ды. Еңлік пен Кебек бүгінгідей ел бүлдіргенде не қып еді қабілетті Қабекең? Өз қолымен өлтіртіп, өлексесін ит жемі қып еді. Солай шешкен елім,

жұртым – Тобықты. Айдар – ақын айдары, ел бұлбұлы деймісің... Жоқ. Айдарың сенің жұрттан безген көкбөрі. Бөріні бөрі ұлып табады. Соның ұлыған пәлесіне ұн қосқан кім? Ол – Абай!

Ш ә р і п (*куин кетин*). Көңілі бітеу, көзі көр несін медеу етеді? Сен не білуші ең Абай жөнінен?

Е р д е н. Тоқтат, Шәріп! Тобықтының шіріген жұмыртқасының бірі сенсің ендеше! Әттең киелі бабам Кеңгірбай күні болса, үйелменіңмен сендерді өртер еді-ау! Бауырыңа алған бөріңмен қоса бөрің өртен дер еді-ау! Қарғыс атқан өсиетіңмен өртер еді. Не бетіңмен биім боп отырсың? Би емессің, сен де Айдардай бүліктің бірісің. Сен де ел ортасына әлек отын тастап отырған анау Абайдай айыпкерсің. Мен айыпты сенен, Абайдан, барлық бүлік ұяңнан алам ендеше... (*Қалың ел дабырлап, қыза бастайды. Сырттан жұртты тыныштандырып.*)

– Сөйле! – дейді. (*Шәріпте ұн жоқ.*)

Д ә у л е т. Өлтіреді-ау мыналар, Бөке... сор қамаған Айдар-ай!

О р а з (*қанын ішіне тартып*). Көрермін, көрермін бұл Ерденді.

Б а й м а ғ а м б е т. Үндеме, сабыр! Құр қарғысқа торғай да өлмейді.

С ы р т т а н. Сөйле! (*Шәріп үндемейді.*)

Қ а р л ы ғ а ш (*сыбырлап*). Шәріп! Ойбай, Шәріп! Оңбай кетейін, өлген бе дейім өзі...

К ө к б а й. Сөйлесеңші, Шәріп-ау!

Қ а р л ы ғ а ш. Ойланып отыра ма әлде?

К ө к б а й. Не білесің сен? Сырттан үш қайырғанша ұн шықпаса, Ерденнің жеңгені емес пе? (*Қарлығаш қатты шошынады.*)

С ы р т т а н. Уа, сөйле! (*Ұн жоқ. Сырттан таяғын көтереді. Енді түсірер тәрізді. Абай үні шығады.*)

А б а й. Ей, қария! Осы бір тойда екі жар бола ма? (*Халық даурығып кетеді.*)

С ы р т т а н. Не демексің?

А б а й. Бір жүгіністе екі бірдей дау бола ма дейім сізге?

С ы р т т а н. Жоқ, болған емес!

А б а й. Ендеше, тағы айтсаңыз екен, даугер би өзіне тең қарсы биді қай заманнан қаралайтын еді? Көпті көрген көнесіз, ақсақал, көргенің бар ма осыны? Осы да жол ма?

С ы р т т а н. Жоқ, жол емес.

А б а й. Олай болса, менің сөйлер кезегімді бер өзіме!

Е р д е н (*ызалы*). Сен жауапкерсің. Саған тиер сөз жоқ.

А б а й. Е, сен Шәріпті де жауапкер етпедің бе? Кім сөйлемек енді бізден? Жөніңді айт, ақсақал?

Халықтың қалың дырдуы арасында “билікті онда”, “билік бітті”, “сөйлесін”, “сөйлемесін Абай”, “Әруак!” дескен айғайлар келеді.

Қ а р л ы ғ а ш. Сөйлесін Абай!

К ө к б а й. Өй, сарамас! (*деп өзі айғайлан.*) Сөйлесін Аб-а-ай!

С ы р т т а н. Абай, орайың бар, сөйле!

А б а й. Мен дәл осы биліктегі жалғаншы би жәйін айтам. Ей, Ерден! Сен мынау елге Кеңгірбай жолынан тайма дедің ғой! Болсын солай! Ал осы отырған елге сенің шайқұмарлығың ғой шетінен мәлім. Сол шәйді шәйтан асы деген Кеңгірбай емес пе еді. Ішкенге жиырма қамшы дүре соққызғаны қане. Сен болсаң шілде күні, шалқып отырған кезінде он самаурынды бір өзің сап қыласың. Ендеше, сол шілде күні өзіңе неше қамшы дүре соғылсын, өзің айтшы. (*Күлкі.*) Жасақты өлі әруақтан жимақсың, Ерден. Текке жимайсың, жалғанымды жасырам дейсің ғой. Ерден сендерге Еңлік пен Кебекті айтты, халайық. Тағы жалған айтты. Еңлік пен Кебекті өлтірген қатал билер емес, қалың ел, елдің өзі қатал еді демек Ерден сендерге. Бірақ сұрандаршы қарт қарияңнан, солар екі жасқа қандай жасын төкті екен. Кеңгірбайды қалай қарғады екен. Әулие деген жоқ-ты. Халық ол биді Қабан деген. Осы сөз бекер еді деп айтшы бірің маған!

Үн жоқ. Тек бір ғана шал: — Жолыңды оңғарсын. Рас... осының бәрі рас, Абай!.. — дейді.

А б а й. Би басыңмен жалған айттың сен, Ерден.

Е р д е н. Сенің күпірлігінді кім білмеген! Атадан безгенді кім білмеуші еді? Олардың әруағын жер қылғаның былай тұрсын... Осында қаңғыбас орысың Долгополовпен моласын да қорлап жүрген жоқпысың сен. Аш көзінді, Абай! Өлікте дәрмен болмағанмен, тіріде олар үшін алысар дәрмен бар. Не қалды? Тек қана атқа мініп, найза алып алысу ғана қалды сенімен!

А б а й. Сен ат мініп, алыстан жау тауып, мен деп, Долгополов деп қайтесің. Сенің жауың жаныңда, өз бойыңда. Ол – сенің надандығың! Саған әлі күнге жер көк өгіздің мүйізінде тұр. Бірақ халық өткеннің де бар шындығын білуі керек. Ескі мола — сахараның ескі шежіресі, ғылым соны біртіндеп ашып оқымақ, танымақ. Бұны бөгер сен емессің, Ерден. Халық сенің де бар шыныңды білу керек, Ерден! Осы сенің қыстауың тұрған жердің аты қалай әуелі? *(Ерден үндемейді, бірақ халық даурығын жапырылып сөйлейді. Әсіресе, Борсақ руының даусы қатты, ащы шығады.)*

– Борсақ! Борсақ! Ол біздің ата қонысымыз еді!

А б а й. Жә, осы бүгін ауылың отырған қоныстың аты қалай еді, Ерден?

Тағы да жаңағыдай боп халық шулап: — Бопай қазған. Бопай атты кемпір қазған құдық еді!..

А б а й. Сол Бопай атты кемпір — дәл бүгін сен өлтірем деп отырған Айдардың әкесін тапқан шешесі емес пе еді? Жесір кемпір өз қолымен қазбап па еді?

Халық қадалып тыңдап қалған. Елдің түсі томсарулы. Кейбір көзде жас та бар. Абай даусы үдеп барады:

– Заң орнатпақ сенбісің? Жоқ, заңды бұзар сотқарсың сен, Ерден! Әділет тілеймін мен бұл биліктен. Өлінің арына, тірінің зарына бола әділет тілеймін. Азаттық тілеймін Айдар мен Ажар басына. Қара күштің зорлығын тый деп тілеймін. Өзіне қайырт жер Борсақты ел Борсаққа. Ей, халайық, әділет тіле сен, сақтан нахақ қаннан!

С ы р т т а н. Халыққа айтпай, биге айтар болар бар сөзді!

А б а й. Мен барды айттым. Әмірін айтсын, ақсақал!

С ы р т т а н. Айтыс бітті. Әпкеліңдер айыптыларды.

Ел дабырлап жатыр.

– Намаз мезгілі!.. — деген Сырттан үні естіледі. Халық Сырттанға еріп намаз оқиды.

...Екі жігіті бар Мес Абай ауылына шауып барады.

...Ерден ауылына Ажарға бола тағы бір үшеу жөнөп барады.

...Мес жігіттерімен жортып келеді.

...Ерден ауылы. Ажар ат үстінде. Жігіттер қоршап ап өкеткелі тұр.

Ажар Мағышпен және басқа әйелдермен қоштасады.

А ж а р (*Мағышқа*). Қош, қуанышым, қалқам! Өмірің бақыт, махаббатың шаттық болсын. Кітабыңа рақмет, Мағыш. Маған ол ылғи Айдарды айтып жатқандай болды.

М а ғ ы ш. Біз де артыңнан жетеміз. Алыстан болса да билігін естиміз.

...Абай ауылында, Айдар үйінің жанында Еркежан, Долгополов, Зейнеп, әйелдер, балалар тұр.

Мес пен жігіттер Айдарды үйден асықтырып ертіп шығады.

А й д а р. Қош, Еркежан апа! Қош, Зейнеп апатай!

З е й н е п. Қош, қозым... Есінде тұт, Айдар, түн артынан күн де туатын... (*Еркежан жылайды.*)

Д о л г о п о л о в. Тез көрісейік, аман көрісейік, соған сендім.

Айдар атқа мінген. Жүрмекке бәрі әзір тұр. Осы кезде оқыстан иттер шулайды, қоңырау үні келеді, балалар айғайы шығады. Балалар Еркежанға жүгіріп кеп айғайлап:

– Үлкен ұлың келеді. Қоңыраулатып келеді.

Ауылға үш ат жеккен қоңыраулатқан күйме келеді. Аттар тоқтап болмастан күйме ішінен жас офицер түсіп, үй жанындағыларға қарай асыға басады.

Е р к е ж а н. Әбіш! Әбіш! Жаным! Қайдан кеп қалдың, сәулем-ау! (*Сүйеді.*)

Ә б і ш. Петербордан! Асығып сағынғанымды айтсаңызшы.

А й д а р (*қуанып айғайлап*). Әбіш!

М е с (*Айдарға*). Қой, қой... бол, Айдар. (*Әбіш Айдарға ұмтылып.*)

Ә б і ш. Айдар, бұ не?

А й д а р. Аманбысың, Әбіш!

Аттар қозғала береді. Айдар Әбішке айғайлап:

– Әлде көрген-баққан осы-ақ болар!

Әбіш Долгополовқа ұмтылып:

– Не болған, Федор Иванович!

Д о л г о п о л о в (*трубкасын бұрқылдатып*). Орта ғасыр мінезі, қаз-қалпында, Әбдірахман Ибрагимович. Жолдан азған!

Ә б і ш. Кісі өлтірген бе?

Д о л г о п о л о в. Жоқ.

Ә б і ш. Асық болған ба?

Д о л г о п о л о в. Дәл сол!

Ә б і ш. Осымедің, алыс сахарам! Әлі де баяғың ба?

(*Әбіш күймеге ұмтылады. Ішінен жүк атаулы түсірілген. Пәуеске бос.*)

Е р к е ж а н. Қайда барасың, Әбіш-ау?

Ә б і ш (*Еркежанға*). Әкем сонда ма? (*Көшірге.*) Айда! (*Долгополовқа.*) Сізге анда хаттар, газеттер бар, Федор Иванович! Дәл бір сандық.

(*Күйме Айдар соңынан шапқылай жөнеледі.*)

Е р к е ж а н (*жылаған бойында Әбіштің нәрселерін көтеріп жатып*). Жаным, Әбішім!

...Халық тік тұрып кесікті тосады. Жым-жырт тыныштықта жалғыз Сырттан сөйлейді. Тыңдап тұрғандар Абай, Ерден, Шәріп, Әзімхан, Көкбай, Қарлығаш, Баймағамбет, Дәулет, Ораз және барлық Борсақ телміре қарап тұр. Әбіш Айдар қасында.

Бір шетте Ажар, оның сыртында алысырақта Мағыш пен басқа қыздар.

С ы р т т а н. Айыпты ма Айдар, Ажар? Мәлім. Айыпты. (*Жым-жырт. Халық күрсініп тыңдағандай*). Бірақ сақал-шашым ағы мынау. Төрімнен көрім жақын шағым анау. Сол көріме бүгінгі тірінің, ертең туар ұрпақтың қарғысын қайтіп ала кірейін! Абайдікі жөн! Заман бір орнында тұрмайды. Заңды аттағандары рас олардың, бірақ тірі болсын! Егер тірлік көп болса, жаратқан өзі білсін. Мен болсам, сақалымды адам қанына бояп бармаймын тәңір алдына. (*Халықтан қуаныш айғайы шығады.*) Абай – Айдар үшін жауапкер-ді. Жесірі үшін Нарымбетке қырық түйе төлесін. Ата-баба жолын бұзғаны үшін Ерденге он түйе тартсын. (*Ел қуанышы*

бұның соңғы сөздерін бөліп кетеді. Халық мәз. Қарлығаш қуанғаннан есі шығып, Көкбайды сүйіп алады. Әбіш Айдарды құшақтайды. Қыздар жүгіріп, Ажарға ұмтылады. Сырттан тағы сөйлеп тұр.)

— Ал, Ерденнің қыстауы мен қонысын айтсақ... *(Халық қалт тыңдай қалады.)* Сырттан болар-болмас жымыып:

— Бір тойда екі жар болмайды, бір жүгініске екі дау болмайды. Жаңа жұмысқа — жаңа жүгініс, жаңа билік болсын. Ал, мына билік бітті!

— Сөзің мақұл, ақсақал — деп Абай айғайлап күліп:

— Ол билік болады әлі, Ерден! *(Халық дабыры. Сырттанға құрмет етісіп ішігін кигізеді. Шәріп пен бір топ адам ұзатып бара жатады.)*

Әзімхан Шәріпке жанаса келіп:

— *(ақырын).* Ерден бекер ашуланды. Ал сенің бастауың жаңсақ еді, бірақ кейін, тіпті, жүгенсіз кеттің. Абай аты шықса әлі де тақатың қалмайды.

Ш ө р і п. Доғар. Жөнел! Аулақ бол менен!

Ә з і м х а н. Дау әлі біткен жоқ. Есіттің ғой? *(Кетеді. Абайды Айдардың туыстары қоршап алған.)*

А б а й. Айдар тойында біз тағы ұшырасамыз, ағайын! — дейді.

Дәулет көзінің жасын сүртіп:

— Жолың болсын. Айтқаның рас-ау, бәрі рас, қарағым Абай.

Атқа мініп жігіттерімен кетіп бара жатқан Сырттанға Әбіш бинокльмен қарап тұр.

Ә б і ш. Жақсы! Әлі жақсы. Қаз-қалпы. Бала күнімде білгенімнен бір өзгермеген. *(Бинокльмен әкесін іздейді.)*

А й д а р. Бере тұршы, Әбіш. Мен де біреуді көрейін де. *(Айдар бинокльмен қарап Ажарды көреді. Буыны құрып әлсіреген Ажар жерге отырады. Жанында Мағыш пен қыздар.)*

Әбішке бинокльді беріп, Айдар солай жөнеледі. Әбіш әкесін көреді, ол дөң басына жаңа шыққан. Әбіш асыға басады. Абай да көрді. Қатты қуанып, қарсы жүреді.

А б а й. Ия, құдай, бере гөр! Шаттық бүгін шағаладай тобымен ұшып келгендей ме? Жеттің бе, жаным Әбіш!

Жүдеумісің қалай, әлде бойың өскен бе? Қашан жеттің?
(Құшақтасады.) Жақсы күнде келдің ғой, балам, ұмытпасын
бү күнді. Айдар туралы жаңылмасам, ел де ұмытпас бү
күнді. Айтпақшы ол қайда, ә? Неғып көрінбей жатыр? Әлде
босатпай жатыр ма?

Ә б і ш *(күліп)*. Ол ана жақта ғашығының жанында.

А б а й. Дүрбіңе қарап, маған адамдағы бақыт жүзі
қандай болатынын айтып берші.

Ә б і ш *(күліп, бинокльге қарап)*. Әйел жылап отыр, аға,
ал жігітіңізде дәрмен жоқ, күр сүлдер тұр.

А б а й. Әрбір мұнда қуаныш елесі бар, әрбір қуанышта
мұң елесі бар болғаны ғой. О не, Әбіш? Нені көрдің тегі?

Ә б і ш *(сұрланып)*. Жәй ғой, аға!

А б а й. Жо-оқ, сен Мәриямды көрдің ғой? *(Мәриям
қысылып сұрланған жүзбен, қыбыр ете алмай Әбішке қадала
қарап қалыпты. Қасында Ажар.)*

Жерден зорға тұрып жатып Ажар Айдарға:

– Қуанғаннан сүлдерім қалмапты, Айдар! *(Туыстары
Айдарды құшақтайды.)*

Д ө у л е т. Қуанышың қуанышқа ұлассын, жалғызым.
(Ораз оқыс күліп жібереді. Дәулет жалт қарап.)

– О не, Ораз?

О р а з *(қысылып)*. Ерденді айтам-ау бағанағы. *(Жұрт
тегіс күледі.)*

О р а з *(ақырын)*. Билік әлі болады деді ғой Абай.

Ажар Айдарға сүйеніп, Абай тұрған төбеге қарай басады. Мәриям бірге
козғала бергенде, Нарымбет кеп қолынан ұстайды.

Н а р ы м б е т. Қайда барасың, Мағыш? Бізді жер қып
отырған жауға барамысың?

М а ғ ы ш *(ақырын)*. Мен үш жыл тоспап па едім Әбішті,
Нарымбет аға! Үш жыл... Шынымен-ақ өтті сол жылдар.

А б а й *(алыстан Нарымбетке дауыстан)*. Нарымбет,
неге жібермейсің? Татуластық, табыстық қой. Әбіш те
келді ғой!

Н а р ы м б е т. Әбдірахманың кеткелі үш жыл болған. Кім
боп келді ол әпесер... орысың. Қайдан білем, кім деп білем!
(Мағышқа.) Алып қойған орыс қатыны жоғын кім біліпті.
Шоқынып жүр ме әлде? *(Мәриям жүлқынып кетіп қалады.)*

А й д а р (*Абайға жақындап*). Айыбымды кеше гөр,
Абай аға... Сөйлер дәрменім де жоқ.

А б а й (*кұшақтан*). Бәлі, өзін ақын дейді. Ал үндемей-
ақ қой, сорқайнаған. Қайғыда жылап, қуанышта жылай ма
екен. Осы көз жасы сенен-ау, Ажар. (*Абай тұрған төбені
қоршаған жұрт көбейе береді. Әбішке қарап анталасады.
Амандасып жатыр.*)

Қ а р л ы ғ а ш (*бір шетте*). Әбіш, Әбіш! Ойбай-
ай, күндей жарқырайды, Мәриям! Көрші, әнеки қалай
жарқырайды. Жұлдыздай. Көкбай деймін, оңбай кетейін,
жандарал болған болар.

Ә б і ш. Есенсіз бе, Мәриям! (*Сырт сыпайы, салқын
ғана амандасты*).

М ө р и я м (*таңырқай түсіп, бойын тежеп*). Есенсіз
бе, Әбіш!

Ә з і м х а н. Ә, жеттің бе, Әбіш, жыл құсындай, жеріңе!
Жүдепсің ғой! Бірақ ендігі қымыз, қымыз, қымыз ғой.

А й д а р (*тақап келген Шәріпке*). Шәріп, қарыздармын.
Мен сені қорғай алармедім бүйтіп!

К ө к б а й (*Шәріпке қиғаш қарап*). Бірақ сенің сөзіңді
сенің жүрегің айтқызар еді ғой, Айдар. (*Шәріп Көкбайдың
қабағын бағып, Абай қасына жетіп келеді.*)

Ш ә р і п. Мен өз қатемді өзіме кешпеймін, Абай.

А б а й. Сені мен кінәламаймын, Шәріп. Жорықтың
бәрі жолды бола ма? Тек кейігенім: жаңағы көрі суайт
Ерденнің сенімі мен жалыны сенен артық болғаннес! Сенім
мен жалын жоқта жырды қалай жазбақсың. Ойласаң соны
ойласаңшы!

Ә б і ш (*қалжыңдап, көңілденіп*). Мәрхабат етіңіз. Менің
күйем сіздерге өзір. (*Барлығы Әбіш күймесіне қарай жүреді.
Мағыш бөгеле береді. Қасына Әзімхан келеді.*)

Ә з і м х а н. Қайғырмаңыз, Мағыш, бүгін елемесе,
өлде ертең ескерер.

Қарлығаш қайта оралып кеп Мағышты қолынан алып:

– Неге қалдың, Мағыш? Әй, жуассың-ай! Эттең, бәлем
маған осындай күйеу тап болса ма?..

М а ғ ы ш (*жылап*). Күйеу ме!..

Қ а р л ы ғ а ш. Жылама! Ешқайда жібермеймін. Оңбай
кетейін, екі тойды бір-ақ тойлаймыз.

...Әдемі жазықта күйме ағызып келеді. Ішінде күйеу, қалыңдық, Абай
мен Мағыш. Әбіш, Шәріп тағы басқалары салт атта, күйемен ілесе
жарысып келеді. Бұл топ көз ұшымға ұзап кетеді.

Майдантөбе елсіз. Халық тараған. Кеңгірбай моласының үстінен
бұлттар қалқиды. Мола басында Ерден, Нарымбет, Әзімхан, Төкежан,
Мес.

Е р д е н (*долданған*). Тобықтының ақсақалы болғанша,
қас дұспаным құлы болсайшы.

Н а р ы м б е т. Не қыл дейсіз, қария!

Е р д е н. Не қалды... не қалды енді? Шөк-шөкпен келіп
ең, көерінді көрдің бе? Асқақтатып болдың ба? Оқшау
жауым өзге емес, жалғыз-ақ жау, ол — Абай. Әлде, әлі де
төбеңе ойнатамысың, Нарымбет.

Н а р ы м б е т (*үні қырылдан*). Қор етті ғой... Өлі
әруағын қор етті ғой інімнің. Тек бір ғана тұсауым бар...
Мағыш... оның баласының қалыңдығы еді.

Ә з і м х а н. Әбдірахман оны ала алмайды, Нарымбет.
Ол Петерборда қатын алған. Күмәнім жоқ осыған...

Н а р ы м б е т (*түнеріп*). Қарғыс атсын ендеше.

Е р д е н. Сен қарғыс дедің бе? Сен ше, Төкежан!
Кіммен боласың, айт мынау әруақ алдында. Тіріге тыным
бермеді, өліні екі өлтірді олар. Туар ұрпақ тозып тусын
деп отыр. Атадан азып тумасаң, атың адал емес деп отыр.
Әкетпеді ме, міні, енді, аң етіп. Тобырдың бәрін жинап
тіс-тырнақты аң етіп, талатам, тонатам деп отырған жоқ па
сені мен мені. Еңкейсең Ертіс, шалқайсаң Шыңғыстан бар
күрдымды баурына тартып отырған жоқ па? Табанымның
астынан от шығарып, жандырып отырған жоқ па.
Көрмегім осы, тоспағым осы ма? Тағы билік пе? Оның
тілі суырылғанша билікте біз жеңбек жоқ. Ендеше, билікті
өз ісіме өзім айтам. Ендігі кезек менікі. Өңшең күрдым
аш тобыңа өз қаныңды өз көзіңе көрсетермін. Абай ма?
Қарғыс атсын оны!

Т ө к е ж а н. Кек, қарғыс атсын. Туысым, қаным
демейім, дінім дейім. Біргемін сенімен.

Е р д е н. Қарғыс... Қарғыс атсын ажал боп!

Ә з і м х а н. Қарғыс шындап атса, өлім болар... бірақ
оған да қимыл керек... Қимыл ететін кісі Абайдың дәл
жанында тұр.

Т ө к е ж а н. Шәріп пе?

Е р д е н. Жым бол! Жолға жат болса су да ішпе — жол
бұйырса қан да төк. Қарғыс... қарғыс босын!

Кеңгірбай қабірінен тас алып, бәрі де төбелеріне қойып,
ант етіп, моланы айналады, айтқандары:

– Қарғыс! Қарғыс!

* * *

Әдемі бір бөктерде, майысқан шалғын ішін аралап Абай мен балалары,
шәкірттері жүріп келеді. Кейбіреуінің қолында қаршығалар, қастарында
тазылар сылаңдап жүр. Абай жанында қазақша киініп алған Әбіш келе
жатыр. Бір жағында Баймағамбет. Оған жалғас Айдар, Шәріп, Мағауия,
аңшылар. Абай жүзінде шаттық бар. Баласына аң қызығын көрсетпек.

А б а й. Туған сахараңа ырзамысың, Әбішім!

Ә б і ш. Ырзамын, аға... Дүние бір жарастық әнін салып
тұрғандай.

А б а й. Ол сенің туған бесігің мен өз жүрегің
жарасқанның белгісі ғой.

Б а й м а ғ а м б е т. Сағынысқан достар болғаны ғой.

А б а й. Ендеше, сол жарастық та, сол сағынысу да
Айдар әні боп оралып тұрған жоқ па?

Ә б і ш. Олай болса, айтса нетті Айдар. Кедергі Ерден
өтті ғой.

М а ғ а у и я. “Еңлік — Кебек” ең соңы осылай бір
жарасып тыну керек-ау, Айдар!

Айдар шырқап кетеді:

Тыныштықта мезгіл бедеу, жыр тумайды,

Сәттер бар қасіреттен ой тулайды.

Толқыған теңіз атқан меруерттей,

Сол шақта найзағайдай сөз зулайды.

Ажалдың аш шеңгелін көріп келгем,

Қапада өткен зар мен қайғы тергем.

Ескінің айыбын аш, мінін қаз деп,

Билікте Абай ағам нұсқа берген.

Уа-а!..

Мен көрдім кешегі өткен ел күйігін,

Көп кездім сырын тыңдап бел биігін.

Зар шегіп, батар күнмен бірге батқан,
Аямас – жас ұланды ел биі кім?

Мен көрдім қан жылаған екі жасты,
Мұңдары күңіретіп тұр тау мен тасты.
Айқасқан құшағынан қарғыс ұқтым,
Өз зарым, сонау зармен араласты.

Мен көрдім қатал күннің Қабан биін,
Аштым мен ауыр сырды, сақта, жиын.
Жырға — жан, өзіме өріс берген Абай,
Алдында ардақты аға түсер күйім.

Жоймақ боп жырдың көзін Ерден келген,
Жыр емес, шошынғаны қатал селден.
Айт, ақын, қорлық пенен зорлықты айт деп,
Ақынға әмір келді ашулы елден...

Ә б і ш. Тамаша!

М а ғ а у и я. Жырының шабысы қалай жатық еді.

Ш ә р і п. Жеңіскіш ел жетпей мақтайды, желөкпелер
шын деп ойлайды. Осылай демеп пе едіңіз, Абай аға?

А б а й. Солай шығар, Шәріп. Бірақ достық кінәсі ме
еді? Өнер жарысында бәсекелессен де әділ бол. Бәсеке неге
озасың деп құйысқаннан алу болмасын. Неге қаламын деп
өз өнеріңді қамшылауың болсын. Болашақтың көмбесіне
қарай ақындар шабысы сол емеспеді. Ол құзғындар таласы
емес қой, жемтікке бұрын жетсем дейтін.

Осы кезде дабылдар қағылады. Жіңішке өзен бойынан шошып ұшқан
қаз, үйрек аспандай жөнеледі. Бірнеше қаршыға қатар ұмтылады. Абай
қатты қызығып шаба жөнеледі. Өзгелер де шабады. Айдардың тізгінін
Шәріп ұстап қалған.

А й д а р. Сен наразымысың маған?

Ш ә р і п. Мен сені айыптаймын.

А й д а р. Шәріп!

Ш ә р і п. Сенің жырың — әруаққа атқан оқ қой. Халық
қарғысы тимесін, байқа, шырақ!

А й д а р. Кеше мені қорғап, бүгін жиреніпсің. Өлде...
кеше де...

Ш ә р і п. Жаппа жалаңды.

А й д а р. Қызғанамысың, Шәріп?

Ш ә р і п. Қызғанса жақсыны қызғанады, ал сенің ісің жауыздық!.. Құртпағың Абай ма? Сұм жетекшіге бастатқан данышпан соқыр болыпты ол. Сен жарға жыққалы апарасың.

А й д а р. Шәріп, Шәріп! Ендеше, сен кеше...

Ш ә р і п. Қарғыс атсын! Қарғыс! *(Долданған Шәріп атын бір салып, ауылға қарай бұрыла жөнеледі...)*

...Ауыл тойға әзірленуде. Кең сарайдай бір үйді көл жағасына тігісіп жатыр. Көп күмбезді бір орда қып, алты үйді бір қосып тігеді.

Басқарып тіктіріп жүрген Көкбай мен Мүрсейіт молда.

Айналада балалар жүйткіп жүр. Кейбіреулері құлпыра киінген.

Мінгесіп, ұштасқан Борсақтар кеп жатыр. Еркек, әйел, бала-шаға шұбарланған топ болып дабырласып жүр. Қыздар Еркежан үйінде.

Өндері естіледі. Ажар киетін киімдер әзірленеді.

Долгополовтың үйінің жанында өз тірлігі. Ақ алжапқыш киген Долгополов ауруларды қарайды. Келгеннің көбі балалар. Өкелген шешелерімен балалар да алыстан келгендер, қорғаншақтау. Шөгерілген түйелерден әйелдер түсіп жатыр.

Бір кебежеге түскен бір топ баланы Дәулет түсірді.

Долгополов жанына кербез киінген асқақ түсті Әзімхан келеді.

Алысырақта полицияның көк арбасы тұр. Қасында урядник, стражниктер.

Д о л г о п о л о в *(бір баланы қарап жатып Әзімханға)*.
Көрінген сайын бір құбыласың-ау. Ушитілдікті қойғансың ба, Оспанов?

Ә з і м х а н. Мен жандарал кеңсесінде істеймін.

Д о л г о п о л о в. Университетте оқыған студентке табылған-ақ мансап екен.

Ә з і м х а н. Кімнің не тапқанын теріп қайтеміз.

Д о л г о п о л о в. О да рас. Сүйтіп маған кет дейсіз ғой. Несі бар, өзім де сізден соны күткем.

Ә з і м х а н. Тез жөнеліңіз. Губернатор бұйрығы солай. Ел адамдары наразы. Его превосходительство соларды қостаған.

Д о л г о п о л о в. Оспанов, тек тез жөнелетін мен емеспін. Жүрсем, той өтсін.

Ә з і м х а н. Жо... Его превосходительство...

Д о л г о п о л о в. Бәсе, его превосходительствотоңыз өзіңізге...

Әзімхан. Менің пұрсатым жоқ.

Долгополов. Айып етпеңіз, Оспанов мырза. Сіздің дәрежеңіздегі адаммен тәтті сөзге мен шорқақпын. Жауабым жақпаса мейліңіз білсін, ал, әзірше, сізден өтінетінім мына жұмысымнан қалдырмаңыз. Әлде, сіз де сырқат па едіңіз? Ол күнді тоса тұрасыз. Бірақ менің төрелер дертін емдемейтінім бар. *(Кішкене балаға.)* Тілінді шығар! *(Кішкене бала тілін көрсетеді, бірақ өзі ашушаң докторға таңдана, сескене қарайды. Бұлардың жанынан Шәріп өтіп барады. Аңнан қайтқан.)*

Долгополов соны көріп:

– Мынау адамды менен аулақ әкетіңізші, Шәріп.

Әзімхан *(ашуланып)*. Бұ не сандырақ! Тартарсыз сазайын бұл қылжақтың...

Долгополов. Шәріп, әкетіңіз, болмаса менің жауабым осы екеуміздің бірімізге сор болар.

Әзімхан. Сіздің сорыңыз онсыз да жақын. Ертең-ақ сүйретіп әкетең.

Осы кезде үй ішінен бір нәрсе шыжылдай бастайды. Әзімхан сезіктене тыңдайды. Жаңағы дыбыс молайып барып тарс беріп атылады. Үйден қызғылт қою түгін шығады.

Әзімхан атқып кетеді. Балалар тұра қашады. Түгін айыққанда үйден Баймағамбет шығып қарап тұр, бет-аузы күйе болған. Жөткіріп, түкірініп жатыр.

Долгополов. О не, Бәке?

Баймағамбет *(түкірініп)*. Ертеңгі ойынын байқайын деп ем. Дәрісін азырақ, көбірек салдым білем.

Долгополов. Шошымаңыз, Оспанов, кісі өлтіретін мәшина емес... Жәй фейерверк. *(Дәулет, Ораздар Баймағамбетті қолтықтамақ болады.)*

Баймағамбет шеттей беріп:

– Қой, тұра тұр. Өзім қап-қара албастыдай болармын.

Дәулет *(күліп)*. Албасты сендей болса бәрінен айналармыз-ау, Бәке... *(...Көкбайдың жанынан Қарлығаш өтіп барады.)*

Көкбай тоқтатып:

– Қарлығаш, қалам қасым... Тыңдаймысың, ән қандай! Сенің тойыңда айтар күн қашан?

Қарлығаш. Сенің демің жалын болған шағында. *(От жанып жатқан жер ошақты көрсетеді.)*

К ө к б а й.

Пәруанамын, түнде ұшамын,

Шам-шырағым саған қарай.

Ынтығымнан зәр құсамын,

Өртенемін соған орай...

Қ а р л ы ғ а ш. Уа, сорлы Көкбай-ау, осыдан өзге білгенің бар ма? Оңбай кетейін, жүз есітім ғой осыны. Іске жалқау, қызға жалтаң. “Абылайынды” жазсаңшы одан да... Толмай соласың ғой, бейшара-ау...

Еркежан үйіне қарай қаша жөнеледі. Ол үйде Ажарды киіндіріп жатыр.

Сандықтар ашылған. Оқалы, мақпал, жібек киімдер әзірленген. Мағыш

бастаған бір топ қыз жайғастырып жүр.

Зейнеп пен Еркежан Ажарды безендіреді. Екеуінің қолы араласқан соң

Ажар тотыдай түрленіп, нұрланып барады.

Еркежан Ажарға әдемі қырлы сауыт береді.

Е р к е ж а н. Ұзатыларымда әжем берген мұрасы еді. Қытай дәрісі. Қартайтпайды деп еді.

Қарлығаш өз сыйын ашып жатып:

– Мынаны Әбіш әкеп беріп еді. Иісін көрші? Аты — “Ландыш”.

Еркежан мен қыздар Ажарға қызыға қарасады.

Зейнеп төрге отырып, домбырасын күйлеп ап:

– Мен сендерге қыз жәйінен жаңа бір ән айтайын.

Жіп-жіңішке, сұңғақ бойлы, бота көз бір қыз:

– О қандай ән? – дейді.

З е й н е п. Кеше маған Абай ағаң үйретті. Өзін жазған орыс ақыны Пошкин дейді.

Қ а р л ы ғ а ш (*күліп*). Пушкин.

З е й н е п (*қатаң*). Е, айттым ғой Пошкин. Аударған Абай. (*Домбыраны қағып қосылып кетеді*).

Амал жоқ, қайттім білдірмей,

Япырм-ау, қайтіп айтамын...

Татьяна хатының мәлім толқыны ырғалып барады. Ажар мен басқа

қыздар, Мағыш та телміре тыңдап қалған.

...Сопының үйіндей, қоңыр салқын Шәріптің үйі қазір ала көлеңке.

Шымылдық, жейнамаз, орамалдарға аяттан кестелер шегілген. Аласа

үстелде құран жатыр. Әр нәрсе өз орнында тиянақтай. Үйде Шәріп пен

Әзімхан.

Ә з і м х а н. Сен мені жат көрсен де, жақсы хабар өкелдім. Өлеңдеріңді Қазан басатын бопты. Хабары мынау, ырзамысың. Ислам ғаламының үміті сен. Абай жолы әрі қисық, әрі қысқа жол. Тура жолда өзіңсің. Тағдыр жазса дін ислам жұлдызы боласың. *(Хат береді. Шәріп оқиды.)*

Ш ә р і п. Зор рақмет, мезгілімен әкепсің. Абай болса, айтқанымды түсінгісі келмейді.

Ә з і м х а н. Солай, Шәріп. Анау әңгіме есінде ме?

Ш ә р і п. Есімде.

Ә з і м х а н. Елің көшін өзің баста!

Ш ә р і п. Сендер менен не тілейсің! Айтшы.

Ә з і м х а н. Түк тілемейміз. *(Мундирінің қалтасынан кішкентай сауыт алады.)*

– Бү не? – дейді Шәріп.

Ә з і м х а н. Сенің құлағың ауру ғой, дертіне шифа болсын. Тамаша дәрі. Бір тамшы кем болса — ем, бір тамшы артық болса — у. Жанда жүргені тіпті жақсы. *(Сауытты Шәріптің алдына қояды.)*

Ш ә р і п. Маған Абайды өлтіртпекпісің? *(Екі көзін қан басады. Өңі сұп-сұр. Әзімханды тарпа бас салып буындырады.)*

Әзімхан бұлқынып зорға босап шығып, жағасын түзеп жатып:

– Жынды ғой өзі... – деп міңгірлеп отыр.

Ш ә р і п *(тістіне сөйлен)*. Абайдың бір тал шашынан садаға кетіндер. Оның Тобықты ақыны емес, бүкіл ел сәулесі екенін қалай ұқпайсың осы.

Ә з і м х а н. Елге у таратқан сәуле десеңші.

Ш ә р і п. Мен бетін ондаймын да, екеуміздің отымыз бір жанатын болады. Тек менен қашықтататындарды әкету керек маңынан. Алдымен анау орыс кетсін.

Ә з і м х а н. Ол жоқ болады, Шәріп. *(Жым-жырт. Шәріп сауытқа қиғаштай қарап, қолына алады.)*

Ш ә р і п. Ауруға ем дедің ғой? Ендеше, дәріңе рақмет.

Ә з і м х а н. Не қылмақсың, Шәріп?

Ш ә р і п. Ертең тойда, құлағым ауырса қайтем. Айдар қуанғанда жабырқау жөн бе?

...Еркежан үйінде әйел атаулы Татьянаның жүрек шерін ұйып тындап отыр. Зейнеп шырқап:

Шеш көңлімнің жұмбағын,
Әлде бөрі алданыш.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс...

Мағыш Қарлығашқа сүйсіне түседі, көзінде жас.

Қ а р л ы ғ а ш (*сыбырлап, жасын іркін*). Неге жылайсың,
Мағыш?

М а ғ ы ш. Қарлығаш-ау, Әбішке дәл менің айтар
мұным ғой мынау!.. Ол мені сүймейді. Әлі оң шырайын
бір көргем жоқ. Ажар тойынан соң, біржолата кетем
ауылға.

Қ а р л ы ғ а ш. Түк те кетпейсің, шырақайым. Өзің
бір тал шашын ғана әперші Әбіштің. Осында бір бақсы
бар, бас айналдырады. (*Бақсының қияпатына салады.*) Тұра
тұр, Әбіштіңді ме? Тұлыпқа мөңіреген сиырдай қып берем.
(*Зейнеп әні біткен. Үй іші жым-жырт.*)

Бота көз қыз жаны қалмай тыңдап болып:

– Бұл әнді біздің ел білмеуші еді, Зейнеп апа. Енді бар
қыз айтар.

З е й н е п. Алғысың Абайға болсын. Бұл Пошкин қазақ
қызының жүрегін білген-ақ. (*Ән жұртты жадыратқандай.*
Ажар киініп болған. Қалыңдық сондай көрікті.)

Е р к е ж а н (*Ажарға*). Айдар болсам, өзім де алып
қашар ем тіпті.

...Айдар ойда. Жалғыз келеді. Қаршығасын құсқа да салмаған.

Бірақ өзге аңшыларда тыным жоқ. Қаршығалар қырып жүр. Айнала
шабыс. Қанжығасы құсқа толған Баймағамбет ағызып өтеді.

Әбіш, Абай да шауып жүр. Абай Айдар қасына аз тоқтап:

– (*Әбішті нұсқан*). Уа, мынау қала жігіті қалай
жосытады? Жә, сен неғып ілбіп жүрсің, атың мерткікен бе?

А й д а р. Абай аға... Осы Шәріп кім?

А б а й. Мен аңда жүріп қайғы ойлауды сүймеймін.

А й д а р. Шәріпке не болған, Абай аға? Неден күйген,
неге ақырады сол?

А б а й. Ашулы адам көп сөйлесе көбік болғаны... (*Аңшы
жігітке.*) Жібер, сілте қаршығаны!

Жұрт аң қызығында. Әбіш қаршығасы құсқа кетті. Аспанда үйрек іліп,
сөргалап кеп жерге түседі. Әбіш шауып кеп, аттан секіріп түскенде
қатты жөтел қысып, тұрып қалады.
Қасына Абай шауып келген.

А б а й. Бұ не жөтел, Әбіш?

Ә б і ш. Жәй... басылды.

А б а й. Бұ қалай, қарағым?

Ә б і ш. Сахараның әуесі мас еткен ғой әшейін.

Әбіш қасына барып үйректі айырмақшы. Абай болысып жатып:

– Сенің менен іріккенің бар-ау, балам! Жат жерде тығынып қалғанбысың әлде!

Ә б і ш. Ондағы жат емес қой, аға! Бәрі жақын, достар ғой. Қазір Петербургте жарық түн ғой, аға. Оның жәйін білемісің?

А б а й. “Одна заря сменить другую спешит, дав ночи полчаса”, – деп пе еді Пушкин. Бірақ көркі қандай, көргем жоқ. Ұйықтатпайд дейді, рас па?

Ә б і ш. Рас. Мен сол түндерде сейіл құруды сүюші ем, аға!

А б а й. Жүрегіңде сыр бар, Әбішім. Мағышқа неге салқынсың? Ол сені сүйеді. Тосқаны сен емес пе ең? Әлде сенің... Ойыңды айт маған... Әбішім!

Ә б і ш. Жоқ, қазір айтпаймын... Айта алмаймын қазір, қинамаңыз, аға!

* * *

Алты үйден құралған күмбезде Айдар, Ажар тойы. Барлық үй қонаққа толы. Әзімхан, Тәкежан, Мүрсейіттер де бар. Айдардың туыстары – Дәулет, Ораз, бота көз қыз бәрі де мәз, кеуделері көтеріңкі. Ешкімнен қымсынбайды. Тойларын мақтан етіп, өздерін бай, бағланмен тең ұстайды.

Жанып тұрған көп шамдар. Иргелер түрлі. Жұлдыз көрініп, көл суының бетінен оттар сәулесі жарқырайды. Үй ішінде барша мен мақпал, алтын мен күміс көз тартады.

Сүйікті шәкіртіне Абай әсем той жасаған. Жерде дастарқандар. Тегене толы қымыз, табақ толы ыстық ет.

Шілтерлі шымылдықты алдына ұстап келінді әкеле жатыр.

К ө к б а й *(келінмен қатар келін):*

Айт, келін, айт, келін!

Атың басын тарт, келін.
Жұмыртқадан ақ келін,
Сауысқаннан сақ келін,
Ел-жұртыңа жақ, келін.
Алдыңғы түйең итіншек,
Итіншек деп басқа соқпа, келіншек.
Артқы түйең тартыншақ,
Тартыншақ деп артқа соқпа, келіншек.

.....
Өзің жатып күйеуіңді түр-тұрлама, келіншек.

З е й н е п (*қостай жөнеліп*).
Келінді, міне, көріңдер.
Көрімдігін беріңдер.
Несиеге қаратпай,
Атай-атай келіңдер,
Қайын ата, жақсы ата, ол Абайға бір сәлем!
(*Шымылдық ашылып, келін сәлем етеді.*)

Келін Айдар қасына отырған. Бүгін күйеудің киімі де, көркі де өзгеше.

А б а й. Ал, дегендерің болсын. Ақын көрімдігі не болады? Мен саған жарың туралы жыр сыйлайын, Ажар...
(*Домбыраға қосылып айтады.*)

Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса.
Тәңірінің берген өнері,
Көк бұлттан ашылса.
Сонда ақын белін буынып,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Абайдың өлеңі мен домбырасын тыңдап жұрт отыр. Ықыласпен кадалып, Шәріп те тыңдайды. Қолында белгілі сауыт көрінеді. Қымыз құйған тостаған үстінде Шәріптің қолы. Әзімхан көзі Шәріпте. Абай айтып отыр:

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл.

Не жазып кетсе жәйі сол,
Жек көрсендер, өзің біл!..

А ж а р (*ақырын*). Рақмет, Абай аға. (*Айдарға.*) Бірақ бояушы бояушы дегенге сақалын бояйтын болмас. Мақтауға аспас Айдар, солай ма?

А й д а р. Ажар, Абай ағам артық сый беріп отыр ғой мынау той болған соң. Болмаса мен татымаймын ғой айтқанына.

А б а й. Жә, сен не сыйлайсың, Шәріп? Әлде, бар әлемге ашулымысың әлі күн?

Ш ә р і п. Жоқ, Абай аға, мен ашуда адасқан екем.

А б а й. Ер шекіссе бекіседі.

А й д а р. Мен де қиналып ем, Шәріп. Қалсын мүлдем.

Ш ә р і п (*тостаған ұсынып*). Жамандық бұрын болса, енді жаман айтпай жақсы жоқ деген. Қуанышың қайырлы болсын. Іш!

А ж а р. Рақмет, Шәріп аға. Баянды бақ жаңа тапқандай болдым ғой. (*Шәріп пен Айдар үшін болады.*)

Сол сәтте тарсыл-гүрсіл фейерверк атылады. Үй іші жап-жарық боп кетеді. Керегеден әсем оттар көрінеді. Долгополов пен Баймағамбеттің фейерверк тамашасы сансыз көп көркем сәнді жарық боп жүз құбылады. Суылдап ыскырып, ағындап аспанға шапшып, көлге сәуле төгіп жайнап тұр. Баймағамбет отты жағады. Мағауия от дөңгелекті жүргізеді. Долгополов трубкесін түтетіп, өзіне “пиротехник” шәкірттерінің ісін басқарады. Әредік, мазасыз урядникпен тілдесе тұрады.

У р я д н и к (*Долгополовқа*). Ваше высочорodie, әні бенгальский от та жанды. Жүрейік те.

Д о л г о п о л о в. Сабыр етіңіз.

У р я д н и к. Губернатор бұйрығы, түнге қарамастан, бөгелместен жүргізу емес пе? Ал мұнда таң да атар.

Д о л г о п о л о в. Сабыр етіңіз, ваше благородие. Сабыр – ердің сымбаты.

У р я д н и к. Япыр-ай, сізбен қанша жүрсем, сонша өуре ғой. Жалғыз сізді жеткізуден дәл бір рота арестантты этаппен жөнелту оңай ғой. Тым құрса бір жол шатақсыз болсын да.

Д о л г о п о л о в (*қамқор пішінмен*). Аттарың оттады ма?

У р я д н и к. Аттарды қойшы... тоқ қой.
Д о л г о п о л о в. Бүгін тегіс солай. Күн сондай.
Шатағым жоқ. Қоштасам де жүремін. *(Баймағамбетке.)*
Ал, Бәке, аман бол!

Сахара аспанында тағы бір топ ракета ытқиды. Су жағасында, үй жанында көп жан қарап тұр. Абайға жақын жерде Айдар, Ажар, Дәулет, Ораз ентелей қарайды.

Б о т а к ө з қ ы з *(достарына)*. Түсте көргендей.
Жұлдыз аспанда болушы еді, жерге түскен бе дерсің.

Ә з і м х а н. Бұндайды мен бұрын Қазанда көріп ем.
Бірақ ол сонау құрым биік ұшушы еді.

Қ а р л ы ғ а ш. Бұдан артық қайт дейсіз. Оңбай кетейін,
ұрмағың да осыдан артық болмас. *(Кетеді.)*

Ә з і м х а н. Сіз ылғи былай қарайсыз. Ол болса...

М а ғ ы ш. Ту-у... қалай атады!

Екінші жерде...

Е р к е ж а н. Ту-у... Петербордағы зеңбірегің де осылай
ата ма, қалқам-ау!

Ә б і ш. Осы тәрізді ғой...

Е р к е ж а н. Міні, бүгін Айдар тойы. Сенікі қашан
болады, Әбішім?..

Ә б і ш *(жымып)*. Әйел болса құдағи болғысы келеді-
ау. Мен Мағышты алмаймын, апа! *(Еркежан шошығандай.)*

Долгополов Абай тобында. Таң сызып келеді.
Көл бетінде мұнар бар. Долгополов достарымен қоштаса бастайды.

Д о л г о п о л о в. Менің қоштасқан отым осы
болды. Бақытты жастар құрметі. Жүремін. Тағы да Семей,
жандаралмен жанжалдасу. Содан ары ма... Кім біледі,
әлде Ресей жолының қарала тақтайын санап, итжеккенге
кетемін бе. Көрісеміз бе, жоқ па? Әбіш әкелген хаттар
ішінде менің әйелім хаты бар екен. *(Қалтасын қарап
хатты алады.)*

Д о л г о п о л о в. Сол, былай жазыпты: сенің
тамаша достарыңа сәлем айт, ғажайып республиканың

азаматтарына, шошымаңыз, Оспанов мырза, Абай атты республиканың азаматтарына сәлем айт. Ол, сахара теңізіндегі бақыт-қиял аралы екен, – депті. Бар тілегім, сол арал шексіз зор дүниеге айналсын. Әрдайым бір болайық. Әрдайым бір сапта болайық, достарым! Ал, жарқын күнде, ертең туар жарқын күнде көрісейік. Оспанов мырза, тумасаң да мейлің. Жасасын жарық күн, сөнсін қара түн! *(Тағы да ең соңғы рет Долгополовтың әсем оттары атылады.)*

А б а й *(Долгополовты құшақтап)*. Қош, Федор Иванович!

Д о л г о п о л о в. Е-е... Жер шалғайлығы үшін жасып кайтеміз. Алысты жақын етер жүректер барда мұң ба екен? *(Урядникке.)* Ваше благородие, әміріңізге әзірмін. Бастаңыз!

У р я д н и к. Тәңір жарылғасын, айдалған мырза! Рахым етіңіз!

Долгополов арбаға қарай басады. Жұрт ұзатып барады. Айдар бірге барам десе де, орнынан тұра алмайды.

А ж а р *(күліп)*. Масайып қалғанбысың, Айдар!

А й д а р. Оның рас, Ажар! Тұра алмайым.

А ж а р *(сүйін)*. Қуанышым! Түсің қашқаны несі, Айдар!

А й д а р. Басым айналып барады, білмейім.

...Көшір ат айдайды. Арба жөнеле береді. Долгополов достары қарап қалған. Қоңырау шылдырайды...

...Екі айыр жолдың бір тарауына бұл арба түскенде, екінші тарауымен жалғыз атты біреу Абай ауылына шауып келе жатыр.

Қара тер болған атын қамшылай түседі. Жете бере айғайлап:

– Шабуыл! Шабуыл! – деп ауылға ағызып келеді.

Айдар мен Ажар қасынан шапқылап өтеді.

Ш а п қ ы н ш ы. Абай қайда? Абай! Қаптап келеді! Шапқалы келеді! Ерден! Нарымбет!

Ауыл араның ұясындай құжынайды.

Абай басына төнген қауіпті естіп, бар күшін жиып, Айдар орнынан тұрады. Ұмтылып алыспақ, қайрат қылмақ. Бірақ әлі құрып, құлап түседі. Шошынып Ажар келеді. Жұрт қоршайды. Жерге құлағын төсеп жатқан Айдар шапқын дүбірін естиді.

А й д а р. Абай! Абай аға! *(Абай қасында тұр. Қатты шошынған. Сүйікті шәкіртінің үстіне төнеді.)*

А й д а р *(тынысы тарылып)*. Шабуыл... жақын ғой. Сақтандар Абайды.

Ш ә р і п *(жүріп келе жатқан Әзімханға)*. Шабуылы не? Ә з і м х а н. Сен дәріні татымсызға жұмсағаннан.

А б а й *(бірдеңе айтқысы келіп, Абайды жаңа таныған Айдарға)*. Мен қасындамын, қарағым, не айтасың?

А й д а р. Абай аға... Ажар... Дүние неткен тар еді, сыйыспадық қой. *(Жұрттың сыртында тұрған Шәріпті көріп, көзін алмай қарап, барды аңғарып.)* Абай... Абай... *(Сыбырлап.)* Сенбе... сенбе! *(Үні өшеді.)*

...Далада көп аттылар Абай ауылына қарай шауып келеді. Жұрт үнсіз. Жел ысқырады.

...Той болған отауда Айдар өліп жатыр. Басында үнсіз жылап Ажар отыр.

Зейнеп көңіл айту, жоқтау сияқты бір зар айтады. Жұрт тыңдап қалған. Қайғылы Абай сәтте қартайғандай. Жанында Шәріп, Әбіш, Мағауия, Еркежан. Қыздар бір топ... Баймағамбет жылап отыр.

Борсақтың Дәулет бастаған шалдары қаралы.

З е й н е п.

Тоқтамады, тұрмады,
Кетті ортадан асылым.
Көкірек толы қайғыны,
Көтере алмай басылдым.
Тиянағым, тұлпарым,
Енді кімге асықтым.
Ойламадым өзгені,
Бір өзіңе бас ұрдым.
Жалғыз сенен айрылып,
Артыңда қалып аһ ұрдым...

Қаралы отау жанына жігіттер жиылған. Топ басы – еңгезердей Ораз. Ол ашулы. Барлық жұрт жауды айбармен тосып сазарып тұр.

Зейнептің зарына шапқан ат дүбірі, айғай-сүрен араласады. Жау жеткен. Бірақ Айдар жанындағылар қыбыр етпейді. Тек Абай ғана Нарымбет даусын естіп, орнынан киналып тұрады.

...Абай Нарымбетке бетпе-бет кеп тұр. Көп аттылар Нарымбеттің сыртында кейін тұр...

Н а р ы м б е т. Әруағымды... қорладың! Енді бәрің не тілейсің осы?.. Мазақ па? Қан төк дейсің бе?

А б а й (*ақырын*). Нарымбет... Біздің Айдар өлді ғой.

Н а р ы м б е т (*әуелі сасып қан*). Өлген жан тәңіріне жауап берсін... Сен өзің тірінің жауабын бер. Сырттан бұйырады... Мен бердім. Аз ба еді? Қалыңдық емес, қатын емес, қарындасым қайда? Шығарып бер, аулақ болсын сенің пәлеңнен...

А б а й (*қажыған көңілмен*). Сөзің жөн, Нарымбет. Мен жазықтымын. Мағыш құрметпен, қасиетпен ауылыңа қайтады.

...Көрші үйдің бірінде Әбіш пен Мағыш.

Ә б і ш. Рұқсат, Мағыш. Мені ұмыт. Бар! Тек қарғама мені. Мендей боп саған бақыт тілейтін жан жоқ.

М а ғ ы ш. Бақыт тілеп қуады екенсің ғой!

Ә б і ш. Мен саған бақыт бере алмаймын, Мағыш. Менің өмірім қысқа. Дерт жеген кеудемді. Бар... Сен тірі бол. Арамызда өлім тұр.

М а ғ ы ш (*қуанғандай*). Өлім бе? Тек өлім бе айырап! Әбіш, Әбіш, неге жасырдың? Сүйемісің өзің мені?

Ә б і ш. Жанымнан артық сүйюші ем.

М а ғ ы ш. Сүйіп тұрып жасырдың ба?

Ә б і ш. Айта алмадым. Әкеме, саған жар салам ба? Бар! Кінәлә мені, бірақ бар, Мағыш!

М а ғ ы ш. Жоқ, жоқ! Бірге өлем сенімен. Жаңа ғана қаза болған Айдар әруағымен ант етейін: сүйенішің болам. Сақтаймын сені. Өзім үшін, әкең үшін... елің үшін сақтаймын. Жаным жарым! Ғашық жарым!

...Нарымбеттің алдында Әбіш пен Мағыш тұр.

Ә б і ш. Нарымбет аға, Мағыш ешқайда бармайды. Ол — менің жарым. Барымды ал, айырма бізді.

А б а й (*баласына қаран*). Достығым достық, Нарымбет. Қапа қылып ек, оны кеш! (*Нарымбет дал болады.*)

– Жоқ былай! – деп ақырып жіберіп, топ ішінен тепсініп Ерден шығады. – Жоқ! Қарғыс тиген ауылға бермейміз қызды. Билікте сен адастырып ең Сырттанды. Бірақ әділ билікті құдай айтты. Жолдан азғанды тәңір табад! Өрт салып ең, қарсы өрт салып өшірем. Қан көресің бүгін. Ауылыңа тиген қарғыстан, бар қайыршы, бар азғын, жыладың ба бүгін. Енді жылаумен өлгенің осы қарғыстан.

Біріне бірі қарсы екі топ тұр. Бір жағы атты. Екінші жағы Абай қонақтары – Борсақтар. Абайды Ораз қоршай тұрған. Ерден Абайды көрмей құтыра дауыстап:

– Қайда тығылсаң да құтылмайсың, Абай!

Абай алға шығып:

– Мен мұндамын, сенен тығылушымен?

Екі жақ бір-біріне тап бергендей. Абай ауыр салмақпен “тоқтал” дегендей белгі еткенде, тұрып қалысады. Жұртта үн жоқ. Ерден атты омыраулатпақ еді, еріксіз тоқтап қалады. Үйткені Абай өз тобынан бір кісіні бастырмай жалғыз өзі жауларына қарай басады.

Тәкежан. Барма! Абай! Бір әкенің баласы ек, қой, барма!

Абай. Кешіккенсің, туысқан! Қылыш жүзінде туыс жоқ. Сен бауыр да, дос та емессің, Тәкежан! *(Аттылар қара көпір боп анталасады. Нарымбет Абай жүзінен жуасып, енді қысылып кейін басады. Абай жүріп келеді. Тегіс тынған жұрт жым-жырт. Тек үйден Зейнептің зары ғана келеді. Мес Абайдың тақағанын тосады. Қолында қара шоқпар. Абай аттыларға тақап келеді. Ерден бағып тұр.)*

Абай. Кім айтты Айдар өлді деп? Оның өзі өлсе де, сөзіне өлім жоқ. Қайта тірі өлік етпегі сендерсің түге! Қан төгетін сен ғой, Ерден? Төгерсің сен! Өлім молайған сайын жерің кеңиді ғой сенің. — Ал сендер ше? — деп Ерденді қоршап тұрған аттыларға қарап: — Сендер менен не тілейсің? Мен білем сені, Нарымбет... Сені де білем, Мырзағұл... Сені де білем, Нұрғали. Арқанды ауыр бейнет езіп, көзіңе көк шыбын үймелеп жүрген жоқ па сенің? Аштық, жалаңаштық құрығынан құтылған күнің бар ма еді? Сол сендердің жұлыспағың

Борсақ па? Неге, неліктен? Олардың да дәл өздеріндей алданған, таланған қорлығы үшін бе? Бізді не деп жау санайсың? Халықтың бақытын тілегенімізге ме? Барлық жер-жиһан қазақ атын құрметпен атасын дегеніміз үшін бе? Дүние — үлкен көл, заман — соққан жел, толқын-толқын ел нәсілін алып келеді. Қайда апарады? Ұлы күндерге, бақ күндеріне апарады... Қазағым, жұртым менің! Жалғыз мен емеспін саған үн қатып тұрған. Сол бақытты көкsep мәңгі мұң еткен ата-бабаң үн қатады саған. Не дейді олар...

Е р д е н. Өшір үнін қарғыс боп.

Мес ат үстінен Абайға шоқпарын сілтей береді. Бірақ Нарымбет ұшып келіп, өз бойымен қорғап қалады. Ауыр шоқпар соған тиіп шекпенін жыртып, Абайды да жанай тиеді.

Есі ауып қалған Абай жығылып қалады.

Н а р ы м б е т (*айғайлап*). Уа, тарт! Тарт, тоқтат! Баспаймын бұған. Бар қазақтың Абайы. Айдар өлді. Абайды өлтірсек не болмақ. Аулақ... Аулақ бол сұмдықтан... (*Өз иығынан аққан қанды байқамай айғайлап жүр.*)

Е р д е н. Тыңдама! Ұр бәрін. (*Нарымбетке.*) Азғын! (*Жығылған Абайға бар досы жүгіріп келе береді.*)

М а ғ а у и я. Өлтірді... өлтірді ғой!

К ө к б а й. Уай, халық, Абайдан аяйтын не жан бар еді. (*Төбелес. Көкбай жығылады. Қалтасынан жазулы қағаздар түсіп жатады.*)

Е р д е н (*қашуға айналып*). Қыр, жой бәрін!

Н а р ы м б е т (*ат үстінде*). Тоқта мендігің! Жүктемеймін Абай қанын! Қай қара бет жүктейтін?

Нарымбет айғайлап, барлық өз кісісін тоқтатып бөліп алып, тайқи береді.

Ерден өзінің азғантай ғана тобымен қалған.

Е р д е н. Көрдің бе, Әзімхан! Өрт басты ғой, міне. Пәлесі ғой, бұ да Абайдың. Қашан, енді қашан қимылдайды бұл жандаралың? — деп айғай салады.

Ә з і м х а н (*шауып қашып жөнелген Ерденнің соңынан ызамен айғайлап*). Қолынан түк келмейтін азбан! Өй, соқыр азбан! (*Ызадан күйген Әбіш Әзімханға ұмтылады.*)

Ә б і ш. Ә-ә, солай ма еді? Сен бе едің сүйтіп?
(*Әзімханды жақтан кезек-кезек тартып жатып.*) Ит,
шошқа! Ит, шошқа!

Әзімхан бетін басып құныса береді, шегіне барып, бұралқы иттей қаша
жөнеледі. Қарлығаш Көкбайды құшақтап жылап отыр.

К ө к б а й (*көзін ашып*). Тірі ме? Тірі ме өзі?

Қ а р л ы ғ а ш. Тірі... Абай ағам тірі. Көкбай... Өзің ше?

К ө к б а й. Қарлығашым-ай, менің басым тас қой
дейім, тіпті оңбай кетейін.

(*Қарлығаш қағаздарын жиып береді. Көкбай шашылған
қағаздарын асыға түгендеп жатыр. Есін жиған Абай жерде
отыр. Қасында Баймағамбет бастаған, қамаған жұрт.*)

А б а й (*қатал үнмен*). Қайтіп тұрам бұл елде? Құлағы
керен, көзі көр. Білгені жаулық. Кетемін бұл сорлы
сахарадан.

Б а й м а ғ а м б е т (*өте сабырлы боп*). Сабыр ет, Абай.
Елің соқыр да емес, саңырау да емес. Мынау қанды көр.
(*Нарымбет шекпенінен жыртылған бір жапырақ нәрсені
көрсетеді.*) Осы Нарымбеттің қаны. Сені қорғаймын деп
төкті.

(*Абай Баймағамбетке таңдана қарайды.*)

Ш ө р і п (*Абайдың алдына тізерлеп*). Абай аға, өз
айтқаның дұрыс. Кетейік біз бұл жыландар ордасынан.
Тізгініңді өзіме бер. Абай аға, жоқтатпаймын Айдарыңды.
Сенің жолың – менің жолым.

Абай Шөріпке ұзақ уақыт қадалып қарап ақырын:

– Аулақ... Аулақ, Шөріп!

Ш ө р і п (*шошынып*). Абай аға!

А б а й (*саусағын созып*). Бойың қан ғой, Шөріп. (*Шөріп
сескеніп шапанын қарайды.*)

А б а й. Жоқ шапаныңда емес, Шөріп.

Ш ө р і п (*қорқынышпен күдігін жасырып*). Не дегенің,
Абай аға?!

А б а й (*қатты бұйрық етіп*). Жүзіме қара менің, тура
қара!

(*Шөріп Абай көзіне зорға қарайды.*)

Абай (*Шәріптің көзіне қадалып*). Аулақ, аулақ! Лағнет,
мәңгі лағнет болсын, соны сен істеген болсаң. Аулақ!

Қатып, сілейіп қалған Шәріпті көрмей Абай түрегеледі.
Абайды Еркежан қолтықтап үйге кіргізеді. Айдардың басын тізесіне
салып, бар дүниені тәрк еткен Ажар отыр.
Сондайлық үнсіз, қайғылы жым-жырт Зейнеп. Күн жоғарылап барады.
Таң сахараның бәріне сәуле берген.
Тал түс.

...Абай далада келеді.
Бұлтты жел айдап, шөп басын жел сілкінтеді. Мұңға батқан Абай
даладан өтіп, төбешіктер арасында келеді.
Абайдың төбе жағында шұбатылған бұлт бар. Төбе астынан дауыс
естіледі. Өлең оқып отырған дауыс. Абай таңдана тыңдайды.

Уа, дүние, сол ма сенің мақтағаның,
Орнымен жақсылығын ақтағаның.
Елінің жолын ашқан жазығы ма,
Мынау ма, жақсы жанды сақтағаның?

Абай тыңдап тұр. Оқып отырған Көкбай. Барынша ынтыға тыңдап
отырған Қарлығаш.

— Салауат әруағыңа, ер Абылай —
Қазақтың Арқа ұранды Меһирбаны.
Елге еткен қайратыңды кім көрмеген,
Халқыңның шыны дегдар асыл жаны.

Сол жолың жолы болсын ақынның да,
Еліне жан аямас жақынның да.
Қарғаса қас надандар жырды қарғап,
Айныман, ақ жолыма бағындым да.

Жұртқа еткен жақсылығың жырда болар,
Жыр еткен ақын аты бірге болар.
Ер бастап, ақын қостап, елдік көшіп,
Келетін жақсылыққа ірге болар.

Осында Абай ағам да, Айдар да, өзім де бар. Ақтамақпын
аға ақынның үлгісін. Бірақ өзіне әлі оқығам жоқ. Батылым
бармай жүр еді. Енді оқып берем. Тыңдай бер, Қарлығаш.

Көкбай қасына Абай келеді. Қобалжып көңілі бұзылған:
– Оқы, Көкбай! Оқы, бауырым! ...Бұныға рақмет...
Тіпті жаман емес.

Күй ойналады.
Селеу басын жел теңселтеді.
Шексіз кең қазақ сахарасы.
Күрсініп соққан жел ақ селеуді теңіз бетіндеі толқытып жатыр.

С о ң ы

А Б А Й

Алты бөлімді кинодрама

I бөлім

Биіктеу жасыл төбенің басына қарай төрт салт атты өрлеп келеді. Қылаңы мен бараны аралас семіз сұлу аттар бастарын шұлғи тастап, жіті басады. Күміс үзенгі таралғылар күнге шағылып жарқ-жүрқ етті. Аттылар дөң басына шықты. Ескі шошақ моланың түбіне келді. Төртеудің ортадағысы жуан денелі, орта жасты Абай. Селдір сұлу сақалына сәл ғана ақ араласқан. Атының басын өзгелерден оздырыңқырап кеп молаға көз салды. Айналасына азырақ әжім жиылған мұңлы көзін қысыңқырап қарайды. Қасындағы үш жас жігіт: Керім, Көкбай, Айдар сәл кейіндеу тұр. Олар – жазғы жеңіл киімдер киген сәнді жігіттер. Айдар мен Керімнің қолдарында екі көк шұбар қаршыға бар. Шабыттағы қырандар да молаға қадала қарап, алтын көздерін кірпік қақпай шаншылтады. Қазір бір құс ұшардай қапысыз аңдып тұр.

Абай аз үнсіз тұрып, бір кезде денесін бұрмай, оң қолын ғана көтеріп артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті. Жігіттер сұлу шошақ молаға таңырқай қарап, Абайдың қатарына келді.

Ақырын қоңыр үнмен Абай сөз қатты:

– Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз келді. Бұ содан бергі дәуірлер мен буындардың үнсіз куәсі осы мола ішіне ауыр сыр бүккен мола еді. Мезгіл сайын соғып өткенде, арылмаған қарызым бардай боламын. Бұнда жатқан қыз Еңлік пен жігіт Кебек. Екеуін махаббат үшін буындырып өлтірген еді. Жүз жылдан бұрын да, содан кейін де, дәл бүгінгі күнге шейін де ұлға тұсау, қызға нөқта болған ел заңы осы екеуін естімеген сұмдық еткен сендерсің деп ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірген... дейді.

Аз тоқтап алыстағы жалғыз биік сар шоқыны нұсқайды. Құлазыған шошағы биік тік басында жел еседі. Керемет селеудің қалтыратып басын иіп соғады. Абай сөзі естіліп тұр.

– Еңлік пен Кебек құзғыннан қашып, аңдай боп тау ішін паналап аз дәурен сүрген еді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен бала, жөргектегі нәресте, жас

ұлан әкесі мен шешесін өлтірген күні жөргекте жылаған күйінде осы есіз биіктің басына апарып тасталған. Сол күні қара күні байып батқанша ішегі қатып жылап жатып, меңіреу, суық тылсым дүние арасында үні өшкен, мәңгі өшкен. Абай сөзін бітірді.

Жастар түйілген қабак, шошынған жүзбен:

– Кім бұйрығы солай етті?

– Өлтірген, өлтірген кім?! – деседі.

– Өлтірткен Кеңгірбай. Біздің атамыз, мынау елдің анандай иен күшін бастаған әруағым Кеңгірбай! – дейді. Ойға таман қарайды.

Елдің қалың сәнді көші келеді. Құлын-тайы аралас мол жылқы шұрқырап, пысқырып қаптай басып келеді. Артында, қатарда қалың қол – салт аттылар. Және көп түйелерге маңғыстатып жүк артқан қаралы кілемдер жаптырған мол көш тақап келеді.

Жастар үнсіз, аңырап, сескеніп қалғанда Айдар:

– Елдің мынандай иен көшін бастаған, ол күнгі би, бүгінгі иенді әруақ Кеңгірбай?!. Кеңгірбай! – дейді.

Абай:

– Жүрек тілегін, жұмбақ, сырлы шыншыл жүрек сырын ең алғаш рет бұл өлкеде бірде-бір ғана рет батылдықпен жариялағысы келген Еңлік еді. Перде жыртып, шынжыр үзіп көрмек еді. Содан бері ол шынжыр қазақ қызының мойнына бұрынғыдан да темір бұғаудай бата түсті!.. – дейді.

Керім: – Кеңгірбай! Әруақты бабамыз Кеңгірбай!.. – деп тұнжырап қалғанда, Айдар бір оқыс оймен селт еткендей болып, Абайға:

– Абай аға, рұқсат етіңізші, талай өткінші, жолаушы осы жүз жыл бойында құранын оқып, бата қылды ғой Еңлікке. Мен бүгін соның жүрегіне арналған ерекше бір құран оқийын, рұқсат па екен? – дейді.

Абай: – Оқы! – дейді.

Сонда Айдар:

– Еңлік – Кебек құраны мынау болсын!.. – деп алып, шырқап тұрып әсем сұлу ән бастайды. Абайлар үнсіз тұрып, құптағандай тындайды.

Айдар Татьянаның Онегинге жазған, Абай жазған әнін жырлайды. Ән уағында қаралы көш тақап қалды. Көш алдында өзгеше жат бір топ келеді.

Ол қаралы әйелдер. Басында қара желегі бар сұлу келіншек ортада. Ат үстінде соның оң жағында құйрық-жалын шорт кескен ақ аттың үстіне күміс ер-тоқым теріс ерттелген. Ішік- шапан теріс жамылған. Ер қасына киілген еркек тымағы артқа қарап киілген. Бұл өлген жанның тұлдағы ат-тұрманы. Қаралы әйел дауыс айтып келеді. Қасында суық түсті екі кәрі қатын қосыла жоқтап келеді. Арттарында қалың көш.

Осы топ моланың етегіне таман келгенде Айдар әні басымдап аспандай шығады:

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі алданыш.
Жас бала жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алы!..—

деген үзіндісін айтып, созып тұрған шақта қаралы әйел әнін оқыс үзіп алады. Еріксіз тыңдап қалады. Тыңдай бере күйінгендей қабақ түйеді, қасындағы екі қатын да дауыстары үзіліп тоқтайды да, қайта басталуын күтеді. Басталмайды. Қос қатындар да булығып, күйініп айнала қарайды. Дөң басынан ән келеді.

Қаралы сұлу (ол Ажар) ашулы, бірақ азған жүзбен ән тыңдайды. Екі қатын ызаланып қамшысын сермеп еркектерді шақырады. Бір-екі қарт шауып келеді. Дауыс үзілген. Төбені көрсетеді. Ән өктеп келіп, естіліп тұр.

Қарт адам атын қамшылап, Айдар әнін мүлгіп тыңдап тұрған Абайларға шауып келеді. Тақай бере, әнді елемей, қатуланып:

— Ей, ағайын, неткен жансыңдар? — дейді. Абайдың жас жолдастары жалт қарасады.

— Қаралы көш келеді. Жарын жоқтап дауыс айтып келеді Ажар. Дауыспен қай ән таласушы еді. Тоқтат, жандарым, құдайға қарасаң! — дейді.

Абай ақырын атын бұрып, жәй ғана басын изеп, тебініп жүріп кетеді.

Айдар әнін тоқтатып, бірге ереді. Өзгелер де қозғалады. Екі қаршыға дүр-дүр сілкініседі. Алдарына қадала қарап, алтын көздерінен от шашады.

Ойға түсіп келе жатып, Абай достарына:

— Міне, сол Еңлікті буындырған арқан астында тұншығып кеткен шер бар еді ғой. Ең болмаса бүгін күн

осы мола, осы жүрек сырын ел-жұртқа дат ететін шақ жетті. Еңлік үнімен қыз жүрегі сыр айтсын, Кебек жүрегімен ер ашуы айтылсын. Ақынсыңдар. Осы жайдан әсем ұзақ жыр тусын. Қызығарың бар ма? Кімнің жазасың, кәне!?! – дейді.

Керім Айдар қатарынан көтеріле серпіліп кеп:

– Абай аға, осы жайды мен жазам! – дейді Керім.

– Абай аға, мен бағана бекінгем, мен жазам, – дейді

Айдар.

– Жоқ, мен жазам!

– Сен емес, мен жазам.

– Жоқ, сенің жөнің жоқ. Кеңгірбай мінезі – жалпы қазақ ескілігінің мінезі. Еңлік – жалпы қазақ халқының шерлі қызы. Мен де ортақпын, мен жазам! – дейді Айдар.

Көкбай, Абай күліседі.

Көкбай Абайға: – Бұл қалай, Абай аға, мыналар қырқысты ғой! – дейді.

– Айт, айт, сен айт! – деседі Айдар мен Керім.

– Ендеше, анау бір тауларда бір топ дуадақ отыр. Қаршығаларың көріп келеді. Қазір екеуің де құстарыңды қатар жіберіңдер. Кімнің құсы бұрын барып дуадақ ілсе, Еңлік жайын сол жыр етсін!.. – дейді. Абай күледі де, қостағандай болады.

Жігіттер “болды... Жарайды, ал, ал жібердік” десіп құстарын серпіп-серпіп жіберіседі.

Керім құсын жібере сала алдына қадалып, Абайға:

– Ал, Абай аға, осы билік байлау ғой? Солай емес пе? – дейді.

Көкбай:

– Құстар көрді, қазір, қазір сын. Тура беттеді! – деп шабады.

Айдар Абайға жанасып, қатар шауып келе жатып:

– Абай аға, осы байлау ғой? – деп тағы қадалып сұрайды.

Абай түсіне сыншыл қатқыл ажар жиып алып:

– Байлау былай, тыңдандар. Анау құстарың дуадақты барып ілгенше, бір-бір ауыз өлең айтыңдар, – дейді.

Керім жақындап, шауып ентелеп келе жатып: – Жарайды, қаршыға жайында! – дейді.

Абай: – Жоқ. Қысқы аязды түнде, гүілдеп жел үніне күй қосып отырып, кәрі әже немересін қандай сөзбен уатады. Соны айтып беріңдер... Ал, шапшаң айт!

Көкбай сол кезде: — Әне, жетіп келді,— деп шаба жөнеледі.

Керім қалт қарап, қатты қиналып түңіліп:
— Абай аға, мынау сын емес, жаза! — дейді.

Абай: — Болсын солай! Айт, айт жырыңды! — деп әмір етеді.

Айдар шауып келе жатып, қатарына сынай қарап шауып келе жатқан Абайдың құлағына шапшаң өлең айта бастайды.

Айдар өлеңі:

Талай да талай шапшаң бар шығар,
Өлең етем шапшаң өзім қаршығамды.
Ақ түнек ың-шың, у-шу аяз түнде
Кәрі әже дәл былай деп зар шығарды.

Гулей соққан ақ боран,
Қорқытпа менің баламды,
Балам әже қойнында,
Келе алмайсың сен бұған.
Ұйқысынан айырма,
Кезе бер ессіз далаңды.
Ұйықта, балам, оянба,
Әлдилеймін баламды.
Әлди, бөпем, әлди-ай,
Әлдилеген ананды.
Деп жырласын кәрі ана,
Ұйқыға барсын сол бала.
Тілесө тағы жырласын
Жүз жыл бойы сол ана.
Қаршығам жемін іліпті,
Абай аға, бер қара!

Абай тыңдап келеді. Сүйсіне күледі. Керім айта алмай шауып кеткен.

Сол сәтте бұлар дуадақтарына жетті. Көкбай алдан барып дуадақты қиырлатып басып қалған қаршығаға жете бере айғайлап:

— Айдар, Айдар, шүйінші. Еңлік жыры сенікі! — дейді.

Айдар аттан секіре түсіп, қолына құсын алып міне береді. Барлығы ілгері басады. Керім атынан түсіп, жерде отыр. Қаршығасы көрінбейді. Етегімен қоршай отырыпты. Аттылар тегіс тақап келді.

Көкбай қарап жіберіп, қарқ-қарқ күледі.

— Масқара! Керім, құс дуадақ ілудің орнына, дуадақтан қапа шегіп, қорлық көріп қалыпты! — дейді. Айдар да күледі. Керім қаршығасын жерден алады. Қыранның үсті-басы су, үрпип қалған.

— Басына дуадақ саңғып кетіпті!.. — десіп тағы күліседі.

Көкбай ызаланған Керімге қарап:

— Япырай, жақсы талап үстінде ырымы қалай жаман еді мынау жаман шәулінің, — деп тағы күледі.

Керім басын көтеріп өзінің күйінішін жеңіп, Көкбайға күлімсірей қарап:

— Көкбай-ай, сенде ақыннан көрі Көкбай көп болғаны несі екен?

Көкбай: — Не дейсің, Керім?

Керім: — Шын ақындық үшін кейде артық сөз айтпай, үндемей тыну Көкбайдың бар сөзінен шешендірек екенін түсінбей-ақ кеттің-ау сен! — дейді.

Абай Керімге жаны ашығандай қарап:

— Қаршыға өзіңе жаман құс емес. Ашу мен намыстың жиын оты бір басында болатын. Не жаманат болса өз басына! Керім, сен жазасың! — дейді. Айдар қуанғанынан атын шапшыта секірітіп шаттана жүйткіді. Қос аяқтап шапшып тұрған ақбоз аттың үстінде Айдардың қуанып ақсия күлген жүзі жалын атқандай. Қолындағы қаршығасы да талпына ұшып шабытқа тіленеді.

* * *

Жартасты тоғайлы өзек бойына созыла қонған көп ақ ауылдар. Бір биік қара жартастың тұңғық терең, жым-жырт суға төнген жерінде, жақын отырған ақ ауыл бар. Жарық айлы түнде қалың жартастың қара көлеңкесі сол ауылдың шеткі ақ үйлеріне жартылай түсіп тұр. Көп үйлер, ауылдар ұйқыда. Қотандағы қалың қой да үйірілген қалың ақ көбіктей боп, қалыңдап жиылып, қыбыр етпей жым-жырт жатыр.

Жартас қасындағы ең шеткі үй оңашарақ тігілген. Сырты қара кестелі. Бұл Ажардың қаралы отауы. Үй ішінде дөңгелек үстел маңында, биік қазалы төсекке жақын жерде Ажар отыр. Қасында қатқан кемпір. Бұл — көш-жөнекей дауыс айтып келген ашулы кемпір. Төрде салқын түсті, ашаң

сүйкімсіз жүзді Нарымбет, жайылған ашжаулыққа жақындай отырып құран оқиды. Үй іші сарылған уайым. Қара желек жамылған Ажардың үлкен бір жалынмен күрсінген жүзінде тіршіліктен, дүниеден түңілген суық бауыр қаттылық бар.

Нарымбет құран оқып болды да, жұрттың бәрі бата қып бет сипаған соң, Ажардың жүзіне қырынан қарап отырып барып, шығып кетті. Ажар келген мен кеткенін көрмегендей. Мұңлы қара көздерін, ашаң тартқан ақ жүзін ешқайда бұрмайды. Ауыр оймен жерге қадала қарап қалған.

Кемпір бұған тіл қатты.

— Қаралы жылың аяқтап келеді. Жастай бақытың күйіп еді. Бірақ бала болмадың. Байсал тапқан кәрідей қаралы жылды өзгеге өнеге қып отырдың. Жаңағы қайнаған Нарымбет те азалы аға жолынан танған жоқ. Жыл бойы сенің қасыңа кеп уайымына уайым қосып, күндегі құранын ұмытқан жоқ. Қара тастан басқаның бәрі жаңғырады. Енді алдыңды ойлайтын шақ жетті...

— Не демексіз? Менде өмірден үміт қалды деп отырсыз ба?

— Үмітсіз жалғыз шайтан ғана, олай деме. Енді мына қара желек сенен арылатын күн тақау. Ата-анаңның жолы сол. Жаңағы қайнаған Нарымбет маған айт деп тапсырып кетті. Жесіріме ырзамын. Енді құдай жолын, ата жолын орындап, өзім алам дейді.

Ажар осы сөздің бойында, сұмдық сергігендей қабағын түйіп, сұрлана, шамдана қарап еді кемпірге. Жаңағы сөз біткенде күйіп жарылғандай боп еңіреп жіберді де, бетін жастыққа басты. Сәт қана солай етіп, бір уақыт шұғылдан бұрылып, жалт қарап:

— Екі қатын үстіне, соған тиемін бе? Жоқ, жылатпасын мені. Одан да бітпесін осы қаралы күнім... бітпей, тынбай мәңгі қара, қаралы аспан тұрсын басымда... Зорламаңдар! Айтпа, айтпа оны!

— Жаманшылық тілеме... Доғар ол сөзді. Шақырма пәле басыңа.

— Шақырамын. Ақ бұйрықты ажалын шақырамын құдайдың. Тілейтінім өлім... бүйткен, өртенген тірлік бергенше өлім, өлім жібер, жасаған!

Ажар кемпірдің сөзін тыңдамай қара шымылдығын түсіріп, түйіліп қалады.

Кемпір біраз шымылдық сыртында отырып, тұрып:
– Ақ бұйрық осы. Қосағың Нарымбет. Білдіргенім сол! –деп, ақырын басып, көлеңкедей жылжып шығып кетеді.

* * *

Ауыл қалың ұйқыда. Ай сәулесі түсіп тұрған ұйқылы сай тыныш, жым-жырт. Анда-санда бір үрген ит даусына жақын тау жаңғырып, үн қосады.

Алыстан бір ән келеді. Таныс ырғақты Татьяна әні. Ән жақындайды. Жартас жақтан келеді.

Айлы түнде жалғыз өзі жартасқа өрлеп Айдар келеді. Жүзін жұлдызды аспанға көтеріп, кейде айналаға ойлы қызу жанармен телміре қарайды. Кейде тасқа отырып ойланып қадалып қалып, кейде тез жалындап, қызыға түрекеліп, асыға қайнағандай, кейде бір өзгеше ырғақ іздегендей бірсін-бірсін сөздер теріп, кейде қайтадан әсем сұлу ән айтып кетеді. Жүзі нұрланып, үміт, бақыт күлкісімен жадырай түседі.

Ақ отауда Ажар жалғыз. Шамы өшкен, үйінің түңлігі жабылған. Қатты қайғымен бүк түсіп жатып, жалындай толқынады. Бір сәтте құлағына ән келеді. Ән тыңдап, бір нәрсені еске алғандай болды да, ашумен атып тұрып есік жапты. Ән басылмайды. Шаңырақтан түскен ай сәулесіне тақап келді. Қара шашы бетіне шашырай түскен. Намыспен, ызамен күйгендей шаңыраққа қарап, есікке атқып барып біреуді шақырды. Көрі күзетші кеп, Ажардың бұйрығымен түңлік жапты. Үй қараңғы, қайғылы Ажар жүзі де қараңғы. Ән тағы келеді. Сөзі анық:

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі алданыш.
Жас бала жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс...

Шал түңлікті жауып болды. Ажар байқамай ызамен тұрып, тыңдап қапты. Шалды қайта ақыра шақырып:

– Менің ән тыңдауым қалыппеді? Бар, қу, анау ән айтқышты. Аулақ кетсін!.. – деп төсегіне киімшең кеп сылқ етті. Жатпай түрекеп, бауырына үлкен жастықты бүктеп

құшып басып тұр. Ән тағы келеді, ызамен жалт қарап атып тұрады.

Сол сәтте ән үзілді. Күзетші Айдар қасында.

— Әнің жұртты қинайтын көрінеді ғой, ей, жас жігіт! Қаралы көңіл жаралы ғой. Тыйсайшы.

— Айтпайын ба біржола?

— Маған салсаң, арырақ барып айт дер ем.

Айдар бұрылып жартастың арғы бетіне қарай түсе береді. Ажар үй ішінде, ақ көйлегінің омырауы ағытылған. Жуан қара бұрымдары төсіне салбыраған. Бір нәрсеге қадала күтіп тұр. Құлағын салып, тосқандай. Енді іркілген ән естілмегеніне қынжыла асыққандай.

Бірақ ән қайта келеді. Алыстан, ызыңдай, жіңішке сыбызғы сазындай келеді. Ажар жүзі елең етті. Бұрын жат боп кеткен бір жадырау, жақын сәт келгендей. Енді тыңдап қалтырай түсіп белгісіз, мағынасыз қол созғандай. Өзінің есікке таман жылжығанын байқамағандай.

— Талай түннен бері естіп келем осы әнді... Қаралы күнім бітерге жеткен сайын осы ән... Ия, дәл осы ән маған мұң қосты. Кім, айтушы кім?.. Әлде... Әлде бітер күнім, өтер өмірім иманы тәрізді ме осынау ән? Солай. Тағы... өмірге айтқан қош-қошым болсын ба? Шерлі, жетім жүрегімен шығарып салар сәлемшім... сәлемшім, сырласым, мұңдасым болшы сен, ән.

Жылдам басып үйінен шығып, шашы жайылған, алас ұрып жалындаған күйде жартасқа жетіп, тездетіп, асығып өрлей береді. Жартас басына шықты. Төмен үңілді, ар жағы тұңғиық. Үнсіз, жым-жырт қарауытқан терең су. Ән келді тағы да... Ажар жүзін жоғары көтеріп:

— Қош бол, шерлі бір ән... Менің шерімді айтқан ән! — деп тұрып, тастан тұңғиыққа қарай секіріп кетеді. Ұйқылы суық су шапшып барып құшағына алды. Су жағасында алысырақта ойда тұрған Айдар жартастан секірген адам бойын көріп қап, атқи жүгірді. Терең судың бетінде бір батып, бір шығып, екі адам жағаға қарай жылжып келеді. Ажар судан қолын суырып алып, өзін құшақтап жүріп келе жатқан Айдарды итеріп, бетке ұрып, құтылмақ болады.

— Босат! Нең... бар? — дейді.

Айдар болмай, босатпай жағаға алып шығып, ай сәулесі түсіп тұрған тасқа әкеліп жатқызады.

Ажар есін жиғанда, Айдар басын сүйеп отырып:

— Неге бүйттің, Ажар жаным!.. — дейді.

- “Етімді шал сипаған құрт жесін деп, Жартастан қыз құлапты терең суға!” – деген кім еді?..
- Абай, Абай ағам ед.. Ия!..
- Нарымбет!.. Екі қатын үстіне тоқалдыққа алмақ па?
- Ендеше, сол... — Айдар түсінді.
- Неге алып қалдың мені, кім үшін, қандай үміт үшін айырдың өлімнен? – деп қайта талықсып кетеді.
- Ән айтқан сен бе едің?
- Мен едім... ұзақ-ұзақ, көп-көп түндер айтып ем.
- Рас ... Бар түнде де естіп ем, сол әнге ұйып өлмек боп ем.
- Ол ән өлімді айтқан жоқ еді. Бірақ сен өлсең, бірге өлем десе қайтесің?
- Сондай да досым бар ма, менің! Мендей бақытсыздың?..
- Бар... Сен өлсең іркілмейді. Сол өлімге бірге кетеді. Ажар толқынып, жалын атқандай боп:
- Ендеше, өлмесін ол ән!

* * *

Есігі түрулі үлкен ақ үйдің алдына қарай астындағы торы атын қансорпа ғып терлетіп, танау қақтырған Баймағамбет тақап келеді. Ақ үйден Қарлығаш тысқа шыға бере:

– Баймағамбет! Бөкең! Қаладан Бөкең келді! – дейді.

Үйден, көрші ауылдардан, тыстан жұрт жиылады. Балалар, қатындар. Ортада Еркежан. Үлкен үйдің ішінен Абай, Көкбай, Әли-заде шықты. Баймағамбет аттан түсер-түспестен:

– Шүйінші! Шүйінші, Еркежан! Абай аға... Әбіш, Обдірахман келе жатыр, келіп қалды, – дейді.

Жиын тегіс: – Әбіш, Әбіш! – деп анталайды.

– Әбіш келе жатыр!... Мен жаңа ғана озып кеттім. Тақап қалды!.. – дейді.

Абай да қуанып: – Келді ме? Әбішім! – дейді. – Қасында кім бар?

– Қасында Долгополов Нипон!

– Долгополов па... жақсы! – деп, Абай Еркежанға: – Ал, әзірленіңдер, тосып алыңдар! – дейді.

Әйелдер, үлкендер жан-жақты қуана, қарбаласа тарасады. Абай дәлізде, Көкбай, Баймағамбет үлкен үйдің

сыртында, жерде кілем... Баймағамбет қымыз сапырып, Көкбай беріп отыр. Баймағамбеттің атына артылған үлкен қоржынды алғызады. Ішінде сықап толтырған кітаптар. Абай кітаптарға қадалған. Бір-бірлеп қарап, бөлек-бөлек қойып жатыр. Абай топсалы орындықта. Баймағамбет Абайдың қимылына қарай отырып, қолына “Үш мушкетерді” алғанда:

– Міні, міні... Кітап осы болса керек. Долгополов пен Әбіш осыны әсіресе мақтап алғызды.

– Рас, Бөке, бұл екеуімізге жаман азық болмас! – дейді.

– Осыны тез оқып шығып, әңгімесін айтып беріңіз, Абай аға. Өзге ертектерім ескіріп қалды. Тіпті “Шорнайбек”, “Таза бұлақ”, “Петр бәлекейді” білмейтін баласы қалмапты осы елдің. Енді осы “Үш мушкетер” болмаса, Баймағамбет ертекті балалардан сұрайтын болар.

* * *

Қалың жиын ақ үйлердің сыртында тосып тұрғанда, үш ат жеккен пәуеске шапқылап тақап келеді. Пәуеске қасында, алдында, арт жағында шапқыласып келе жатқан жігіттер, балалар, қарттар да бар. Барлық жұрттың жүзінде қуаныш.

Пәуеске тоқтады.

– Әбіш, үш жыл бойы келмеген Әбішім! – деп Еркежан жыламсырайды.

Пәуескеден Әбдірахман секіріп түсті... Абайға қарай жүгіре басып келеді. Артынан ақырын түсіп, сүйсіне қарап, Долгополов келеді. Әбішті Абай, Еркежан және басқа үлкендер сүйіп жатыр.

Абай Долгополовпен құшақтасып амандасып: – Қош келдің, Нипон! – дейді. Долгополовқа Абай Әли-задәні көрсетіп:

– Таныс болыңдар. Мынау — Әли-заде. Менің қонағым, досым. Қиырдағы Кавказдың ұлы! – дейді. Танысу.

Үйде қалың сый жиын. Жағалай қымыз тостағандары қалқып жүр. Бір кезде тыстан тағы сый қонақтар келеді. Ол – Жиренше, Нарымбет. Әбіш орнынан тұрып сәлем береді. Амандасады. Нарымбет Әбіштің бетінен сүйеді. Абай Долгополов пен Әли-задеге: – Нарымбет! Әбдірахманнның қайын атасы. Біздің сый құда, – дейді. – Қасындағы — Жиренше!

Долгополов біледі.

– Жиренше! Шешен Жиренше, ұмытқан жоқсыз ба мені? – дейді.

– Мына жиынға орысшасын айтып берсең қайтеді, Нипон! – дейді.

Долгополов орысшасын оқып береді.

Көкбай әдемі қоңыр өнін айтып өтеді.

Кейін Әли-заде: – Құрметті жиын, мен Абай қасында болғалы алты ай болды. Қайдан келдім, қалай келдім. Бір заман білерсіздер. Мен бұл жерден ел, достық таптым. Қазақ бақшасын жақсы көрдім, үлкен қазына көрдім. Рұқсат болса, мен елімнің алғысы есепті бір сарын айтайын, – дейді.

Жұрт құрметпен тыңдайды.

Әли-заде әдемі қоңыр ән айтады. Өзербайжан әні.

Осы ән аяқтай бергенде дүсірлетіп қатты келген салт аттың дүбірі естіледі. Үйдегілер алаң бола бергенде, есіктен асыға қарап Нарымбет ауылының адамы Мес: – Нарымбет! Бері шығып кетші! – дейді.

Хабаршы Нарымбетке, тыста:

– Нарымбет, тез атқа мін!

– Немене!

– Ажар жоғалды. Біреумен кеткен тәрізді!

– Кіммен? Қайда? – Нарымбет үркіп, ашулана қарайды.

– Кіммен кеткені мәлімсіз... Бірақ қашып кетіпті.

Нарымбет қарбаласып атқа ұмтылады.

– Жиренше! Ұстаз Жиренше сіз! – дейді.

Аздан соң Жиренше атқа мінеді. Екеуі шаба жөнеліседі. Жаңағы хабаршысымен Әбдірахман оңаша сөйлеседі.

– Қарағым, бүгін үйіңе ғана емес, бар еліңе сый қонақ ең. Бірақ сенің келген қарсыңа сұмдық сый тартты бір дұспаның.

– Немене, не болған?

– Нарымбеттің қолындағы қаралы жесірі Ажарды жаңа біреу алып қашып кетіпті. Саған да салған жарасы ғой. Нарымбет намысыма ара түссін, атқа мінсін деді! – дейді.

Әбіш атқа мінеді.

Үй ішіндегі жиын күңгірт тартқан. Сөз жоқ, үнсіз. Абай қасына Көкбай келіп отырып, ақырын сөйлейді.

– Абай аға, не мәні барын ұқпадым. Бірақ Айдар шапқыншы жіберіпті. Өмірде бір-ақ рет жәрдем қолын созсын деп, тілерім осы жол. Басым қатерде, тез жетсін, – депті.

– Не дейсің! Ол қайда жүр? Жыр жазып жатқан жоқ па еді?

– Жазып жатыр еді. Күні-түні көрінбей, жазып жатқан “Еңдікті”. Бізге міні, бүгін сәлемі осы. Кешікпейік. Атқа мінсеңіз деймін.

Абай мен Көкбай да атқа міне жөнеліседі.

II бөлім

Тау ішінде тоғай бойлаған тасты жолда қатты шапқан ат тұяқтары естіледі. Тұмсыққа кезегінен екі атты шауып шықты. Тақап келеді. Қашқан Айдар мен Ажар. Қара желекті тастаған, басына қамшат бөрік, торғын салы ораған, белін қынап бұған Ажардың жүрісі, бұрынғы қаралық кеткен. Айдар артына қарай-қарай шауып келеді.

– Бізге қуғын жақын. Жаңағы тұмсықтан андыздап қуғыншылар шықты. Көп аттылар. Алдында Мес пен Нарымбет.

– Ат! Шапшаң! – деп Нарымбет бұйрық етті.

Мес шауып келе жатып атқанда, Айдардың астындағы аты омақата жығылды. Айдар аттың басынан аттай түрегеліп, тоқтай қалған Ажарға:

– Қаш, жөнеле бер!.. – деп жүгіре басып кеп, Ажардың шауып келе жатқан атына қарғып мініп алды. Тебіне берді. Местің мылтығын Нарымбет жұлып алып, өзі дәлдеп атып жіберді. Соңғы ат тағы омақаса жығылды.

Ажарды қаусыра құшақтап, Айдар көтеріле түрегелді. Талықсып қалған жүзіне үңіліп, көзінен қоштаса сүйіп:

– Жаным, жалғыз сертім, өлсем аузымдағы иманым сенің әнің болады! – деді.

Ажар есін жиып, аяғын басып:

– Айдар бауырым, отқа өртесе арманым жоқ. Жат өмірде жалғыз көрген жарығым өзің ғана!..

Қуғын жеткен. Қалың аттылар. Қолдарында сойыл, шоқпар. Айдар қолы байлаулы. Нарымбет Ажарға қарап, Меске бұйрық етіп:

– Байла мына жүзіқараны да! – дейді.

Ажар қолы да қатты байланған. Шауып отырып Жиренше жетеді. Қасында Абайға түсі ұқсас үлкен кісі. Ол — Тәкежан болыс. Нарымбет үлкендерге:

– Көрдiңдер ме мына қара беттердi! Жазанды айт, жан күйер жақыным болсаң, түге!

– Ұлықтан кәр кетсе, елден ар кетеді. Қорлық, сұмдық ат мініп, түйе жетелеп келмес. Келгені осы ғой. Айт, Тәкежан! – деп, Тәкежанға барлық жиын қамалай қарайды. Тәкежан:

– Аянып қалар түгім жоқ. Туысқаным да, құда досым да сендерсің, бердім. Білгеніңді қыл, аяма!

Жиренше: — Тақ арқанды, ендеше мойындарына! – деп ақыра бұйрық етеді.

Мес пен бірнеше жігіт қарбаласа қимылдап, арқанды әкеп екі жастың мойнына тастай береді.

Осы кезде Әбдірахман, Керім тез шауып кеп жетеді. Ат үстінен кимелеп кеп, Әбіш Айдарды көріп:

– Айдар!.. Бұ не? – дейді.

– Айдар емес, оның аты қара бет. Қорлағаны мені мен сен. Жақыным болсаң аяма, өлтір қолыңмен, – дейді Нарымбет.

Әбдірахман салқын пішінмен жиынға қарап:

– Не қылмақсыңдар бұны? – дейді. Тәкежан атын ілгері бастырып:

– Ат құйрығына тағып, сүйретіп өлтіреміз қазір! – дейді.

Жиренше бұйрық етеді:

– Мін, мін атыңа! – дейді.

Әбдірахман Мес қолындағы арқан ұшын ұстай алып:

– Жоқ! Доғар! – дейді. Нарымбет екі көзі алара қарап, ашуменен қанталап:

– Әбдірахман, сенгенім сен бе едің? Жақыным, жан күйерім келді ме десем, жатым болып келіпшең. Бара тұр!

– Тұрмаймын! Сенің қарындасыңды біреудің қаны, құнымен алам деп келгем жоқ, бермеймін.

Жиренше: — Жетті, Әбдірахман. Кім екеніңді таныттың, тұр былай.

Төкежан да: — Қарама!.. Аяма! — дейді.

Нарымбет: — Мес! Тарт, жөнел сүйретіп! Әруақ... әруақ! — деп айғайлайды.

Мес енді тебініп жөнеле бергенде, аттың омырауына шауып кеп өз атының омырауын тіреп кеп тоқыратып, Көкбай арқаннан ұстай алады. Қатарында шауып кеп тоқтаған Абай, қолын халыққа созып:

— Тоқтат! Араша! Доғар жазаны! — дейді.

Жұрт үнсіз. Абай атын ілгері бастырып, Айдарға қарсы келіп:

— Айдар, бұ неткенің? Жыр жазбағың осы ма?

— Абай аға, жырым да, сырым да бір қосылды.

Төкежан атын тебініп, ілгері қатты бастырып кеп:

— Не сөз болушы еді, бұл қаңғырған бұзықпен... Жой көзін!

Абай Төкежанға қарай бұрылып, қолын қарсы көтеріп:

— Сен екеуіміз аға мен ініміз. Бір Құнанбайдың баласымыз. Найзабас жау боп шығу үшін іздегенің сылтаумеді? Қарасуыр сияқты ініңді бері қазады десе, әрі қазайын деппең. Неменеге құрық беріп тұрсың?

Жиренше Абайға:

— Қорғамақ ойдамысың, Абай?

— Араша тілеймін.

Нарымбет: — Ақтамақпысың аямас жауымды? Мен сені кім деп білемін бұдан соң, Абай? Жөніңді айт!

Абай: — Қол қимылмен, жөнсіз жазамен өлтіргендеріңе жол бермеймін, арашашымын.

Жиренше: — Жолсызбекен? Кебек пен Еңлікті өлтірген атаң, әруағың Кеңгірбай жолын қайда қоймақсың?..

— Кеңгірбай келеге салып, жолымен өлтірген. Сал тергеуге. Елдің талқысына сал. Ел бұйырса, сонда өлтір.

Нарымбет: — Арашашы сенсің ғой сонда. Дұспаным болдым десеңші.

Абай: — Ел жолымен араша тілеймін. Жазасын ел билігі атасын.

Жиренше: — Арашашы бар тауқыметті өз мойнына алатын. Соны алам деп айтып тұрсың ғой, сертің осы ма? Арылып айт!

Абай: — Арылдым. Алдым мойныма, бар ауыртпалығын.

Нарымбет: — Я, әруақ, не масқара! Абай, кеттім десеңші жақындықтан, достықтан!

Тәкежан.: — Не қорлық!

Жиренше: — Болды, жетті! Ағайынды, әруақты қаңғырған бұзар итке сатқан екенсің. Е, обалың өзіңе. Осыны ұмытпа, Абай! Тергеу ұзаққа бармайды. Әйтеуір өлімнен құтылмайды. Билік ертең. Ара биім Сырттан! Атадым әруақты елдің аға биін.

Абай: — Болсын. Мен де тоқтадым Сырттанға. Шеш мойындағы арқанды.

Көкбай, Әбдірахман, Керім арқандарды шешеді.

Жиренше: — Билікке шейін тұтқында болады екеуі де.

Тәкежан: — Арқан мойнынан шешілсе, аяғына кісен түседі. Сал кісенді! Айдардың аяғына. Екеуі де тұтқында менің қолымда болады.

Местер Айдарға кісен салады.

Айдар қараңғы жыртық үйде кісендеулі тұтқында. Ажар екінші үйде жалғыз, жүдеу... О да қамауда.

* * *

Болыс кеңсесінде, үлкен бай үйде әскери тергеуші Самойлов пен советник Арғыман екеуі Жиренше, Нарымбет, Тәкежанмен сөйлесіп отыр. Арғыман сөйлейді.

— Абайдың Айдарға болысып, мына Нарымбеттің қатынын алып қашқызғаны қылмыс па?

Жиренше: — Қылмыс! — дейді.

— Ендеше, Абай халық алдында тентек, бұзар кісі ғой?

— Бұзар кісі!

— Бәрекелді, олай болса, патсаның заңы да бұны істеген Абайды бұзар деп есептейді. Және бір сыр — Семейдің жандаралы да Абайды сенімсіз бұзық кісі деп санайды. Оның осы сахарадағы бар істеп жүрген ісін ұлық біледі. Жек көреді.

— Ендеше, ұлық болыссын бізге осы жолы! — дейді Нарымбет.

— Болыссын ба? Дұрыс ол айтқаның. Жә, олай болса неге арыз жазып бермейсіңдер? — дейді Самойлов.

— Абақтыға салсақ, айдатсақ Абайды дәл сонда күшейтеміз. Барлық қалың қазақ жоқшысы боп шулап түрекеледі. Біздің басымыз қорлықта қалады, — дейді Жиренше. Арғыман ызаланып:

– Ия, арыз беруден қорқасындар. Өйткені Абай қалай барып ұлыққа арыз берушіні шағымшы, залым, бұзық деп, бар еліңмен жамандап, манаттап қойған. Содан қорқасындар ғой.

Самойлов:

– Жандарал кеңсесіне Қызыладыр болысынан арыз түсті. Болыстарды Абай масқаралап, халыққа жаман үлгі таратып жатыр дейді. Ал сол болыс мынау, Құнанбаев, сенсің... Сендер өз абыройларыңды да қорғаудан жасқанасың Абайға қарсы? Солай ғой?

Тәкежан үндемейді. Самойлов:

– Оның үстіне бүгін біреудің атасы қосқан қатынын алып қаштырып, елді бұлдіріп отырғаны мынау. Ертең бар қатын бұзылады. Бар қыз қашады! – дейді. Арғыман іле жөнеліп:

– Қалыңмал, бата, неке бұзылады... Сол ма тосқандарың? Беріңдер арызды.

Жиренше:

– Мырзалар, сендер біздің ақылға құлақ салындар. Арыз жол емес.

– Неге?

– Жасырынып барып, сыбырлап айтатын арыз, шағым әлсіздің ісі.

– Сендер қандай қайрат істемексіңдер?

– Біз Абаймен ел жолымен ашық алысамыз. Абайды ел алдында әйгілеп, ел көзіне тентек тебір қып көрсетіп, жеңіп алғанша, өзге қимыл қатыспау керек.

– Сонда жеңуге көздерің жете ме?

– Ертең Айдар бұзақылығы үшін Абайдың өзін айыпкер етіп, ел заңын, ата жолын бұзған адам етіп масқаралаймыз.

– Әлдерің келе ме?

– Келеді. Біз Абайды атадан азған, елді бұзған кісі қып шығарамыз.

– Осы қолдарыңнан келсе, айтқандарың жөн! – дейді Арғыман.

– Ендеше, біз осының артын күтеміз, – деп аз отырып Самойлов: – Сендер осы әйел дауының үстінде ел жолымен тентек етіңдер! Табаландар. Солай ететін уақыт келді. Өйткені Абайдың басқа да үлкен кінәсі көп, – дейді.

Тәкежан:

– Қандай кінә? – дейді.

– Абайдың патшалыққа қарсы айыбы көп. Соның бірі: оның қолында Сібірдің каторгасынан қашқан, патшалыққа қатерлі және бір адам алты айдан бері тығылып, ұлықтарға ұстатпай жүр дейді!

– О қандай адам? – дейді Тәкежан.

– Ол Кавказ адамы, қашқын, Әли-заде!

– Әли-заде? Әли-заде!.. – десіп Нарымбет, Тәкежан, Жиренше бір-біріне қарасады.

– Міне, дәл осындай адамның Абай ауылында бары рас емес пе?.. Бар болса біз ұстатпақпыз! Сендер не білесіңдер, осындай? Айтыңдар, көне!

Тәкежан қозғалып, жөткіріп:

– Жо-жоқ. Ай, ондай адамды естімедік қой, – дейді.

Самойлов Нарымбет, Жиреншеге қадалғанда, олар Тәкежанға көз салып, бір нәрсе айтқысы кеп, артынан тоқырап қалысады.

– Есіткен бе едіңдер? Қаңғыған бір бөтен адам! Білсеңдер несіне іркесіңдер? Айтыңдар! – дейді Арғыман.

Жиренше біраз отырып:

– Қашқын десе, осы қашқынның үлкені Долгополов емес пе? Патсаға қарсылықтан айдалған дейді ғой осы жақ!? Рас па сол?

Самойлов:

– Рас!

– Ендеше, соны неге емін-еркін жібереді Абайға?

Арғыман:

– Долгополов туралы жандарал кеңсесі, Семей шаһарының полицмейстрі арқылы мына болысқа, Тәкежанға қағаз жіберіп отыр.

– Ескерсе, ұлық ең алдымен соны ескерсеші.

– Оны неге айтасың? – дейді Самойлов.

– Айтатыным Абайға неше алуан тіл жеткізіп, хат, кітап жеткізіп, елден, жұрттан ұзатып бара жатқан сол емес пе? Осы сонау өздерің жақтағы патсаға қарсының бәрі білген теріс сөзді ұғындыратын сол емес пе?

– Оның жәйі, жүрісі ұлыққа мәлім. Ол өз жөніне. Сендер қазір жаңағы Әли-заде турасын айтыңдар. Білетін сияқтысыңдар. Айтыңдар. Келгені бар ма? Қайда сол адам?

Жиренше аз отырып:

– Абайға келмейтін кісі жоқ. Талай бөтен жан келіп,

кетіп жүреді. Қиырдан келіп, Қырымға кетіп жатады. Біз ойланайық! Есімізге түсірмесек?

– Ия, соған рұқсат етіндер? – дейді Тәкежан.

– Ал, ойланыңдар! – дейді Арғыман.

– Ойлансақ, оңаша барып ойланып көрейік! Тәкежан, Нарымбет, екеуің бері жүріндерші, – деп Жиренше Тәкежан мен Нарымбетті ертіп кетеді.

Самойловқа Арғыман:

– Басталды қырдың саясаты! – дейді.

– Абайды ұстап бергісі келмейді бұлардың. Елден қорқады. Атағынан қаймығады.

– Осы соңғы жайды его высокопревосходительство губернатор да ойлайды білем.

– Бірде-бір жан айтпайды. Не деген қиын шытырман? Тінтсе қайтеді?

– Ол рұқсат етілмеген. Мыналарды тосайық. Абайды осылар ел алдында жыққан сағатта аңду керек. Дәл сол уақытта Әли-задәні ұстап алып, Абайдың өкімет алдындағы айыбын тағы тосу керек. Сол екі айып, екі үлкен айып Абайды ел арасынан айдауға мейлінше жетеді.

Самойлов: – Дұрыс байлау. Сот, билік күніне Әли-задәні не қылса ұстап жеткізу керек! – дейді.

Жиренше Нарымбет, Тәкежанмен отырып:

– Әли-заде! Өзі әлі кеткен жоқ қой? – деді.

– Кеткен жоқ, Абай мені аяп отыр ма? Ұстату керек осыны! – дейді Нарымбет.

Тәкежан қарсы.

– Мені қайтесің, Нарымбет. Ол ауыл Абай ауылы деп аталмайды, Құнанбай ауылы дейді. Әкем Құнанбайдың ауылынан қонағын ұстатып беріп, мен жер үстінде қайтіп жүрмекпін?

Жиренше түсінді:

– Рас айтады. Ол елде жоқ сұмдық. Абайды бұнымен жықса, ұлық өзі жықсын. Біздің жарамыз ол емес, Айдар пәлесі де жетеді. Ел көзінде былғанбай алысамын. Тигізбейміз ол қашқынға! – дейді.

Нарымбет: – Ендеше, тым құрымаса ауылынан кетіртіндер Абайдың. Шеттеу ұстаса, Абай да, сен де абыройдан айрылмайсың! – дейді.

Самойлов пен Арғыманға бұл үшеуі келіп:

– Әли-заде дегендерің жай жала болу керек. Ол бұл маңда болған емес, – дейді.

Самойловтар бұл жауапқа үндемейді. Арғыман аздан соң:

– Ендеше, сендердің сертің айтылды. Абайды мына Айдар билігінде барды салып жығуға, жұрт көзінде маскаралауға міндеттісіңдер! – дейді.

– Міні, бұның ақыл. Бұл біздің адал ашу жолында қатты аямай соғатын жеріміз, – дейді Жиренше.

– Аямайтын би де керек. Сырттан сондай билікке берік пе? – деп сұрайды Арғыман.

– Сырттанға өздерің ата жолын берік ұста, жазалыны аяма деп қатты айтыңдар! – дейді.

Осы жиын ортасында Сырттан. Жабырқау түсті ұлы қарт Сырттан мынау ұлықтар пішінін ұнатпай, сөздерін қырыс пішінмен тыңдап отыр.

Арғыман сөзін аяқтап:

– Ата жолынан ұл мен қызды аздырушы – ата дұспаны, ел дұспаны. Өлім керек болса, өлім бұйыр, ақсақал. Ұлық қостамайды екен деме? Ұлық елдің тыныштығын бағады. Серігің берік. Шалқайсаң Шыңғысың, еңкейсең Ертісің сияқты артыңда ата жолы, алдында закон, ұлық жолы! – дейді.

Сырттан келте қып қайырып, қатқыл бір-ақ жауап айтады.

– Ара бимін. Билігіме қолқа жоқ. Тексеремін, турасын айтам. Жазықты болса, менің жолым қатты жол. Тек, бірақ, билігім қағаз жолымен жүрмейді, құдай жолымен жүреді. Төрем, білдің бе? Сөзім сол-ақ. Сөйлемендер. Килікпеңдер! – дейді. Жұрт үнсіз. Арғыман өзінің байламы етіп:

– Абай масқара болу керек ел алдында, осы билік үстінде. Ел жиреніп лағнет айтып шығу керек оған!.. – дейді. Өзгелер үнсіз.

Абай мен Тәкежан. Тәкежан ызамен сөйлеп отыр.

– Мені қандай отқа салып жүргенінді ұғатын күнің бар ма осы сенің!

– Не бопты?

– Әли-задені ұлық қуғызып отыр. Самойлов көп стражникпен қуа шықты. Енді сенің ауылыңнан ұстатамын!

– Ұстат! Несі бар. Несі бар. Кешегі Айдарды ұстатқаннан қиын боп па? Ұстат ұлыққа!

— Ұстатар ем жіпті. Ауыл сенікі емес. Әкемнің, Құнанбайдың ауылы, әруағын қайтіп аттаймын. Мен Әли-заде бұл жақта жоқ дедім. Өтірік айттым. Бірақ ол қаншаға аужал болмақ? Өтірігім ашылған күні мен не болмақпын? Өтірік емей немене бұл? Ол ғана емес, кеше Долгополов саған қонаққа келді. Бүгін, міне, сонымен ілесіп жандарал кеңсесінен қағаз кеп отыр. Ол патсаға қарсы адам. Көз алмай бақсын депті. Ол қайда, менің әкем ауылында... Кімнен? Сенен? Бұл өтірік емей немене?

— Өз елінен қуғын көріп, қашып шыққан Айдар әні. Бауырыңа алып, ел көрмеген бүлік басы болып отырғаның. Кімнен айрылып, кімді тауып отырсың? Ағайын мен жақынның көңілін қарайтып отырған жоқпысың? Бұл өтірік емей немене... Жолдасың қазақ емес, орыстан, жөні түзу адам емес, қашқыннан, бүліктен... Қайда барасың осы сен? Бүгін бас тартпасаң, ел биі ертең Айдар үшін сені жығады. Не болдың сонда? Алыстағы ұлықтан, жақындағы елден, бәр-бәрінен сенімен қоса мен де ажырайын ба?.. Түспеймін ендігі отыңа!

— Ендеше, арыла келген екенсің. Бар да мені жаулай бер. Кімге қосылу өзіңе пайдалы болса, соған қосыл, ұқтың ба?..

— Ең болмаса маңыңнан кетірші. Кетірші анау Долгополовты.

— Кетпейді ол. Менің ардақты досым сол. Бірақ оны айтып-айтпай немене, сен екеуіміз ұғыспайтын жерге кетіскеміз.

— Ендеше, тым құрымаса Әли-задені ұстатамын. Абыройдан айрыла алмаймын біржола.

— Әмірің жетсе, ұстатып көр.

Әли-заде, Баймағамбет келеді. Әли-заде түйілген, ренішті.

— Абай аға, өмірде бір жанға қарыздар болсам, оным сіз. Көп жақсылық көрдім. Енді маған рұқсат етіңіз. Мына Тәкежан маған бүгін барды айтты. Мен жүремін.

Абай: — Жүрмейсің. Қасымда қал, Әли-заде.

— Жоқ... Мені ұстаушылар жосып жүр. Ең болмаса сенің ауылыңда ұсталмаймын. Бұны қатты өтінем. Енді мені жөнелт, Абай аға.

— Олай болса, сен ұсталмайсың. Еліңе аман жетесің. Мынау болыс сенің досың емес. Бұл менің ағам болса да, менің де досым емес. Бірақ көзінше айтар сертім сол болсын. Бүкіл сонау Атырау теңізіне шейін қазақ баласы

бар жерде, менің сәлемімді ашып айтып отырып жол тарт. Мынау Баймағамбет сені көп жерге шейін шығарып, ертіп апарып салады, – дейді.

Әли-заде, Баймағамбет Абаймен құшақтасып аттанып жатады.

Абай сүйісіп құшақтасып, қолынан хат беріп:

– Жолдағы қалың ел қарындасқа арнаған мынау менің бедел хатым. Баймағамбет осы ұлан-ұзақ Арқада кім болсын, кім ұлық болса, тіпті, соның өз ауылына қондырып түстендіріп отыр. Ұқтың ба? Болыс қасың болса, дәл соның ауылынан, маңындағы елінен талай жас досың болатынына мен кепілмін. Сенің елің намыс елі еді. Сондайлық елдің қасиет намысы менің халқымда да бар. Соған сен, ол сені ешкімнің қорлығына бермейді. Бұл сахара жайлаған, арнамыс, абырой күткен ел ішінде, – дейді.

– Ол ғана емес, Абай аға! Алты ай бойы қасыңда болғанда, сенің еліңнен алған сенімді берік серіктерім тағы бар. Оны жандарал мен болыстардың қылыш-мылтығынан осал деп білмеймін. Қасымда сен болған соң, мен қатіргіден кетіп, осы сахарада ұсталсам өлгенім артық... – дейді.

Баймағамбет, Әли-заде кете береді. Артынан Долгополов, Абай, Әбдірахман ұзақ қарап тұрып қалады.

III бөлім

Дөң басында отырған Жиренше, Тәкежан, Арғымандарға бір атты шауып келіп хабар айтады.

– Мынау бір-екі топ қалың қол келеді. Шет ел, алыс ел адамдары. Издегеніміз Құнанбай баласы дейді.

– Құнанбай баласы болса мұнда! Мынау Тәкежан! Бері шақыр! – дейді Жиренше.

Жиырма-жиырмадан екі бөлек топ болып найман тымақты бір лек, керей тымақты бір лек жүргіншілер келеді. Орталарында екі топтың екі үлкен қариясы бар. Найман тобының басы Қартпай. Керей тобынікі Жортар қарт. Екі тобының да аттары жарап, сабылған, қара терге түскен. Қарттардан өзгенің бәрінің білектерінде сойыл, шоқпарлары бар. Кейбіреулердің қолдарында найза, жақындап келісті. Амандасты.

– Уа, жол болсын? Ағайын, не қып жүрген жансыңдар? – дейді Жиренше.

Қартпай, Жортар аттан түсіп, отырысады. Қартпай сөйлейді. Өзге жиын ат үстінде төменірек тұр.

– Уа, біз мына екі топ жауласып, қан төгісіп жатқан екі ру елдің елшісіміз. Менің тобым сонау Жетісуға қараған Найман. Мынау топ түү анау Қарқаралыға қараған Керей. Елімізден осылай қарап шыққалы апта болды. Арада қатты дауымыз бар. Балқыбек деген бір өзенге даулымыз. Келіссөзбен тоқтаса алмадық. Елдеріміз алысып, шабысып жатыр. Бірнеше кісі өлімі болды. Сол елдеріміз арадан әділет, туралық билік айтсын деп осында жіберді. Іздеп келе жатқаным Құнанбай баласы. Соның әділетін іздеп келеміз. Жөнін айтып, жолын көрсетіндер, ағайын! – дейді.

Жиренше:

– Алыс жол шегіп, арман етіп келген екенсіңдер. Құнанбай баласы ат шалдығатын жерде емес. Дәл міне, алдарыңызда отыр, – деп, Тәкежанды көрсетеді. Жортар, Қартпай екеуі де Тәкежанмен түрекеліп, құшақтасып көріседі.

– Өксіп келдік, қарағым! – дейді Қартпай. Жортар Жиреншеге қарап:

– Қалған жөнін тағы өзің айт, Құнанбайдың қай баласы бұл кісі? – дейді.

– Сендер іздеген баласы осы. Осы болу керек!

– Сонда да атын, жөнін айтшы. Іздегенімбекен?

– Құнанбай аға баласы осы. Болыс баласы осы.

Іздегенің емей кім болушеді.

– Уа, жолың болсын, азамат. Жөнін ұғындырдың. Бұл мырзаның да жолы болсын. Бірақ біздің іздегеніміз бұл баласы емес еді.

– Е, енді кім керек? Үлкені осы, болыс ұлығы осы.

Жортар салқын тартып, тұруға қамданды:

– Уау, үлкен іздесем, ол үлкен елімізде де бар еді. Өзім де бір топтың үлкені едім. Менің іздегенім Құнанбайдың Абай деген баласы, енді айтайын.

– Абай не ғып ыстық боп еді? – дейді Арғыман.

Қартпай жауап береді:

– Жасы үлкен әр жерде көп, әділеті үлкен Абай ғана деп есіттік. Болыс деген одан да көп, Абай біреу ғана деп есіттік, – деп Тәкежанға қарап:

– Айып етпе, сен мырза, Абайдың “Әділет деп, елім деп” айтқан өсиет, өрнек сөзі еліміздің ішіне толы еді. Балабақыршымызға шейін бар жақсы лебізін білуші еді. Абай сенің ғана інің емес, Тобықтының ғана баласы емес. Қалың қазақ баласы еді. Соның өзі өсиет еткен әділетін іздеп келеміз! – дейді.

Тәкежан, Жиреншелер үнсіз. Арғыман жақтырмай, тыжырынып қалды.

– Надан, соқыр жұрт! Адам керек пе, атағы керек бұған. Атағы барға барын апарып үйіп-төгеді, – дейді.

* * *

Абай үйінде, үлкен жиын қақ жарыла отырған. Орта тұста Абай. Бұның маңында Керім, Әбіш, Көкбай бар. Төрде Қартпай, Жортар дау айтысып отырған кісінің күйінде. Жортар Абайға қарап:

Қалың елім, қазағым, қалың жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі — қан, бірі май боп енді екі ұртың,—

деген сөзді сен айтыпсың, Абай. Қалың елің, қайран жерің үшін егіліпсің, азаматым. Мен соның үшін келдім саған. Мынау Қартпай айтарын айтты. Осыдан жүз жыл бұрын кесігі айтылған. Балқыбек өзенін Найманға бұйырылған деді ғой. Жүз жыл бұрын айтылғаны рас. Бірақ билікті кім айтқан? Осы Тобықтының сол күнгі биі Кеңгірбай айтқан.

Абай маңындағы жастар аңырып, анталай қарайды.

— Қалай айтқан? Жақсы мен жаманды айырмай айтқан. Ара би айтты деп Керей Балқыбектен айырылса да, сол жүз жылдан бері әділет көрмедік, қиянат, теріс билікке ұшырадық деп наразы боп келген. Әлде болған күнінде ол осы өзен үшін, жүз жыл үшін кем қойса, жүз рет алысқан, қырқысқан болар. Енді биыл сол жүз жыл ар жағында жатқан сырдың бір түйіні табылды. Мына Найман ішінде Керейге ұзатылған Таңсық дейтін қыз болыпты. Бүгін сол Таңсық 80-ге келген кемпір. Найманның сол жүз жыл

бұрынғы дауында елінің тап қол басы, найза басы болған мықты ауылдың қызы еді. Сол кемпір өмір бойы жасырып келген бір сырды ашты. Найман қолы Таңсық кемпірдің жақсы көрген немересін өлтіріп еді. Соған күйініп барып, бүйткен Найман менің елім болудан кетті. Енді аталы ел Найман намыс деп іркіп келген сырымды ашамын деп, сонау жүз жыл бұрын болған Кеңгірбай билігінің сырын ашты. Ол сырды бұл кемпір өзінің сол заманда келіншек болған шешесінен, Қамқадан ұғыпты. Және не сыр дейсіздер ғой? Сырдың ауруы да, айыбы да сол. Кеңгірбай Найманға Балқыбекті Керейден алып бергенде, пара ап жеп отырып алып беріпті. Таңсық кемпір сонда параға берілген бұйымды айтады. Ол үлкен күміс – бесік жамбы екен. Жәй жамбыдан бөлегі не?

Жұрт тегіс анталап, қозғалып, жылжып, тығыздала бастайды. Бұл әңгіме үстінде Жортарға оқты көзімен керемет қарап, намыстанып келген тобықтылар да есіктен төрге қарай қыстығып тіреліп тұрып қалған. Жортар тобынан белгі алады. Ол ақ жібекке қара кестемен шеккен, Найманның “шөміш” таңбасының белгісі және жұлдыз құрттай қозаның суреті.

Жортар осыны жазып, халыққа көрсетіп:

– Жәй жамбыдан бөлегі осы мына таңба. Кеңгірбайға параға беретін күні жаңағы кемпір Таңсықтың атасы жамбыға “күндердің күні үшін” деп осындай таңба соқтырыпты да, Қамқаға оюын шектіріп сандығына қалдырған екен. Міні, менің, менімен бірге елімнің дауы да, дәлелі де осы. Жүре ме осы куәлікке? Бола ма осы айғағым айғақ? Әділ таразыңа сал, өзің шеш, Абай.

Найман жағы күледі. Алдымен Қартпай күледі. Бұлардың күлкісін ызалы тобықтылар қостайды.

Қартпай:

– Жортар-ай, өзің ұзақ жортсаң да теріс жорттың-ау. Кестені жүз жыл бұрын шеккен қол бүгін де шеге алады. Жамбы деген бір тас. Онда тіл жоқ. Қай жамбы мен сол Найман берген жамбымын деп тіл қатады? Әдейі келгенде Абайға басқа бір іркіп келген айғағың бар ма деп ем. Мынауың күлкілі ғой. Айтар дауым да жоқ тіпті мұныца. Түс пе, алжу ма, бұл немене? – деп тағы күледі. Тобықтылардан жас жігіт намыстанып үн қатады:

– Көрде жатқан атамыз Кеңгірбайға кір тағып, осындай бұлдырды қуып та келеді екен? – дейді.

Абай кестеге қарап, көп қадалып қалған. Бір сәтте, ойланып отырып:

– Кеңгірбай би. Сол айтқан Кеңгірбай менің атам, Жортар қария! – дейді.

Наймандар қайран боп тағы күле бастайды. Жортар жағы шошынып, сескене түңіле бастайды. Жортар ғана үнсіз. Абайды бағып отыр.

Аздан соң Абай есікке қарап:

– Шақырындаршы Еркежанды! – дейді.

Жұрт таң болып қалған.

Еркежан кіргенде Абай төрдегі қалың жүктің ортасындағы бір үлкен сандықты көрсетіп:

– Ашшы, Еркежан, мынау сандықты! – дейді.

Еркежан сандықты ашып, Абай қолына бір кішілеу қол сандықты ұстатады. Абай соны ашып, жібекке қаттап оралған үлкен күміс алады. Бесік жамбы.

Жұрт қайран болып, анталап төне түсіп, бірге қарауға асығады. Абай кестені қолына алып отырып, жамбының жалпақ жақ бауырын айналдырып қарап-қарап алады да:

– Кеңгірбай — менің атам. Мынау жамбы сол кісінің заманынан біздің тұқымның үлкен шаңырақтарын аралап келе жатқан ескі бұйым еді. Осыны менің үлкен шешем Зере марқұм арғы, үлкен биден алған “көз” деп еді. Екі елдің арасына билік айтқанда әділдігі үшін алған сый деп еді марқұм. Таңсық кемпір бүгін ауыр сырдың түбін аударыпты. Маған да ауыр сыр ашыпты. Көр, халайық, мінеки, — деп жамбыны жұртқа бұрады. — Не деп тұр мына куәліктер? — дейді. Кесте мен жамбы таңбасы оң шығады.

Тобықты жігіттері намыстанып, әрі ұялып, әрі аса қатты сұмдық көргендей шошынып, жағаларын ұстайды. Соның бірі Керім. Абайды тоқтатқысы келгендей боп өзін-өзі зорға ұстап отыр. Қартпай түйіліп төмен қарап қалады. Жортар жүгініп алып, Абайға қадала қарап, әр сөзін аңдып қалған.

Абай қысқа, қатты, ажарлы байлау айтады.

– Би емеспін. Бірақ шындықты ашар айғағым бар. Куә болдым, ағайын. Алыс заманнан бүктеліп келген жат бір сырдың куәсі болдым. Атам айыбы үшін ұяламын. Жүз жыл бойы керей көрген әділетсіздік үшін қиналамын, қан жұтам, — деп жамбыны қолына көтеріп отырып:

— Пара алған қол мен берген қол екеуі бірдей кінәлі қол. Атама атаң берген ұят белгі, мінеки! Ең болмаса бүгінгі ұрпақ ары тазарсын. Мә, Найман. Жамбыңды өзің ал! — дейді. Үй іші дүр еткендей таңырқап, аңырып қалады.

Абай екі биге қарап:

— Жамбы Найман өзіне қайтса, іс адалын тапсын. Балқыбек өзені, Керей, сенікі, — дейді. Керейлер қуанып, жадырап, алғыспен қарайды. Жортар жаңағы отырған қалпынан атқып келіп, Абайды құшақтап алып:

— Төрене құлдық, қазым! — дейді.

* * *

Абай мен Әбіш, Көкбай, Керім. Әбіш Абайға тағзым етіп иіліп:

— Аға, келер ұрпақ нәсілің үшін де, солардың арын ақтағаның үшін де алғыс айтар, — деп әкесінің қолын сүйеді. Керім бағанадан билік үстінде қиналып отырған қалпында қалады, тұнжырап отыр. Абай соған қарап:

— Немене, Керім! Сен неге тоқырап қалдың? — дейді. Керім ауыр қозғалады, төмен салған басын жәй ғана көтеріп, Абайға қарап:

— Абай аға, мен қиналып отырмын.

— Көріп отырмын, мәнін айт.

— Қыбыла қайда екенін жаңылып бара жатқан сияқтымын. Ел қыбыласы не боп барады? Не істедіңіз? Күдікте қалдым ғой, Абай аға...

Абай күліп, Керімді сергітіп:

— Біз ұлы қыбыла іздеп жүргеніміз жоқ. Ел үшін де, өзіміз үшін де тірлікке жетекші болатын қыбыламыз деп жүрміз, ақын досым. Ол қыбыланы жүріспен, жорықпен, тартыспен барып табамыз. Бүгін саған айқын болмаса, ертең еңбекпен өмір талқысын көріп барып ашылғанда, алдыңнан мен мұңдалап көрінеді. Алдына сен. Артыңа сиынба! — дейді.

* * *

Жиренше, Нарымбет, Арғыман тегіс ашулы. Бүліне, булығы шапшаң сөйлесіп тұр.

Арғыман: — Ұмытармысың осы қылығын? Кеңгірбай паракор, Кеңгірбай арам деуге аянбай батылы барған... Өлі әруақ, қадірлі ата Кеңгірбайды көрінде аунатып түсірген қорлық, намыссыздық қылығы үшін әсіресе жазалау керек ертең Айдар билігінің үстінде.

Жиренше: — Жаман би жанынан деп! Өлмес жерде өлтірер ме сүйегімді!

Нарымбет: — Әділет! Не қылған әділет? Қорлық бұнысы да. Ертең Айдар билігінде, жұрт Кеңгірбай жолын ұстанбасын, Еңлік — Кебек жазасын атамасын деп әдейі істеп отырған жадыгөйлігі бұнысы... — дейді.

Жиренше: — Көермін, Айдарды аман әкеткенінді. Енді, әсіресе, әруағым үшін, қасиетті бабам Кеңгірбайдың әруағы үшін, әсіресе, соның жолын ұстанам... Дәл Кеңгірбай атымен Айдарына өзім қоса билік үкім шығарып аластаймын ел арасынан. Айдарға жәрдем қолын созды дейсің ғой осымен. Жоқ, ол қолдан ұстаған бойында Кеңгірбай қарғысына ұшырап, түпсіз қараңғы тұңғиыққа құларсың осымен! — дейді.

* * *

Арғыман, Нарымбет жасырын әңгіменің түрінде.

Нарымбет: — Әли-заде деген қашқын деп едіңдер ғой. Сол өзі бар адам болып шықты. Анығын білгің келсе, қазірде күнбатысқа қарай қашып, ұзап барады дейді. Абай, Айдар тергелетін күнге ұсталу қажет дедің ғой. Ал, ендеше, қапы қалма, қуғыз, қуғызып бак! — дейді.

Арғыман Бұғылы болысына, Шаған болысына, Делбегетей болысына деген пакеттерді бөлек-бөлек былғары сумкелеріне салғызып беріп, үш стражникті жөнелтіп жатады.

— Суреті міні!.. Кеткені жаңада... жетіндер!.. Аз күн ішінде осында, дәл осы араға алып жетіндер! — дейді.

Қылышты, алтыатарлы стражниктер қазақ атшабарын басшылыққа алып, салт атпен жөнеліп бара жатады.

* * *

Абай жалғыз. Жазу жазып, қиналып, ауыр ойланып отырғанда Көкбай, Керім келеді.

– Сырттан келді!

– Сырттан... Сырттан қарт келді! – деседі.

Абай тез қозғалып:

– Айдарға кесік айтатын үлкен би! Ара би сол Сырттан!
Бар, қарсы алыңдар!..

Керім, Көкбай, Әбіштер құрметпен Сырттанды кіргізіп, төрге отырғызады. Абай түрекеліп қарсы алған.

Сырттан үлкен ақ сақал, ақ қасты, зор денелі салқын би, Абайға қарамай сөйлейді.

– Ағайын ел қолқа салды. Алмасымды аламын, баспас жерге басам да.

– Біздің де ара биге тілегеніміз сізсіз, қария. Аманат ауыр екенін білеміз. Бірақ жасы үлкен ағасы боласыз халықтың. Сіз көтермей, кім көтерсін салмақты.

Сырттан сөзді салқын тыңдап, естімегендей боп:

– Анау адасқан әйелді, Ажарды шақырттым осында. Сенің көзіңше сұрайтыным бар, — деп жастарға қарайды. “Барыңдар!” дегендей белгі етеді. Абай да жастарға қарап, басымен белгі етеді. Керім, Көкбай, Әбіш шығып кетеді.

Сырттан: — Ара ағайын, ара бимін. Әуелі сенің өзіңнен арыла келген үш сөзім бар.

– Айтыңыз, қария.

– Ағайынның жүгініске барғаны жұлысуға шыққаны. Билікке бармай бітім тап азарыңмен.

– Қалай тап дейсіз?

– Айдарды айыптысың деп тыйым салып тоқтат та, Ажарды Нарымбеттің ауылына қайтарт.

– Ақсақал, Айдар жалғыз. Жауы менсіз де көп. Жау тобына қосыла алмаймын.

– Қосылмасаң қалыс бол. Қорғама Айдарды, бойың тарт!

– Оған да жоқпын, ақсақал.

– Ара ағайын, ара бимін, соңғы сөзім: тобыңа да, өзіңе де пәле шақырасың. Жау шебі молаяды. Елден, жұрттан айрыласың, соққы жейсіндер. Осынша пәле тілеп не күн туды басыңа сенің, Абай.

– Қалың топ қарғадан қорқып, ұясын тастап безер бөдене бола алмаймын. Алысып көрем не көрсем де, ақсақал.

Сырттан үнсіз. Жым-жырт үйге Ажарды алып кеп кіргізеді. Екі қатқан, суық пішінді кемпірлер. Сырттан оларға қарамай, суық үнмен сөйлеп отыр.

– Ата-баба көрген емес сен істеген сұмдықты. Мынау сақал, шаш ағарғанша мен естіген емен мұндай сұмдықты. Қаралы күн өз ұясына жетіп батып болмайынша үзілген емес тақтүсте, қаралы нокта өзі шешілмей кесілген емес күнакар қолмен. Өздігіңмен басқан жоқсың бұл жолға, аздырған, жетектеген бар. Ол — Айдар! Сол емес пе? Айт шыныңды.

Ажар қанатынан оқ тиген балапандай дір етіп, ақырын дауыспен баяу ғана:

– Алдияр, ата, ол емес... айыпты өзім! – дейді.

– Арашалап, ақтамақсың Айдарды. Ендеше, бірге бастың қазаға. Алдың — өлім.

Ажар жүзі енді ашылып, ашынғандай. Қорқыныш, өкініш жоқ. Іштегі нұр сәуле зор сәулемен жарқырағандай боп, Сырттанға, Абайға қарады. Абай үнсіз. Мұңменен, көз алмай қарайды Ажарға.

– Қадірменді қария, ел ағасы жақсылар, алдым өлім болса, ең соңғы бір датымды айтсам, рұқсат па?

Сырттан соны естімек сияқты. Түйілген суық, ақ қастары жыбырлай түсіп:

– Жалған араласса, билігіме жарғыласқалы тұр, ағайын. Азамат қаны төгілгелі тұр. Адасқан бейбақ сорлы әйел, білермісің барды сен. Жан күмәнің үстінде имандай шыныңды айт десе, танырмысың таразының қасиетін. Жаныңменен шыныңды айт десе, ер-азамат болса арынан жанын садаға етер еді. Айтармысың сондай қиын шыныңды.

– Алдияр аға, айтайын жанымдай жалғыз шынымды.

– Сөйле ендеше.

Ажар сөйлеп отыр.

– ...Бекінгенім өлім еді. Тәңірінің жарық күні сөнген еді мен үшін. Көк тамырда тірлік қамы емес, өлім көлеңкесі жыбыр қағып жылжушы еді. Нарымбет алмақшы, қаралы күн бітпекші, үш қатынның бірі болсын деген дағдылы зорлық әмірі келді тірліктен. Шошына кірді қаралы мұңды отауыма. Мен өлімге бекіндім. Тек қана сол шақта барлық жастық жүрегімнің әлсіз нәзік тіліндей боп ән жетті бір жақтан. Әуелі менің арманымды, қыршын өмірімнің иманы болар дедім. Бір түн емес, көп түндер естушем. Менің ғана тірлігімнің зары. Менің ғана жүрегімнің өзіне ғана айтқан сыры деуші ем. Бір түні ән жақындады. Бақсам, айтушы

кісі бар екен. Жердің, адамның әні екен. Ессіз болдым. Құрымақ болдым. Бұрынғы көп түндер қиял серігім болған шағын ойладым, сол әнді еске алып тұрып өлмек болдым.

Тағы айтып отыр. Абайдың көзі жасқа толғандай... Соншалық ағалық мейір шафқатқа, алғысқа толып телміріп қашты.

Сырттан суық, бірақ күрсініп тыңдайды.

– ...Қара түнде мойныма арқан тағып, енді асылып өлмекке жеттім. Сонда арқанның шалма тұзағы кеңейіп, екінші бір бас келіп, арқанға бірге асылмақ болды. Ән... ән иесі сол екен. Оның өлімге бірге басуға бекінгенін көрдім де, тірлікке мен өзімді шақырдым. Ол емес, мен бастадым қарсылыққа! – деп тоқтайды.

Сырттан Ажар жүзіне, соңғы сөздер тұсында үрке қарағандай қадала қарап қалып, енді баяу күрсінеді:

– Қылған ісің жат еді. Сырың да сондай жат екен. Ата жолдан, қаралы қалдан аздырған сені ән екен. Сыры бөлек ән екен. Өзің білемісің, есінде ме сол ән?

Ажар жүзі бақыт ұшқынымен жалт еткендей болады. Ол ер, шыншыл жүз.

– Білемін... Есімде... – дейді.

– Айт ендеше.

Бұл күнге шейін тастай боп, қатып отырып қалған кемпірлер шоқ түскендей бүлініп, түлен тұтып қалады. Сұмдық күтеді. Абай Ажарға сүйеніш болғандай ағалық мейіріммен, болымсыз жымыып қарағандай. Ажар жүзін Абайға бұрып рұқсат сұрағандай қарайды. Бөгеледі.

– Білмекпін мен барынды. Айт сол аздырған шыныңды. Барлық бөгде сырынның ұшығына жеткіз көзімді, – дейді.

...Ажар Абайға қарап ән айтып отыр:

Амал жоқ, қайттім білдірмей,
Япырмау, қайтіп айтамын.
Қоймайды дертің күйдірмей,
Не салсаң да тартамын.

Ән өзгеше шерлі жүрек мұңнан бу алған. Соншалық ыстық жалын шалып тұрғандай.

Талайсыз, бақсыз мен сорлы
Еріксіз аттап ұяттан.

Қорлыққа көндім бұл құрлы,
Байқалар халім бұл хаттан.

Тоқталмақ сияқты еді. Сырттан қадалып тыңдап қапты. Абай көзіне көрі жарғас арасынан, сусап созған ыстық қызыл тас арасынан күміс бұлақ мөлдір су ойнап, аға жөнелген тәрізді. Абай тағы айт дегендей телміре қарайды. Сүйсініп, мейір атып қарайды. Жалын шалған ыстық жүз, жасқа толы нұрлы көз ұяттан алыстап, биік кеткен сияқты. Сол Ажар, ол тағы айтып барады.

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі алданыш,
Жас бала жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс.

Ән тоқтаған. Сырттан түнеріп қалған қалыптан дүр етіп оянған қарт бүркіттей, шоқтығы шығып:

– Кім айтты? Кім өлеңі бұл өлең? Жоқтау сөзін жойдырып жалын тастаған кім бұл өлеңмен, айт!

Ажар көзін төмен салады.

Абай енді соншалық бір ірілік, үлкендікпен, шалқия қарап, суықтау ажар жиып:

– Қария, бұл сөзіңді Ажардан сұрама, менен сұра!.. Ол орыстың мұңлы қызы Татьяна айтқан шер еді. Жазған орыс бәйітшісі Пушкин. Мынандай сөз, мынау әнмен ел жасына жайған мен, мен едім! – дейді.

Сырттан селт етіп, Абайға жат жүзбен ұзақ қарап алады да, кемпірлерге белгі етеді. Ажарды алып кетіседі. Абай қасына Керім, Көкбай, Әбіштер келеді.

Сырттан томырылған ашу сырын бетіне жиып, Абайға:

– Естір жайларды естіп, білер бәленің бәрін біліп болдым. Енді билік күнім жақын. Ана жақтың даугер биін айтпақпын. Ол — Жиренше. Енді сендер биіңді ата. Сөздеріңді кімге ұстаттың, білдір маған! – дейді.

Абай сенімді жүзбен, Сырттан сұрауына таң қалғандай боп:

– Кімге ұстатамыз? Ұстайтын — мен. Мен өзім сөйлеймін Айдар, Ажар арызын! – дейді.

Сырттан ызамен жымыып Абайға бірінші рет қарап, қатты ажармен:

– Жоқ, сен сөйлемейсің! – дейді.
– Неге, қария?
– Сен жауапкерсің. Жаңағы сыр нені айтты? Кімді ұстатты? Жауапкер болсаң даугер бола алмайсың.
Абай мен шәкірттер қатты сескеніп, қиналып қалады.
– Япыр-ай, не дейді. Сондай тосқауыл бар ма еді жолыңда, есіл Ажар! – дейді.
– Айт, ата биіңді. Мен жүремін.
Абай Керімге қарап, үмітпен оянып:
– Ендеше, біздің сөзді ұстайтын Керім! – дейді.
Керім жақтырмағандай, күтпегендей үркіп, қарсылық білдіргісі келеді.
– Жоқ, сен, сен айтасың. Ең аяулы ақын інімді ең жүйрік жақын інім деп саған тапсырам. Саған тапсырам Айдар, Ажар тағдырын! – дейді.
Керім үнсіз... Сырттан кетеді.

* * *

Абай қинала толқып, Көкбайдан ауыр сыр естіп отыр.
Көкбай:

– Айдар өлім күтеді, Абай аға. Өлмейін деп отырған жоқ. Бірақ ер сынын білдіреді. Жазып отыр. Талмай, қайтпай жазып жатыр Еңлікті!

Абай алғыс айтардай, үлкен жұбанышпен қарайды. Бірақ ауыр ойлар қайтадан қабағын түйгізеді.

– Жеткіз менің ағалық үнімді, Көкбай. Жазсын Айдарым. Ажар маған барды танытты. Інім, бауырым, ақындарым ғана емес. Халқымның санасы оянған, қыз да сондай қанатым, жетіліп қатарға қосылып қапты. Екеуінен аянар жаным жоқ. Осыны айт. Екінші жазсын. Төгілмей жазсын Еңлікті деп отыр.

* * *

Қараңғы, түңлігі жабық үйде Айдар аяғында кісен бар. Іргенің әлсіз жарығына жабысып жазып отыр. Кісен кей

қозғалысын қатты қайырып тастайды. Аяғы жара. Бірақ Айдар толқына жазады.

Қасында Көкбай.

— ...Солай деді Абай ағам. Қараңғы қамау орнына келер заман күнін көріп отырып жазсын...

— Келер заман күні... — деп Айдар ашаң жүз, жарқыраған көзін жоғары көтереді.

— Ажарым... Ажарым не болады?.. О сорға батқан Еңлігім менің... — дейді. Бірақ жасып айтпайды, тістенгендей.

— Терең шыңыраудың, қараңғы қамау зынданның түбінен алыстағы аспан көкке көз салсаң, күндіздің өзінде жұлдызды көресің деп еді, бірде Абай ағам. Мен осы қамау қорлық зынданның түбінен көпті көріп отырмын, — дейді.

— Міні, ендеше осыны айт жырыңда, жасқанбай айтсын... жеңдірмесін жазаға... Қара толқын қайғы-шер ақын намысын уламасын бір сәтте. Толқыған теңіз жағаға меруерт атқандай, осы уайым, ауыр ой нұрдай жарқын жыр толқысын халқына деді Абай ағам, — дейді.

Айдар жүзі бір болымсыз сәулеге қадалған. Намыс пен саналы сыр толған ойшыл көзіне, кішкентай алтын теңгедей боп күн сәулесі түсіп тұрып, кейде жылжи биік сұлу ақ маңдайына түседі. Толқып ойланып қағазға бұрыла беріп қабағын шытып қалады. Аяқта ауыр кісен шылдыр етіп баса береді. Айдар аяғын кісенмен қоса сипап қойып, қағазға қайта төнеді. Жазып жатыр. Тыста қылышы бар қарауыл жақын. Екеулеп жүр. Айдар жаза түсіп, оқып кетеді.

Қабағын түйіңкіреп есінеген сияқтанып барып әндетеді, үнсіз әндетеді. Сыбырлап жырлап, ырғала-ырғала барып, кісенін көтеріп, домбыраша қаға беріп, желдірге түскендей суылдап, жөнеліп кетеді. Қызумен қағаз, қарындашқа ұмтылам деп кісенді тастай береді. Аяғына ауыр кісен соға түсіп, қабағын шытынып қалып, тағы жырына көшеді.

IV бөлім

Болыстың үлкен үйінің төрінде Баймағамбет, Әли-заде қымыз ішіп отыр. Биік төсек жанында келбетті кәрі бәйбіше, байыпты ана әр нәрсені сұрап, Баймағамбетті тыңдап отыр.

Қымыз ішіп отырып бәйбішеге бұрыла қарайды Баймағамбет. Тыстан болыс кіреді. Қасында атшабар, старшиндар бар. Қолында пакет қағаз, Баймағамбеттерге қадала қарайды, семіз жылтыр жүзді бітеу қабақ болыс тергеп тұр.

– Кім дедің осы сен мынау адамды?

– Каторгыдан шыққан мейман дедім.

– Қашып шыққан ғой?

– Ия, рас, қашқын.

– Ендеше, Әли-заде ғой, солай ма? Айт шының!

– Оның рас. Қайт дейсің? – деп Баймағамбет ашулана бастап қымызды жерге қойып, шаншыла қарайды.

– Ұста! – деп болыс атшабарларына бұйрық етеді.

Баймағамбет “тарт!” деп тап береді. Оған болмайды.

– Ұстасын, алыспа, Бәке! – деп Әли-заде түрекеліп, күліп тұрып қолын созды. Ал, болыс, ұста! Құмарыңнан шық! – дейді.

Әли-заде кісендеулі босаң ғана.

Үріккендей, таңырқағандай, шошынып жиренгендей түстермен балалар жүгіріп кіріседі, қатындар, малшы еркектер, жай келін-кепшік, қариялар жиыла береді. Анталай қарайды.

– Бұ не?

– Бұ кім?

– Не жазығы бар? – десіп, қаптай басып келеді.

Болыс қағазды бітіріп, советник Арғыман Сарбасовқа деп адресін жазып, печать басып, атшабардың сумкасына салдырып, асықтырып жатыр.

– Бол, тез алып барып өз қолына табыс ет. Тез жеткізсін, Шыңғысқа, Құнанбай ауылына жеткізсін деген бұйрығын орындап, қашқынды ұстап жөнелтіп отырған мен Шаған болысы Молдабай де! Тарт жөнел! Тездет! – деп аттарын ерттегенге тақат қылмай дегбірсізденіп жүр.

Үйде Әли-заде жиылған жұртқа жымия қарап:

– Бұ не дейсіздер ме? Болыстан сұрандар! Мен мынаны-ақ айтайын. Туысқан бауырлар, – деп, Абайдың: “Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда” деген өлеңін бастайды.

– Не дейді!.. Қандай сөздер айтады?

– Өлеңші ғой.

– Сөз тегін болмас. Естілген сөз ғой! Бұ кім сөзі еді! – деп шал ентелейді. Әли-заде өзі ойымен өзі болғандай айта береді.

– Абай, Абай сөзі ғой! – деп, жүзі жарқ етіп жана түсіп, бір жас жігіт ілгері ентелеп шығады.

Бәйбіше Абай сөзі дегенде қозғалып, қос қолына сүйеніп, ілгері созылып үңіледі. Баймағамбетке:

– Бұ не, жаным, бұ кім еді? Абай сөзін айтып, жөнін айтса кешірер еді.

Баймағамбет нұрлы жүзінен түктері шығып, қатты-қатты, шапшаң сөйлейді.

– Ия, айтқаны Абай сөзі... Ал сендер ше... балаң ше? Балаң абақтыға ұстап берсін. Сүйт! – дейді.

– Өзі кім еді бұның?

– Өзі алыстағы жақсы елдің асыл абзал ұлы екен. Тұтқыннан қашып еліне барады. Осы жұртты елім деп шығып, сеніп келіп еді. Ал сендер, сендер бүйттіңдер, айдаттыңдар қайтадан, – дейді.

Кемпір жұртты қағып, ілгері басып Әли-задеге тақап келеді. Баймағамбет қатарына кеп:

– Бәйбіше, бұл үйге келген қонаққа кісен салу осы сіздің байыңыздың заманынан бар ма еді? Бұл шаңырақ қашаннан бері елден ерек көргенсіз еді! – дейді. Болыс та келген. Ашулы. Тоқтатпақ. Жұртқа “тара” дейді. Кемпір ашумен қарсылық білдіріп, жұртты жібермей тұрып, Әли-задеге үңіліп:

– Балам, Абай сөзін айттың ғой, елімнің асыл адамын қадірлеген жанбедің? – дейді.

– Шеше, мен қадірлеп еліме жеткізбек ем. Бірақ балаң оған жібермейін деп тұр ғой. Енді бір соңғы сөзін айтайын мен қадірлеген Абайдың, тыңда, ағайын, – деп, әндетіп кетеді.

“Алыстан сермептің” ішінен ел мінезін айтқан екі-бір шерлі мұңды шумағын айтады. Жұрт таңдай қағады. Сүйсінеді.

Ес кіре бастайды. Болыс екпіндеп ілгері басады. Атшабарлар кірген.

– Ал, жетті, шығар! Алып жүр. Атпен шапшаң! – дейді болыс.

– Доғар былай! Қорлама, былғама менің шаңырағымды. Жер қылма әруағымды! Бермеймін мен! – деп, кемпір Әли-задені қоршап қалады.

– Қой, апа, не болды саған!? Ұлық бұйрығы, – дей берген баласын кейін қағады.

— Сөзім қысқа, Абай атын пана қып кеп отырған бір елдің азамат арысына қас еткізбеймін мен. Оны істегенше жерге кір! Жоғал көзімнен! — дейді.

Болыс құлшынып, алып кетпек боп омыраулай береді.

— О, қой, қойшы әрі, апа! — дегенде шеше ілгері ұмтылып, жүзін аспанға көтеріп, қатты түйілген қабағын өзгеше салқын, суық қайратпен баласына салып:

— Ей, балам... тыңда мені! Ақырғы ана даусын тыңда!.. Осы жанды егер осыдан тұтқын етіп жөнелтер болсаң, мына аналық ақ шашымды омырауыма жаямын. Мынау аналық ақ сүтімді көкке сауамын! — деп кеудесін ұстай береді.

Болыс шошып, сескеніп қалш қарап қалады.

Халық, әсіресе барлық әйелдер ашумен, жиренішпен болысқа қарап, лағнет айтқандай болады.

— Босат! Өз қолыңмен босат! — деп ана әмірлі қатал бұйрық етеді.

— Босат, шықпа алдынан, жетті. Босат тез! — деп, халық болысқа жан-жағынан қадала қарайды.

Болыс амалсыз оң қолын сілкіп атшабарларды шығарып жіберіп, пакетті қағазды сумқадан алып өзі жыртады. Әли-задәні өзі кісеннен босатып жатады.

* * *

Арғыман, Тәкежан Керіммен сөйлесіп отырғанда, атшабар пошта жеткізеді. Арғыман оқып, бұлан-талан боп атып тұрады.

— Ұсталған, ұсталған жерден болыс ауылының қатындары жасырын босатып жіберіпті. Тағы қашып кеткен. Соншалық керек адам. Болатын билікке шейін не қыса ұсталып, алып келінетін адам. Тәкежан! Тұр, шақыр тілмашты!

Тілмаш келеді. Арғыман жадырап бұйрық етіп тұр.

— Делбегетай болысына!.. Не қылса ұстап, кісендеп, түнделетіп шапқызып отырып жеткізсін. Әли-заде... Бүгін ерекше керексің, Әли-заде... Тәкежан, тілмаш, бар ұшындар, шапшаң, қос атпен. Үкілі поштамен жеткізіндер. Делбегетай болысы, жеткізіндер Самойловқа!.. — дейді. Тәкежан, тілмаш жүгіре басып кетесіді.

Арғыман Керімге: — Айтқаным сол! Абай тентек болғандықтан сөзден қалды. Дауды сен айтатын болдың.

Сен Айдарды қорғап сөйлеген билікті Абайдың, Айдардың ғана құлағы естімейді ол сөзді. Олардың ғана көзі қадалмайды сенің аузыңа.

– Ия, Нарымбет, Жиренше де қадалады. Ол ағайын, ел-жұрт демексің ғой.

– Тіпті заң ғана да емес. Жалпы әруақ, ата-жұртың, қалың қазақ қадалады. Ол да емес. Семей, Семейдің ұлығы... Алдымен әскери жандарал көзі де қадалады.

– Е, оларға не жоқ! Нарымбеттің жесірі үшін жандарал не қып жанкүйер бола қалды?

– Абай соған да жеткізіп отыр. Міні, біліп қой. Бұл жолғы дау жесір дауы ғана емес. Дұрыстық пен тартыстың жасақ дауы. Және айтайын, Айдар ғана емес, Абай басы қатерде. Елді бүлдіртіп қоя алмайды ұлық. Абайдың өзі мен соңына ерген өзге жасақшысы, көмекшісі де қатерде.

Керім ыза болып, намыстана қарайды. Токтат дегендей белгі етеді.

– Сен, Арғыман, қазақ баласының, халықтың, ел-жұрттың намысы деген асыл қасиет бар. Оған қол сұқсаңдар – азғаның. Мен ұлықтың қоқаң-лоқысына елімнің намысын, елдігі сыналар кезді сатпаймын. Абыройымды сатпаймын.

– Неге олай дейсің? Елдің намысын несіне айтасың.

– Елдің билігі, ата жолы, ежелгі тарихы сатылмайтын, жалтармайтын, ешкімге жағынбайтын және зорлыққа бағынбайтын сара жол. Ақ жол. Мен сонымен болармын.

– Ә, жақсы айттың. Бол! Бол! Тек дәл сонымен бол. Бірақ қатерді ескертем. Ол қатер әсіресе Абайдың бұрын оңайырақ, жеңілірек жағын бұрын қамтыр, соны ескертем.

– Мен қатерге Абаймен бірге басудан таймаспын, Арғыман. Абайдан жаным ардақты демеспін, білдің бе? – деп атқып тұрып кетеді.

– Ә, ә, Абайдың ақтығына көзің жетсе, мейлің. Бірге бас. Ал бірақ Абай ата жолынан азған, ел аластайтын бүлік, сотқар болса, сонда да бірге болам десең, онда өзінді-өзін жойып жүрме? Осыны ойла кетсең де. Ел Абайдан үркіп шыққан жерде қасында қалам деп пана да болмасың! Көре тұрып адасқаның үшін адамдық бағадан да айрыларсың, қанжығада текке қан боп кете бармасаң не қыласың? Бара бер... бірақ осындай алдындағы ізді ойлан, бар. Мен

күрбылық қарыздан құтылдым, болды! – дейді. Керім жалғыз, қатты қиналып үріккендей боп ойланып кетеді.

* * *

Айнала ұшан-теңіз селеулі сардала. Алда кішілеу қоңыр адыр. Ұзақ даладан келе жатқан екі салт атты. Адыр ішімен жалғыз аяқ жол жүреді. Сонымен екі салт атты тақап келеді. Адыр іші тарлау сайға айналды. Басында обасы бар шошақ қоңыр биікше бар. Соның басында атын төменге тұсап қойып, обаны таса қып баспалап суық көз қадалып тұр.

Екі атты тақап келеді. Күміс ер-тоқымдары күнге шағысады. Суық көз қадала түсті. Аттылар жақын. Жыртық тымақ, тас түстеніп баса киілген. Обаның түбіндегі адам кейін сырғиды. Қара сақалы бар, қошқар тұмсық, ашаң жүзді көреген, сақ өзі. Аз кейінірек шегініп, тымағын төмен бұлғап, ілгері қарай бас дегендей белгі етті бір жаққа. Екінші жаққа тағы да тымағын сілтеп, алдын нұсқап ақырын қозғала бергендей.

Обадан баспа қып тағы қарады. Аттылар жақын келеді. Сайға кіре бастады. Өзі кейінірек барып, мұрнынан төменгі жерін: аузын, иек, сақалын орамалмен таңып алды. Атқып кеп ойда тұрған атын міне шаба берді. Қолында айбалтасы күн көзіне жарқ етті.

Сай ішімен Әли-заде мен Баймағамбет келеді. Күліп өңгімелесіп келеді.

Бір кезде арттағы Баймағамбеттің аты ығысып, үркіп атқып кетті. Екі ат қағысып, соқтығысып қалды. Екі жолаушы арттарына жалт қарасты. Қараса, бес атты жау жақыннан, дөңнен аса, бүйірден шүйіліп сойылдарын, айбалта, найзаларын сатырлата қағысып жосып келеді.

– Қаш! Жөнел! – деп Баймағамбет атын тебініп жөнеле берді. Әли-заде атын қамшылап жосыта жөнелді.

Бірақ арттағылар бастырмалатып келеді..

Жолаушылар қатарласа шауып кезеңге шыға берді. Сөйткенде алдарынан айбалта, сойылдарын көлденең төсеп төрт ұры тұра қалды. Беттерін тегіс таңып алған. Киімдері сүп-сүр. Алды-арттың бәрі өмір, бұйрық, айғай:

– Түс! Түс! Бас... бас көзінді!

– Түс аттан, жаның барында! – деп бағанағы басшы

өзі жетіп кеп, Әли-заде мен Баймағамбетті бір-бір жасқап, салып-салып өтті...

Баймағамбет, Әли-заде аттарынан айрылған, жаяу. Киімдері тегіс тоналған. Әли-заде тасқа сүйеніп ұрыларға карап басын изеп отыр. Баймағамбет жөнеле берген басшы ұрының атының ауыздығынан алды. Өзі дамбалшаң ғана, жалаңаш.

— Өй, тым құрмаса бір су басына апарып тастандар. Мінгестір! Өлтіремісің түге! — деп оралып жүр.

Ұрылар кетпек еді, бастық бұйрық етіп:

— Уай, сөзі жөн ғой сорлының. Қаталап өлер. Тым құрса мынау тау астындағы бұлаққа апарып тастайық! — дейді.

Әли-заде, Баймағамбет ұрыларға мінгесіп кеп, әдемі көк шалғынды сулы бұлақ басына түсті.

Ұрылар да түсіп, аттарын суғарып, өздері де сусындап жатыр.

Баймағамбет бұлақтың тасына шалжиып, талтая отырып алған. Мөлдір бұлақта бұның суреті айнадай өсем аппақ боп көрінеді. Баймағамбет сергіп көтеріле түсіп, еркін әмірлі жүзбен:

— Ал, ұрылар! Қызық болды, ә? — дейді.

Жас ұрылар қылжақ етіп күледі.

— Е, бұдан артық не қызық бар?

— Ат-тұрмандарыңды бердік, қызық әкелгені рас... — деп қылжақтай береді.

Баймағамбет міз бақпайды. Қоса күле түсіп:

— Ат-тонды тонағаның рас. Бірақ біздің әлі барымызды алған жоқсыңдар, — дейді. Кәрі ұры қызыға түсіп, жақын кеп:

— Ал ендеше, қалағаныңды айт.

— Айтам, отырыңдар! — дейді. Ұрылар Баймағамбетті мазақ етіп, бұлақ басына отырысады. Барлық жиын бұлақ суында мөлдіреп қозғала түсіп, күрсініп отыр.

— Ұрылар, сендерде қызық та болады. Бірақ іші пысатын сары бейнет те көп, солай емес пе? — дейді. Ұрылар қызыға түседі. Анталап тыңдағандай.

— Мысалы сар даладан жолаушылар келе жатыр. Тосып отырсың. Келді. Қаптадық, алдық. Немесе түнде жылқыға кірдің. Жылқышыны қан-жоса қылдың. Жылқыны сойылдап қуып, алып шықтың. Бұл қызық. Бұл рақат-ақ. Ал бірақ, үнемі ол бола бермейді. Кейде күнұзақ елсіз тауда, ессіз таста тоналатын кісіні күтіп сарыласың да отырасың.

Ешкім келмейді. Ұшқан құс, қыбыр еткен тышқан жоқ. Сонда қайтіп күн көресіңдер. Іш пысады ғой. Мынау Әли-заде елі өмірде сондайға деген ем бар. Біріне бірің ертек айтып отырсаң қандай рахат! — дейді.

Ұрылар қызыға түседі.

— Айт, ендеше, бір қызық ертек айтылады да ермек ететін, — дейді.

Баймағамбет:

— Бәсе, солай. Ал, тыңда, — деп бастап кетеді. — Уа, Нидерланд деген жұртта, Лейдин деген шаһарда инквизиция деген сот бопты. Ұрылар ынтыға түсіп, түсіне алмағандай:

— Не дедің, өй?

— Орыс ертегісімеді өзі? — Баймағамбет басын зорға бұрып:

— Орыс емес, француз ертегісі! — дейді. Айтып, сөйлеп жатыр.

— Е, оны сен қайдан білдің?

— Абай айтқан... Абай айтып берген ертек.

Ұрылар бір-біріне қарап, қожырай түсіп:

— Абай, Абай деймісің? Абайды қайдан білуші ең? — деп ұрылар жақындай береді.

— Е, Абай менің жолдасым емес пе?

— Абай сенің жолдасың деймісің? Не дейсің, ей, өзің...

Жас ұры жақындап ырғала беріп:

— Сол осы Абай, Абай деген атты талай есіттім. Өзі кім дейді сол?

— Ол ақын, дәулескер ақын дейді ғой. Солай ма, өй? — деп қарт ұры сөйлейді.

— Ақын да, білгір де, жақсы да сол.

— Ендеше, соның бір өлеңін айтшы! — деседі. Барлық ұры күліп анталай келіп, үнсіз тілейді.

— Өлең бе, өлең, ендеше, тап мына тоналған жігіттің кеудесіне лық толы, бәрі Абай өлеңі! — дейді.

Әли-заде өлеңді соғып отыр. Шырқай түсіп айта береді. “Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы”, “Көзімнің қарасы”, “Қор болды жаным” барлығын әнмен әсем айтады.

Жел соқты. Арқасы тоңазы түскендіктен бүрсеңдеп қойып айтады. Қамалап тыңдап отырған ұрының кәрісі Әли-заденің үстіне шапан әкеп жабады.

Баймағамбет: — Маған да жап! — дейді, бұйыра сөйлеген. Оған да жабады.

Ән сарнап айтылып жатыр. Күн еңкейді. Баймағамбет сапылдап ертеқ соғып отыр. Ұрылар анталап басып алған. Тағы да Әли-заде ән соқтырып жатыр. Ұрылар алдарына ет, күрт, сусын әкеп қойған. Етіктерін әкеп береді. Күн батты. Қас қарая бастады. Су бетін жел үріп, жыбырлата соқты. Әли-заде “Ауылдың жаны терең саймен” бітірді. Ұрылар арқаға қақты. Айналып оралып жүр.

Аттарын әкеп, қарт ұры өзі ерттеп, Баймағамбет пен Әли-задені қолтықтап алып аттарына мінгізіп, қол алысып қоштасып, жөнелтіп салып, қарап қалысады.

Жас ұры “Көзімнің қарасы” деген әнді ырғақтап, нобайлатып айта бастады. Аттылар кетіп, барып-барып дөңнен асты.

* * *

Қаралы кілем, қара киіздер тұтқан күнгірт үйдің ішінде көн беттенген суық түсті кемпір сыбырлап, шәншіліп, мұқата сөйлейді.

— Бүгін билік. “Көзін жой, қанын төк!” деп, ер-азаматты аттандырып жатыр ашынған ел. Сорлы бейбақ, адасқан, азған бейбақ, тіл құдайдан. Не деп барасың, не жүзбен барасың ием тәңірімнің алдына? Күнәлы сұмдығымды кешіре көр деп тіле! — дейді.

Ажар намаз оқып тұр. Жүдеу жүзі төмен салынған. Ерні баяу қыбырлайды. Тізесін басты, сәждаға барды. Жүгініп отырып бата қылды. Жайнамаз үстінен тұрмай, жылап, бүк түсіп қалды. Басқа бір жыртық оңаша үйде Айдар. Қабағы түйілген. Түрекеп, керегеге сүйеніп, сыртқа құлақ салып тыңдап тұр.

Қарауылдар сөйлейді.

— Қаптап барады. Жер қайысқан қол. Найза, сойыл, шоқпар да алысқан.

— Түстері қалай айдынды. Қайда барады бұлар? — Айдар үйде елең етіп, жалт қарайды. Жабыққа ұмтылады. Жабыса қарайды.

— Қалпы қандай суық еді. Билікке барады. Бүгін мынау жаралылардың билігі.

— Бәсе, қол басында Нарымбет, анау Мес!

— Әне біреу салмақпен, жекеленіп бара жатқан кім!

Айдар тесіктен қарап көріп тұр. Қалың аттылар, қаруланған, қатты кетіп өтіп барады.

— Ол би Жиренше ғой, — деді қарауыл зығыры қайнап, әрлі-берлі жүріп.

— Барып тыңдап, көре де алмадық. — Айдар Жиреншені көрді. Қап-қара атқа мінген, қара киімді. Жалғыз алда қолбасыдай.

— Әлдекімнің соры екен! Өзі қырғын шабыс боп кетпесе нетсін!

— О да болмай қалмас. Билік ырза қылса Жиренше, Нарымбет дегенін істейді, ырза қылмаса қол қимылды ойламаспекен осылар?

— Мынау жасанған қол тапап, басып, талқан етіп жібермесе не қылсын! — дейді.

Айдар сескеніп, ашу жиып, осы соңғы сөзден қатты түйсініп, басын жоғары жалт еткізе қарайды. Ой келген. Есікті ұрып тұр. — Шақыр!.. Шақыр мұнда болысты!.. Арызым, айтарым бар билік күнге! — дейді.

Тәкежан, тағы бірнеше жуан жирене қараған, паңдықпен зорға тыңдайды:

— Бүгін маған өлім айтар күн болса, өлтірер болса өз құлағыма естіртіп айтсын. Тым құрмаса бір ауыз сөзімді тыңдап өтсін!

Тәкежан аянышпен, қатал үнмен:

— Бұл тілегің болмайды. Бұл сахара көрмеген жол!

— Не қылса да қолыңдамын! Қашып жүргем жоқ. Отырмын ғой қолыңда. Кісенімен апарсын. Жалғыз сөз... — дей бергенде, Тәкежан:

— Әділ билік алдында қара жүзді айыпкер отырар орын жоқ! — деп есікті жаптыртып тайып кетеді.

* * *

Абай үйінде Еркежан намазын болып бата қылып, сырт айналады. Әбіш, Долгополов, Керім отыр. Олар ойда. Тыстан Көкбай кіреді.

— Қаптап келеді! Соғысқа, шабуылға беттегендей. — Еркежан, Қарлығаш, Көкбай, Долгополов есіктен қарайды. Жан-жақтың барлығынан қалың қол, аттылар қаптап

келеді. Алды ауыл жанындағы көк төбенің етегіне барып түсіп, аттарын қалмақша байлап-байлап тастаған. Сойыл, найзалары ерлердің қасына сүйелген.

– Айтқыза ма билікті!?

– Түстері қалай суық еді! – деп Көкбай, Еркежан жүдеп, күрсінеді. Әбіш алтыатарына оқ салып болып, қалтасына тығады.

Еркежан бұл үшеулеріне келіп:

– Абай қасында болсаңдаршы! Қасынан ұзамасаңдаршы тым құрыса. Я, құдай, сақтай гөр! – дейді.

– Билікке омырау жасамаса, тірі қалмақ қой... – дейді Керім..

Долгополов ойланып отырған Әбішке:

– Бұның бір үлкен қамы мынау. Қазір тезінен осы маңдағы халықты, кәрі-жасты, малшы-көршіні, көпшілік елді жию керек! – дейді. Әбіш тез ұғынып:

– Рас, олар қарулы қол жиса, біз ел жиюымыз шарт. Тез-тез. – Долгополов Көкбай, Әбішке:

– Ал тез кісі жөнелтіндер, шақыртындар! Жұрттың бәрі, биеші, түйеші, қойшы-қолаң. Бәр-бәрі жиылсын деңдер! – дейді.

Еркежан:

– Ол ем болса, Көкбай, шапшаң барсаңшы! – дейді. Көкбай тысқа кетеді.

Долгополов Әбіш, Керіммен сөйлесіп келеді. Алдарында көк төбе, жыбырлаған қалың аттар. Кейбірі ертоқыммен ересен жайылып жүр. Көпшілік шоқтай-шоқтай түйіліп байланып қойылған.

Жер аз, бірақ жер қайысқан ел. Көк төбенің етегінен бетіне, басына шейін жапырлай екі жақ боп отырып жатыр. Көпшілік Жиреншелердің қолы. Биліктің басына жақын оқшауырақ Жиренше. Ол түйіліп, жирене қарайды. Әлдекімді кінәлап, жақтырмағандай. Бұл топ жағы мол. Екінші топ селдір. Онда Абай отыр. Қасындағы жастар. Аздаған үлкендер. Құралдары жоқ. Абай ойда. Жүдей қарап, алысқа, айналаға көз сала береді.

Керім, Долгополов, Әбіш сөйлесіп келеді, Керімге:

– Бүгін Айдардың қыз алып қашқаны ғана тергелмейді. Айдар ғана емес. Бастығы Абай боп, өзің де тергеуде боласың. Осыған бекініп ал! – дейді.

Әбіш Керімге жабыса сөйлеп:

— Бүгін тергелетін ақындық пен ақын. Бұл елдің аузында бұрын малды қорғаған, жерді қорғаған дау болушы еді. Бойыңдағы қасиетінді, елдің қасиеті болатын асылыңды қорғауға сөз таппасаң не дейін! Жеңесің, Керім! — деп, құшақтай, жұлмалай түседі. Көңілдендірмек болады.

— Жиренше, кәрі түлкі, сені тасқа түсіруге тырысар. Бірақ қанша жүйрік болса да, ол артқа молаға қараған, әруақтан басқа нені сүйеу етеді. Сенің күнің алдыңнан, оңынан туған. Білім жарық күні. Жеңлетін жөнің жоқ! — дейді.

Керім салқын, сыздана тыңдап кеп:

— Артқа, молаға, әруаққа қараған деймісің. Дегеннің бәрі мола болса, барлық жер үстіндегі халықтардың діндері де бұрыннан қалған. Оны мола деу оңай ма, Нипонт. Дегенмен жеңу оңай ма, Әбіш!? — дейді де күледі. Жұмбақтау. Бірақ өзіне-өзі мығым.

— Ойлансаң ол қиын емес, Керім. Қысқасы, сенің жүйріктігіңе, біліміңе, өнеріңе де үлкен-үлкен сын осы ғой, — дейді Долгополов.

Тәкежан арғымақ ат үстінде, қастарында үкілі пошта шауып келеді. Арғыманға қағаз ұстата береді. — Делбегетай болысынан!

Арғыман асығыс ашып, жылдам оқып, жарқырай қуанып:

— Ұсталған! Ұсталыпты Әли-заде! Жіберілген осылай! Қайда, қазір қайда?

— Әкеле жату керек. Мені әдейі алдынан шаптырды.

— Қарауыл мығым ба?

— Мығым! Өңшең сенімді атшабардың бесеуін қосыпты!

Арғыман асығып, қайта бұйрық етіп:

— Шап! Тәкежан! Бер, қосар атты! Шаптыр. — Есі шыққан, шаршаған атшабарға: — Қазір қайта шап алдарынан. Тездет. Қазір қолма-қол жеткіз! Қуып отырып, анау Абай ауылының үстінде жиын боп жатыр, соған бір-ақ әкеліп түсіріңдер! Мені сонан табыңдар! Шап! Жөнел! — деп бұйрық етеді. Атшабар қос ат алып қайта шауып бара жатады.

V бөлім

Дөң басында жиын қалыңдаған. Жиренше мен Нарымбеттің аралық тұсынан ағайын кердең басып, сарала

түймелі айбынды сұлу чиновник Арғыман келіп, орын алады. Түсі жадыраңқы, мәз сияқты. Нарымбетке иіліп:

– Істің бетін білдің бе? – деп, қадала жанасады.

– Мерейі үстем, үндеме! Ана жақ шүйкімдей. Жиреншені көрмеймісің зар күйінде! – дейді.

Жиренше моланың басына қонған қара құстай жаулана қарайды. Арғыман сүйсініп күле қарап ентелей түсіп:

– Ол ғана емес! Әли-заде ұсталыпты!

– Ұсталып па, қайда?

– Осында алып келеді, бүгін, қазір жеткізіндер деп бұйрық еттім.

– Е, той болды десеңші! Самойловтар, стражниктер қайда, әзір ме?

– Жетеді... Әли-задені алып олар да жетеді. Той сонда басталады! – дейді.

Абай қасында қазақша киінген Долгополов, Әбіш... Жоғарырақ жерде Жиренше қарсысында Керім. Абайлар тобы әлі көп емес.

Нарымбет, Мес:

– Енді қашан?..

– Сырттан қашан келеді? – десіп дегбірсізденіп, айналаға мойын созып қарасады.

Абайлар да үнсіз, айналаға қарай береді.

Алыста айналада түтіндері будақтаған жыпырлаған қалың-қалың ауылдар. Мыңғырған мал. Алысқа қарап отырған Әбіштің жүзі сүйсініп жадырай бастайды. Долгополовты түртеді. Екеуі қадала қарайды.

Төрт тараптың бөріне де осы көк төбеге қарай шұбырған жаяулар, мінгескендер, түйе мінгендер, аттылар – қалың-қалың селдер ағылып келе жатыр. Келе жатқан анық халық, іштерінде қарттар, жастар, орта жасты сақалдылар да көп. Жан-жақтан ағылып келіп көк төбенің төріне қарай сыймай, сығылыса қаптап кеп отырысып жатыр.

Бұл күнге шейінгі көпшілік Жиренше кісілері, қарулы жігіттер еді. Соларды басатын селдей мол жұрт Абай жақтан, Жиренше жігіттерінің сыртынан орай келіп, қаптай отырыпты. Олардың да түстері суық. Абаймен барлық жерде бас изесіп, сәлем беріп, алыстан қол қусырып амандасып жатқандар көп.

20-30-дан бір топ, ортасында көселеу, қуқылт жүзді шал Асқар бар, топты жарып аттай-аттай басып кеп, Жиренше

кісілерінің алдыңғы қатарынан, қарулы азаматтардан ілгерілей өтіп кеп отыра бастады.

Жігіттер жақтырмай, қырыс қарап, қабақтарын түйеді. Шал бөгейін дегендерге мойын бұрып күле қарайды, ілгері баса береді. Қасындағы тобы өңшең еңгезердей, суық қабақты, шоқша сақалды, шолақ мұртты ірі жігіттер. Бәрі де өздерін әлгі шалдай мысқыл пішінді, сайқымазақ адамдарша ұстайды. Омырауларын аша салып, алжа-алжалау келеді. Сырт бейнелері өңшең ірікті жау түсіргіш, ер жылқышылар сияқты. Нарымбет, Арғыман жақтырмай түйіле қарасып еді. Мес солардың бетімен шалдың тобы орналаса бергенде:

— Немене омыраулап, шетіңнен? Ел-жұртты баса-көктеп қайда барасың? — деді.

Шал бұның сөзін сорая қарап тыңдап алып, Нарымбеттерге, кейінгі қарулы жігіттерге қарап алып, қатты сөйлеп:

— Е, қу дала, қу медиен дөңнің басын да қызғанамысың бізден. Бұл араға саған әкеп табақ тартатын кісі жоқ көрінеді. Сыбағанды жемейміз, отыра бер әрман! — деді. Қасындағы жұрт ду күлді.

Асқар, Абай және шетте жырағырақ жерге отырған орта жасты қабақ сақал зор дауысты Орман қалжың айтады.

— Уа, Асқар, мақұл айтасың. Мырзанікі төр болғанда, малайдікі дөң басы емес пе десеңші! — дейді. Тағы күлкі. Асқар басын шұлғып, иек қағып, аузын ашып, үнсіз күледі. Тісі жоқ. Екі езуінде екі ақ ұрт бар... Соған көзін сығырайта күлімсіреп отырып, ойнап мазақтап:

— Сал көзінді, ашық дөң басына! Ерте шық, түсте шық, кешке шық, уа, түнде шық! Күзет малды! — деп дөң басын осы жылқышы, қойшы бізге-ақ бұйрып қоймаппең? Енді бұл кеш бұны да көп көрдің бе? — дейді.

Азғана жұрт күледі. Жиренше түк естімегендей сыздана шертііп отыр. Танау қағады. Нарымбет, Мес бар, қасындағы жігіттер бар, тыжырынып, жиырылып қалады...

Нарымбет қасындағы кең жауырын, суық қабақ, қылжақ бет Ботпай күлгендерге суық қарап, күжілдеп үн қатып:

— Уай, жарқыным, жетті! Болды!.. Ehe-ehe, ehe-ehe! — деп ұқсата мазақтайды. Нарымбет кісілері күледі. — Айт

пен тойың емес. Күлкі күйлеп келгеніміз жоқ. Тек отыр, арман! — дейді.

— Е, күлкің келмесе, жылай бер ендеше!

— Біздің аузымызға сен иемедің?

— О несі? Күшінді үйінде айт! — деп, Асқарды, Орманды қостаған жұпыны киімді көпшілік әр жерден үн береді.

* * *

Жиын тағы қаптап келіп жатыр.

— Би қайда?

— Сырттан қайда бұл?

— Не ғып кешікті! — десіп Жиренше, Нарымбеттер күбірлейді.

— Сырттан ақсақал неғып кешікті? — деп Абай да асығып айнала қарайды.

Абай үйінде Еркежан Қарлығашты шақырып, төсек жанына апарып:

— Шеш киіміңді! — дейді. Қарлығаш күліп жайнап шешініп, еркекше шалбар киеді. Шашын басып тымақ киген. Сырғасын алып лақтырып тастайды. Әбден киініп шымылдық ішінен күле шығып, қолына сарала қамшының сабын сәнмен алып, мықынына таянып тұрып:

— Ассалаумағалейкум!.. Мал-жан, қора-қопсы аман ба? — деп күліп қояды.

Еркежан салқын түсте, қабағы қатыңқы, күрсіне түсіп:

— Күлкіні қой, Қарлығаш!.. Күлерлік күн бе?.. Тек бар айтқандарын ұғып, естіп отыр. Түгел ұғып ал. Жеткіз бізге, — дейді.

Еркежан қасында бірнеше уайым басқан қартаң бәйбіше, жас қатындар қабақтарын түйе қарайды. Еркежан Қарлығашты жөнелтіп жатып: — Көкбайды тап! Қасында бол соның! — дейді. Қарлығаш бұлаңдап, сәнденіп, ойнақшып кете барады.

* * *

Қарлығаш дөң басындағы топ ішін саспай аралап, Көкбайды қарап жүр. Бойлай-бойлай қарап қояды. Жаңағы жұрт қазір жым-жырт. Төменгі қарулы және кедейлер,

көпшілік жақ томсарыңқы. Қарлығаш бір кезде Көкбайды көрді. Орта жолда біреуді басып кетіп, ол қағып жібереді. Қарлығаш ұяла күле қарап өте береді. Біреудің иығынан аттай бергенде етегінен тартып бүріп алады. Жалынған сыпайы, жақсы жүзбен ашушаң шалды да арқаға қағып тағы өте береді. Терлеп-тепшіп Көкбай қасына жетіп, иығынан қағып қалып:

— Әрі отыр, балам!.. — дейді, жуандатқан даусын Көкбай байқамай ығысады да, Қарлығашты танып, бетін әйелдерше шымшып:

— Ойбай, бетім, сорақы! Сені кім шақырды!? — дейді. Абай жаққа қарайды екеуі де. Қарлығаш Көкбайды иығынан жұлқып өзіне бұрып:

— Үндеме, керегім бар, естимін! — дейді.

Көкбай тамсанып та, тамашалай да қарап:

— Ел ел болғалы ердің құны кесілетін дауға ең алғаш қатысатын сен боларсың. Бұ не масқара!? Жиреншеге айтсам ғой, тамтығың қалмайды қазір! — дейді.

— Осындай қорлықты көзі көріп, іші білсе де, жанға айтпай жасырып қалатын ең бірінші намыссыз еркек те сен боларсың! — дейді Қарлығаш күліп.

Осы кезде қастарындағы жұрт:

— Токта!

— Отыр!.. Би! Би келді!

— Билер келеді.

— Отыр!.. Тыныш отыр.

— Даурықпа! Би кеп қалды! — деседі.

Төмендегі жұрттың бәрі дөң басына қарай қадала, анталай қараған. Дөң басындағы Абайлар, Жиренше, Арғымандар да сол бір жаққа бет бұрған! Үнсіз тосып қалысқан.

Енді дөң басында отырған барлық үлкендер жиыны — Абай, Жиренше, Керім, Нарымбет, Арғымандар бір сәтте тегіс дүрк-дүрк түрекелісті.

— Би!

— Би келеді!.. — десіп төмендегі жиын да орнынан тұрып аңырып қалысады. — Би! Би келеді! — дескен сыбыр, шолақ-шолақ күбір таудың төбесінен етегіне жетіп, етектен қайтадан дүр-дүр етіп дөң басына қарап:

— Би, би келіп қалды! — деп, толқи сыбырлай, сусылдай жүйткіді. Дәл осы шақта көк дөңнің тап биік басына қарай шығып келе жатқан үп-үшкір қос құлақ көрінеді. Жұрт

кайран. Енді бір сәтте күміс жүгенді ақ аттың қос құлағы, шоқпардай кекілі көрініп, содан әрі жылжи-жылжи кеп басы көрінеді. Күміс жүген жарқ-жүрқ етеді. Аттың басы жиынға амандасқандай шұлғи түсіп тоқырап қалды. Екі құлағы ойға, халыққа таман шаншыла қарап, төмендегі жиынға оқтай қадалған. Ойдағы биге қарай таң қалған, аңыраған жұрттың пішіндері. Би! Би келеді! Сырттағы қатты сыбыр. Енді ақ ат ілгерілей түсті. Ат үстіндегі Сырттанның омырауы, аппақ үлкен сақалы екі айырыла түсіп шалқып келген. Дөң басында қақ жарылып отырған Абай, Жиренше тобының тап ортасынан кеп шығып, Сырттан аттан түседі, әуелі ойдағы, айналадағы жиынға суық көзін болжай салып, паңдықпен сығырая қарап тұрып қалады. Жұрт түрекеп тұр. Үнсіз.

Сырттан алда. Соның арт жағынан он шақты атты тақап келді. Өңшең ақ сақалды мен денелі, үлкен, күміс кіселі қарттар!.. Көпшілік баран атты. Тап орта тұста, аттың басын өзгелерден оздырып, ақ сақалын жайып салып, жиынға қарамай жіті бастырып келе жатқан Сырттан астында үйдей аппақ аты бар. Жұрттың бәрі қадала сескене қарағандай.

— Өңшең аптал жүйріктер!..

— Бәрі де қатал билер!

— Бәрінен де Сырттан суық!.. — десіп Көкбай, Қарлығаш қасындағы жиын, томсара қарайды.

— Көкбай-ай, түстері қандай суық еді!.. — деп Қарлығаш Көкбайға қарай ығыса түседі.

Аздан соң қарттың ерні болымсыз қыбыр етті.

Екі жағынан Жиренше мен Керім кеп, бірі аттың ауыздығын ұстап, бірі қолтығынан алып үлкен құрметпен, еппен түсірді. Атты кейін алып кетісті.

Екі би екі жағынан қолтықтап кеп, ең биік орынға отырғызды. Үстінде аппақ кебентайы бар, ақ елтірі тымақты, ақ сақалды, аппақ. Бір тамам жиыннан жоғары, жалғыз, оқшау, тап биік ортаға отырды. Арт жағын орай, ере келген басқа ақсақалдар орналасқан. Солардың ішінде суық жүзбен томсарған Тәкежан.

Сырттан жайланып отырысымен жұрт жым-жырт ойдан дөң басына шейін демін ішіне тартып қалып, қатып қарай қалған. Сырттан қос қолын халыққа таман көтеріп бата қылатындай баяу созып сөз бастап кетті.

— Ей, ағайынды-қарындас! Күн райы бұзылды. Бейбіт елдің бейқам көшін көремісің? Қай сорға кетіп барады?

Отқа түсе ме, опқа бата ма, қайда әкетіп барасың! Тату едің, төтті едің, қарға тамырлы қарындас ең. Кер кезеңде керісіп тұрғаның мынау. Не тығырыққа қамалдық? Қиялап шығар жол бар ма? Әлде заман азды, заң тозды дермісің? Бірақ қисайта қылыш сермейсің, кессең өз қолыңды кесерсің. Кімді мәнсұқ етерсің? Кесір насырға шапсын ба? Жо, телегей толқын сабасына түссін бе? Барар бетің немене? Алдыңды тостым, ағайын...

Ж и р е н ш е. Тағы да тас қияда қағысып тұрмыз. Тағыдайын шайқастық. Төменде, құзда “қанды басың бері тарт” деп құлағанды тосып, түпсіз терең тұңғиық тұр. Тұрсын солай, болсын солай. Бас пәлесі емес, ел пәлесі. Кімнен шықты, неден шықты? Неден шықса да, елді аямас қатыбас тастан шықты. Заман азды деймісің? Заман азған жоқ. Күн орнынан шығады, ай орнына батады. Заң азды деймісің? Заң азған жоқ, баланың аты бала, бөрінің күшігі емес. Қатынның аты қатын, қаншық емес. Ел азды деймісің, ел азған жоқ. Атам – қазақ, руым – Тобықты. Абай, елімді аздыра алмаймын. Ендеше, бүгін қолымдағы жесірімді алатын, ертең қойнымдағы қатынымды алам дер. Мұның аты кім? Ел қауына өрт қойған қас емей, кім осы? “Мен қастық деп” кеп тұрса, қасқара шаппас нем қалды? Қан болмай неге жіберем? Шабыспай неге шайлығам? Уытын жаяр усойқы, тамырын жұлмай қалам ба?.. Талабым талғау емес, байлауым біреу... ел бүлігі сұм – екеуі де өледі... Өлгенде ат құйрығына байлап тұрып, сүйрете тартып жөнелтсін. Ит жемес боп өлсін. Ұл-қызым көзі көрсін.

К е р і м. Қазақ, қазақ дейсің-ау, жер-жаһанға көзің сал. Қазақ та адам баласы. Қалың адам баласынан қазақтың қасқасы бөлек емес. Заман азбасын. Бірақ заманның күні-түні бар. Бәйшешек атқан сәуірі, сықырлаған қарлы, суық қаңтары бар. Бар көрі саған ұқсаса, сен аязды қаңтарсың. Бар жас бірден тыныс етсе – ол сәуірдің таң шапағы. Қабысармысың, ұғысармысың? Мөңкімей тұрып, мойның бүр. Жас дәуреннің шамшырағы, махаббат дегенді естіп пе ең, я ұмыттың ба? Ләйлі мен Мәжнүн, Жүсіп пен Зылиха, Көрпеш пен Баян және ана Баймағамбет айтады: Ромео мен Джульетта. Сол шерлердің қанды зарын естігенде, қай адамның қабырғасы қайыспайды? Тобықты емес, шүршіт бол, шіміркенбей тыңдаған бар ма? Ажар бар да Айдар бар.

Ажар жетім еді, жетім қозы түртіншек. Кім бастайды, қайдан бастайды. Ажарға не кінә бар? Балық басынан... не десең де Айдарды айтарсың... Бірақ Айдар кім еді? Айдар — елдің Айдары, көп торының ішінде ақты-бозды жүйрігі, қайтіп қолың батады? Рас, алтын ерің атқа батса, талқан қыл да отқа жақ дерсің, ұя бұзды, шідер үзді, ортама от тастады дерсің Айдарды. Бірақ Айдар кім еді? Айдар — елдің думаны. Қайтіп отқа қиясың?.. Рас, шеттен келсе шебіме тиіп несі бар, дос болса бедел сақтамас па еді? Ата-бабам әруағына, ағайынның ұйтқысына қас боп келді... келді де бұзды. Бірді бұзды, елді бұзды дерсің Айдарды. Бірақ Айдар ақының... асылың... Ол жас емес пе?.. Жастық албырт емес пе? Намысымды таптады дерсің Айдарды, не демек керек... Бірақ Айдар ақын... Албырт, қайтіп қиясың?..

Ж и р е н ш е (*кекесінен күліп*). Айтар сөзің албырт қой. Албыртса, тегі тергеу жоқ қой? Адамды қой, албыртқанмен, хайуан екең хайуан да артын ойлайды ғой. Екі мысық қарықса, ол да адамның панасын іздеп келеді. Өзге мысық таламаса деп қара тартады. Ол екең ол да жалтақтайды ғой.

К е р і м. Жиренше, сіз үлкен кісісіз. Жол айтуым жөні жоқ, бірақ біздің бастан тарақ қалғалы қашан деп таз қыз айтыпты ғой, сол тәрізді ұмытқан нәрсеңізді қозғап қайтесіз? Болмаса, сүйіскен жастың жүрегінде не бар, басында не қалды, оны ұғар едіңіз. Жалғыз-ақ зәу шайтан өш мысықтан өзің қысылған шағыңда маған кел дер ем. Не керек. Ұмытыпсың ғой.

Ж и р е н ш е. Мен ұмытшақ емеспін. Сендер орыс боп барасың, оны да ұмытпаймын. Не деген азат Ажар, оны да ұмытпаймын. Қайда бастайсың елімді. Шеркеуге ме?

Нарымбет, Мес, қарулы қол. Қозданып кетеді. Қамшылар қымтап, ұмтылысып қалады. Асқар тобы кескестей береді.

К е р і м. Бұтаға қорғалаған торғай да аман қалмаушы ма еді? Айдар шеттен келген жалғыз жан еді. Зығыр жеп кеп еді. Абайды қорғалап келмеп пе еді? Абайды қорғаласа, әруақты ел деп, сені қорғалап келгені емес пе? Абайдың абыройын қайтесің? Абай елдің Абайы емес пе еді? Кімнің сағын сындырасың?

Ж и р е н ш е. Мен алысты сүзбейін, осы елдің кешегі көз алдынан өткенін, өз ішінен іздейін. Мамырды бұзып

Қалқаман тап бүгінгідей шайқағанда, Әнет бабам, осы елдің әулие, көрі бабасы, не ғып еді? Бұзақысың деп Көкенайдың садағына байлап бермеп пе еді? Арғын мен Найманды тап бүгінгідей Еңлік пен Кебек бүлдіргенде, бергі атам – қабілетті Қабекен не қып еді? Өз билігімен екеуін де мойындарына арқан тағып өлтірмеп пе еді? Сол Қалқаман, Кебек осал жандар ма еді? Ақын дейсің, Қалқаман, Кебектен асыл ма? Олар бұл елдің бұрын маңдайына бітпеген еңіреген ері емес пе еді? Бөтен емес, өзі еді, ет-бауыры еді. Ел тыныштығы үшін сонысын да аяп па еді?..

К е р і м. Аяныш.

Ж и р е н ш е. Аяныш па? Жауапкер сендерсің...

Нарымбет қолы қозданып үрбіп кетеді. Халық әр жерден жақтырмай: — Отыр! Басыл... өрекіме! — дейді. Қызу күшейген.

Керім үнсіз.

— Абай... — Нарымбеттер сөйлетпейді. Қызу.

Сырттан сөз береді.

А б а й. Халық емес билік айтқан.

Н а р ы м б е т. Ат мініп жадауыр деме.

Күлкі. Асқар екі ұртын тышқан тісіндей ақситып үнсіз күледі. Орман маңындағылар куәлік айтады. Пара алған.

Қарлығаш күледі... — Шайға қанбайды асылыңда... Бес самауырды жалғыз ішеді.

К ө к б а й. Қайдан білесің?

Қ а р л ы ғ а ш. Өзім құйып бергем.

А б а й. Кім шығады?

Бұрын баяу отырған халық енді қозданып, жан біте бастайды.

А б а й. Ей, Жиренше, Қалқаман мен Кебекті айттың, Әнет пенен Кеңгірбайды айттың, текке айтқан жоқсың. Табандап тұрып, тап жығарым деп айттың. Жасағыңа өлі әруақты жиып кепсің. Өткенді айтып өктейсің кеп. Қойшысы ұйқыда, қойы қасқырмен бірге өрген күні еді демексің. Солай ма екен? Сен айтқанды айтты ма екен, сол өткен күннің халқы? Сен айтқанды айтты ма екен, мына бүгінгі ұрпақ, мынау отырған халайық? Айтпайды, үйткені өткені үшін күңіренген халық бұл халық. Өткен күннің қаттыларын, қаталдығын даттайсың. Қаттылық бір мен екіде, халықта ма еді? Сол қаттылар не көміп, нені егіп

кетті... Қараңғылық, надандықты көмбе қып кетті. Еккенің тікен болса, орарың балауса болмас. Нені мұра қып кетті? Ұлына тұсау, қызына нокта кидіріп, құл мен күң етіп кетті халықтың жас ұрпағын.

Ж и р е н ш е. Е, Абай, алыстағы атадан, Әнет бабаң, Кеңгірбайдан безіп шықтың ғой. Атаны қояйын, ал бірақ кешегі Күнекеңді – өзің туған әкеңді қайда қоясың? Тап осындай Қодар мен Қамқаны – ел бүлігі екі сұмды, нар түйеге мойындарынан қосақтап астырып өлтірген дәл сенің өз әкең емес пе еді? Ел сұмдықтан тыйылсын, көріп көзі қансын, түңіліп көңілі шайылсын деп істемеп пе еді? Сенің әкеңді мен өз көргеніммен куә етейін. Бұған не дейсің? Тіпті әкең ғана емес, өзінді және куә етейін, бала күнінде менімен ере барып, тап өз көзіңмен көрген сен емес пе едің? Абай емес пе едің?

А б а й. Бәрекедді, көргемін, көргенім анық. Жақсы айттың. Ендеше, сол сұмдықты көргендіктен әлі күнге есіме түссе, ет жүрегім қан жылайды. Сол сұмдықты көргендіктен бүгін Айдар мен Ажардың тілеуін тілеп кеп отырмын. Оны сен де көрген едің, Жиренше, бірақ тағы да қисайта айтып, теріс айтып отырсың. Түйеге асып өлтірген еді дейсің. Сол ғана ма еді. Түйеге асып, соның артынан құз басынан құлатып, ақырында қырық рудың адамына қырық кесек атқызып, таспен мылжалап өлтіріп еді. Неге сүйтті? Қодарға тағылған кінә – шын кінә емес, жала еді. Ақ-қарасына жетпей-ақ өлтіру керек болды. Соның жауабын жалғыз алмай, көпке жаймақ үшін қырық атаның баласы өз қолдарымен кесек атты. Сол кесек атқанның бәрі де Қодарды өлтірушілер еді.

Онда сенің атаң, Жиренше, сенің әкең, Оразбай, сенің атаң, Нарымбет, баршасы да бар еді. Бастығы – менің әкем. Ал осы әкелерді ақтаймын ба мен? Ей, халайық, біл міне, куә бол, ақтамаймын, қайта “ақ еді” деп жанын берсе, Жиренше берсін. Мен болсам, сол әкемнің және Жиренше, Оразбай, сендердің әкелеріңнің сол күнәлары үшін мына халық алдында қарыздармын деп санаймын. Ол қарызым – адамшылық, әділет қарызы; қарыздармын, халық, сенің алдында! Әлім жетсе, қолымнан келсе, сол қарызымды ақтамақпын... Бүгінгі елдің жетім қызы, жалқы жігіті, сені ақтасам, сол Әнет, Кеңгірбай, Құнанбайлар

сияқты, келер ұрпақтан қарғыс алмаймын деп ақтаймын... Байлауым сол, өлтірем деген сөз жойылсын! Екі жастың тілеуін оңғарсын... Малмен тарқар түйінге мен жан, малмен жауаптымын. Сөзім осы, халайық... Ал енді мынау қария кесігін айтсын.

Ж и р е н ш е. Сол ата-баба жолындамыз, олар заманы дұрыс заман.

А б а й (қысқа). Неліктен, несімен дұрыс заман.

Ж и р е н ш е. Өзгені қойғанда олар заманы пайғамбар заманына жақын. Заман өткен сайын сен сияқтылар көп шығып, елді аздырып, заманды тоздыра бермек. Сондықтан зарлы.

А б а й. Е, Жиренше, құдайдың рақымына алыс-жақын жоқ. Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында айықпас мұз, жібімес тоң жатады. Бауырында алма мәуе өсіп жан иесін қарқ қылады. Сенің аталарың пайғамбарға өз әкесінен жақын емес. Ол бар мұсылман бөріне мәлім кәпір болған дейді. (*Жұрт қарқ күледі.*)

— Қарыздармын. Халық... өз әкем үшін, мыналардың әкесі үшін де...

О р м а н. Бүгін халық сені тыңдап отыр, қария.

С ы р т т а н. Айтылар сөз айтылды ғой... Мынау сақал-шашымның ағында, төрімнен көрім жуық шағымда қол-басыма қара жамылып, сақал-шашым күнәға батып, нақақ қанды мойныма жүктеп, құдай алдына не деп барам?.. Барар дәрменім жоқ... Сол екі сұм ит те болса, тірі болсын.

Д а у ы с т а р. Уа, айтқаның келсін!.. Бәсе!.. Дегенің болсын!.. Тілеуің берсін!

Халық дүр еткен қуанышты. — Шүйінші! (*Қарлығаш жүгіреді. Білгі жұртқа оралып, жығылып, қайта тұра жүгіріп, таяқ жеп, сүйінші деп қақтығып жүреді.*)

А б а й (Керімге). Неге мойып қалдың? Жарықтың бөрі гүлді әпере бере ме? Жеңілдім деп жасыма. Тегеурінің жетіле келе, Жиреншені әлі-ақ талай жеңерсің. Көтер қолыңды!

К е р і м. Абай аға, өзімді-өзім кешпестей түңіліп тұрмын.

Н а р ы м б е т (Абайға). Билік бітті, бір жеңіп берді. Бітті, тынды жаулық дейсің ғой. Шын үлкен жаулық, айықпас жаулық енді басталды. Ант етемін осымен.

А б а й. Ант етпеймін, серт етейін. Басыңа билік бігіртпеймін. Шын билік енді басталды. Ол осы ақынды үкімге

байлаған мінездер туралы жыр жасайтын билік!.. Ей, халық, куә бол. Біліп қой. Енді өткен мінез, бөгде мінезге ақын айтқан, жырдың айтқан билігін есітесіңдер енді. Көкбай, шап Айдарға, алып кел. Біткен жырымен алып кел халыққа, — дейді.

Жиренше, Нарымбет Кеңгірбай бейітінің басында құран оқып, бата қып болып, Нарымбет қолымен ақсарбас қойды бауыздайды. Қанына қол малысады. — Кек. — Бастарына тас көтеріседі. — Кек. Аяу білмес ашу.

VI бөлім

Арғыман асығады. — Қайда, қайда Әли-заде? Тұтқын.— Тәкежанды қысады. Стражниктер жеткен. — Қайда? — Абайға билік аяғында өлердей өшіге, қызыға қарасады. Арғыман, стражниктер. Әли-задәні, Баймағамбетті қолдарын таңып, ортаға алған бес атшабар ыстық күнде шыжып қайнап жүріп келді. Әли-заде ән салып, өлең айтып келе жатыр.

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап, —

деген өлеңді айтып келеді. Бес атшабардың үлкені зор қара, қаба сақал Тайқар. Құлақ салып, артта жалғыз ақсиып күліп келеді.

Болды да партия,
Ел іші жарылды.

Өзге атшабарлар да тыңдап келеді.
— Дәл біздің болыс.
— Ол емес, дәл әкесі. 15 жыл болғанда осымен болды ғой.
— Оны айтамысыңдар? Біздің Абралы болысы да осы ғой.

Болыстың көті шөмейді...

Қарқылдап күліседі атшабарлар. Әли-заде мен Тайқар әңгімелесіп келеді.

– Абай айтқан деймісің? Жарықтық қалай-қалай тауып айтқан?

Баймағамбет: – Тілесен Абай сендей атарман, шабарман, бас кесерлерді де айтқан, – дейді.

– Қой мені неғысын?

– Сен басшы боп тұрсын ғой. Қол-аяғымызды байлап. Сыпайы, жақсы екен. Абайдың көз алдына барарсың, бәлем, Ыбырай, осылай байлап...

– Е, Абай сендерді не қысын, біз қашқынды...

– Абайдың осы қашқын досы болса қайтесің...

– Досы? Абайдың ба? Бұлар бір елдің еңірегген азаматы.

Тайқар Әли-задеге қарап басын шұлғып:

– Е-е... Бәсе, бұ қайдан біледі десем. Солай ма едің, жігітім!?

Тайқар қасындағы атшабарларға:

– Пай-пай, мына күн қызар болды-ау! Ел бар ма? Ел қайда, ойбай, ел қайда? – дейді.

– Бәсе, ел қайда? Шөлдедік, қажыдық қой, – деп жас атшабар жалына қарайды.

– Токта! – деп Тайқар бұйрық еткен. Төрт атшабарға екі жақтағы төрт бел биіктерін көрсетіп: – Сен анаған, сен анаған. Уа, сен анаған барып қарауылдап, ел бар ма біліп келіңдер. Жүре алмаймыз мына күнде, өлеміз бе? Ел тауып келіңдер! Бар, шап! – дейді.

Төрт атшабар төрт жаққа шауып кеткен.

Тайқар тұтқындарды тоқтатады. Аттан өзі бұрын түсіп, мынау екеудің де қолдарын шешеді. Аттан түсіреді.

– Жатайық... ұйықтайық! Келіңдер, ұйықтандар! – дейді.

Баймағамбет, Әли-заде таң қалысып, бір-біріне қарайды. Жатқан болады.

Тайқар қорылдап жатыр. Баймағамбет Әли-задені түртті. Тайқарды нұсқайды. Ұйқыға кетті дейді.

Әли-заде кейін қарайды, екеуі ыммен сөйлеседі. Қашпақ сияқты.

Баймағамбет Тайқарды бағып, үстіне төніп тұр. Әли-заде басын шайқайды. Ұйықтамаған дегендей. Бірақ аттарды ыңғайлай бастайды. Баймағамбет Тайқарды бағып тұр,

бір нәрсені болжағандай. Әли-задеге көзін қысып, басын шайқап, күле қарап Тайқарға:

– Уай, осы сен ұйықтап отырсың ғой!? – дейді.

Тайқар меңірене түседі:

– Әрине! – деп қояды. Әли-заде сескеніп қалады.

Баймағамбет міз бақпайды.

– Ендеше, түк сезбепсің ғой, ә?

– Әрине...

Екі қашқын аттарын жетектеп, Тайқардың басына келеді. Баймағамбет шылбырды босатып шешіп алып келіп, Тайқарға:

– Уай, ендеше ұйықтап жатқанда қол-аяғыңды байлап кетсек жақсы болды ғой! Ә? – дейді.

Тайқар:

– Әрине! Абайға сәлем де!.. – дейді.

Баймағамбет, Әли-заде тездетіп өтірік ұйықтап жатқан Тайқардың қол-аяғын байлаған.

Аттарына мініп алып, жарыса жөнеледі.

* * *

Той күні. Қатарлап тігілген көп үлкен, кестелі ақ үйлер. Топты мәнді киінген қыз-келіншек бір үйлерден шығып, бір үйлерге кіріп, күлкі, қуанышпен аралап жүр. Қарлығаш бастаған бір топ келіншек кестелі ақ үйге кірді. Шымылдық ішінде Ажар. Оның жүзі бақыт, қуанышпен жадыраған. Қарлығаш қасына келіп оралып... барлық әйелдер қоршап басына сәукеле кигізіп жатады.

Тыста аттылар табақ тартып жүр. Көп қатар ақ үйлердің алдында күтушілер. Етке толы табақтар, қымызға толы тегенелер, бос тостаған, подностар лып етіп жатыр.

Үйлер, үйлер толы үлкендер, қарттар, ортада Сырттан қымыз ішіп, қызара бөртеді. Екінші үйде жастар, оларда күлкілі қызу қымыз, қымыз ішіліп жатыр. Домбырамен әндер шырқайды.

Далада, әсем көгалда сансыз көп атшылар, теңге алысады. Екпіндеп ұшқан жасау жүйрік аттармен серке тартылып жүр. Күрес, аударыс жасау бір топ жүр. Қалың топ көкпар артынан жел қуған өрттей шалқып алыс

белге жосып кетіп, ауылдарына қарай қайта дүркірейді. Тұра қалып серке тартысады. Ұйлығып, үйіліп тұрысып қалып, тағы қос аттылар жұрттан тартып алып, шығып оза жөнеледі.

Үйдегі үлкен жиын арасында, Сырттан жиынында Абай.

— Енді жыр айтылсын!

— Бәсе, жыр, Айдар жыры бар деп ең, Абай. Соны айтқызайық.

— Айтқызындар. Келтіртіндер Айдарды! Қайда Айдар... — деседі. Абай сүйсіне күледі.

Әйелдер ортасында Еркежан.

— Жыр! Жырын айтқызайық. Жақсы жыр жазыпты дейді тұтқында.

— Айтсын жырын, тойына айтпай қайда айтады.

— Айтқыз жырын, Еркежан! — деп бәйбішелер, қартаң қатындар Еркежанды қоршайды.

* * *

Оңаша сұлу, жасаулы отау ішінде Айдар, Долгополов, Керім, Әбіш, Көкбай. Айдар қағазына қарап отырып, көптен айтып отырған сияқты. Терлеп қиналып, соңғы тынар жерін созып кеп әнін, жырын бітірді.

Көкбай сүйсініп кеп:

— Қайырлы болсын, ақылыңнан, өнеріңнен айналдым. Ақтадың Абай ағам ұстаздығын! — деп кеп Айдармен сүйіседі.

Долгополов, Әбіштер де құшақтайды. Керім суық. Ашумен қарайды Айдарға. Көкбайларға мазақ ете, мысқылдай қарайды.

Әбіш осыны байқап Керімге:

— Жә, Керім, сен не дедің!.. — дейді.

Керім ашулы: — Бұл қиянат. Елге, елдікке істеген қиянат! Тобықты — менің туған елім, аруақты асыл ел. Оның атасы Кеңгірбайды қабан деп қорлаған сен, Айдар, жатсың.

— Не дейсің, Керім... Ендеше, барынды жеткізіп айт! — деп Айдар қадалып жауап күтеді.

— Барым сол, жесірін бір алып, әруағын екі қорлайтын, ұрпаққа таңбалап беріп қорлайтын жаумедің сен? Айт жөніңді, — дейді.

Долгополов салқын, баяу үнмен:

– Керім, ең үлгі, басшы болатын ақын атаның ғана ұлы емес, елдің ұлы. Көрмепең, білмеушімең?

– Жок, мен елдің ұлы болу үшін, әуел атаның да жақсы ұлы болу керек деген жолдамын.

Айдар ызалы: – Ендеше, шынға шын орай болсын. Сен билікте неге тоқтаған сырыңды да осымен аштым десеңші. Қайран Абай, саған да сеніп жүр-ау.

– Елден елді айырып ең, енді ағадан ініні айыруың қалды ма? Пәлесі болдың, сен бұл елдің.

– Сен аздың, ақын жолынан, ақ жолдан аздың. Қорқып, бықсып аздың.

– Айтқызбаймын бұл жырды, таратпаймын халыққа, айтып көр бүгін. Қарғыс! Қарғысы атар Кеңгірбайдың.

Әбіш: — Тоқтаңдар! — дейді.

Долгополов: — Ендеше, бұл жырды алдымен Абай тыңдау керек. Жарыққа бастаған жаңа жол әрқашан осындай қарсылық, ереуіл көрмей жүрмейтін, жасыма, Айдар! Берік бол жолыңа. Бірақ Абай тыңдасын! — дейді.

Керім ашумен үнсіз қостап:

– Бәсе, тыңдасын Абай ағам. Ол рұқсат етпейді. Етпеу керек бұл жырды. Таратпау керек, жырлаумен біздің жолдан елді үркітетін пәле жырла демейді.

– Болды, байлау сол! Тыңдасын Абай ағам! — дейді.

* * *

Жастардың қалың жиыны керней берді. Үйді кернеп, лық толтырып басып барады. Жабықтан қарайды. Әрберден соң үзікті тіліп қарайды. Кернеген жұрттың тыңдағаны Айдар жыры. Ортада Абай, шәкірттері. Айдар домбырамен қостай түсіп, соғып отыр.

Мен көрем кешегі өткен ел күйігін...

Керім, Сырттан, Тәкежан, Жиреншелер жирене тыңдайды. Шалдар көбейген. Ашулы, ызалы жұрт молайған. Өн тоқтады.

Алыстан, ауыл сыртынан, ауылды үй-үйлер арасынан жастар, балалар, қыз-келіншек, көрілер, малшы-құлаң ағылып, ағылып келе жатыр.

– Жыр... Тамаша жыр!
– Айдар жыры.
– Жаңа жыр.
– Тыңдаймыз. Айтсын. Халыққа айтсын! – деп кернеп келеді. Ән аяқталды.

Сырттағы Жиренше, Тәкежандар үйдің үзігін сыпырып тастайды. Ашулы ақсиган тістер, арандай ашылған ауыздар айғайлап:

– Масқара...
– Әруақты қор еткен қастық бұл.
– Қарғыс!.. Қарғыс атсын бұл жыр иесін! – дейді.

Жастар, үйдегі халық, сырттағы момын көпшілік таң қалған. Аңырған. Ашу жөнін түгел ұқпайды.

– Айт, Абай, жауабыңды. Кім айтқызды бұлай деп? – деп шал тепсінеді.

– Сен не дейсің осыған? Білемісің бұл сөзін, айт бірге, еліңе! – деп Тәкежан ентелейді керегеден.

Жастар жосылып жол береді. Сырттан шалдарды бастап үйге кірді... Түрекеп тұр, суық түсті.

– Абай, ағайын сенен жауап күтеді. Айт жауабыңды. Атамыз Кеңгірбайды қиянатқа салған мынаның өзі ме? Жоқ па? Аманмын де? Айт амандығыңды осы пәледен, Абай? – дейді.

Абайға барлық жиын ентелей қарап қалған. Жастар үмітпен қараған. Жаны ашып болыса қарағандар да бар.

Абай саспай, аса салмақты дана жүзбен жұртқа қарады:

– Уай, елім, жұртым! Менен жауап тілеймісің бұл жыр туралы? Ол жауапты менің өз жолымнан саған, сенің жасыңа, кәріңе айтқан көп мұңлы баяу сөзімнен ұқпаппен, білмеппен!? Білсең керек еді. Бірақ жауап тілепсің... Айттым ендеше, міні. Тыңда, жұрт. Тыңда, жария ақсақал. Тыңда сен, Тәкежан. Ей, Жиренше, сен де тыңда! Тыңда да біліп ал, — дейді. Қалтасынан қағаз алып, халыққа қадала қарап тұрып соншалық ірі, өр, дана жүзбен өлең оқиды:

Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса-

ны оқып кеп:

Жек көрсендер өзің біл! –

дегенді соншалық қатты сындай, берік соққыдай айтып шығады. Қарттар үнсіз. Сырттан томсарып шыға береді.

Керім шошынып, жиреніштен шошынып, жағасын ұстап кейін шегініп, шегініп кетеді. Жиреншелер үнсіз тістеніп, ернін шайнап қалған. Жалт беріп тап бергісі келгенде, жастар ду етіп, қуанышпен, жайнайды. Гу-гу еткен, аспанға атқан алғыс, қуаныш үні. Айдарды қолтықтап көтеріп алған.

Түтіккен, түйілген жүзі бар Керім Арғыманмен бетпе-бет шаншыла қарасып тұр. Арғыман Керім күйін ұққан. Іштей, жасырындау ырзалықпен:

– Айтпаппем! – дейді. Керім сөйлеме дегендей төне түседі:

– Қолыңнан келер болса, әлің жетер болса, кетір, тез кетір Долгополовты осы ауылдан. Кетір Абай қасынан сол залалды бөтенді! Дертімді өзіміз емдейміз. Ол доңыздың жәрдемінсіз емдейміз. Кетір! – дейді.

Толғанып, қиналып тұрған қол, екінші қолдан у сауытын алды. Алған қолда алтын жүзік бар. Сауыт қытайдың қамыс сауыты. Сыртында ақ айдаһар суреті ойылған.

Осы сауыт алтын сақиналы қолда. Алда қымыз. Тұнып түнеріп, тістеніп отырған Керім. Уды қымызға салды.

Даладан ентигіп, терлеп, омырауын ағытып келген Айдардың алдынан түрекеліп:

– Айдар, сен жеңдің. Абай ағам мен жаңағы халық мені саған жеңіп берді. Дұрыстығыңа көзімді жеткізді, – дейді.

Айдар қуанып құшақтай алады. Сүйеді Керімді.

– Уф, бір дертім тағы да арылды ғой! Қуанттың ғой! – дейді. – Шөлдегенімді де жаңа білдім! Қымыз ба, мынау! – дейді.

– Мә, іш! – деп, қымызды ұсынады Керім. Айдар ішіп жатқанда Керім бетін бұрып, қатты шошынып, тітіреп тұрып барып, жүріп кетеді.

* * *

Жасаулы үйде сүйек төсек үстінде қатты ауру, әлсіз Айдар жатыр. Қасына Абай, Ажар, Еркежан төсектің аяқ жағына ала шымылдыққа жанасып тақап кеп қарап тұр. Долгополов қарап жатыр. Қарап болып, дәрі берді. Айдар іше алмайды. Қарлығаш қасықпен тамызады.

Айдар Абайға қолын созып: – Абай аға, жан аға, жақын ғой. Қолың созшы! – дейді. Долгополов асығыс анализ жасайды. Өзінде қатты күдік, сескену бар. Ажар, Еркежан шошынып жылайды. Абай Айдар қасына төніп тұр. Ажар шошынып, ұмтылып кеп:

– Қаралы аспан басымда еді. Жалғыз көрген жарым, сен де тастап кетпекпісің мен сорлыны! – Айдар Ажардың бетіне алақанын төсеп:

– Жанып тұрған отқа бірге түсіп ең. Сенімен көрген күнім өмірімнің жапа-жалғыз шаттық күні еді. Тек жалғыз ғана күн болғаны несі? Не дейін, сорлы сүйгенім.

Абай сенделткен ауыр қайғыда.

– Қанатым! Келер күнге қалдырар жалғыз үмітім! Айдарым менің! Не болмақ сенсіз артым?! Дүние-ау, сен не деген қызғаншақ, зұлым едің...

Ауыр күрсініп, айнала береді. Абайға қарай, ерекше қобалжыған, қиналған күйде Долгополов қозғалады.

– Абай!..

– Немене, үміт бар ма биттей!? Досым! – дейді Абай.

– Құтқар, құтқара көріңіз! – деп, Ажар жалынады Долгополовқа.

Долгополов Абайды ымдағандай оқшау шақырады.

Айдар әлсіреп есінен айырылған. Сұлқ, үнсіз, қозғалыссыз жатыр.

Абай, Долгополов...

– Абай, әл жи! Құр жылама. Айдардікі ауру емес. Қастық. Айдар уланған! – дейді.

Абай: – Уланған!.. Айдарым! Сен уланғансың. Қасың кім? Аямас қара албасты қасым кім менің?

Үй іші түгел білген. Керім, Көкбай, Еркежан – бәрі үріккен сыбыр, шошынған, жиренген күй үстінде.

Айдар үзіліп барады. Ажар жылап жабысып құшақтап бүк түскен. Үй іші, тыстағы жұрт, барлық әйелдер, балалар, жігіт, азамат, қария, кемпірлер шұбап келіп, тіксініп шошынып, үнсіз ауыр мұңға батқан. Халықтың ауыр күрсінісі сияқты боп, кешегі ел думаны Айдарды бүгін қимаған, ауыр қайғы белгісі боп, талай аналар, әкелер көзінен жастар шығады. Ел күрсініп күңіренгендей:

– Алтын арай жырың қайда?

– Арманды Айдар! Бауырым!

– Асыл ұлан!

– Еңіретпеші елінді! – дескен зар үндер келеді.

Абай есін жиып, ел қайғысына қарап, екі көзі шарасынан шыққандай боп қатты қадалып, сенделткен ойды меңгере-меңгере барады да... Бір сәтте, Әбдірахман, Көкбайды көріп:

– Шақыр! Жи! Шапшаң жи кешегі Айдар үкімінде болған елді. Айтарым бар! Қазір айтар, білдірер сөзім бар. Жеткіз маған барлық мен деген халықты, – дейді. Көкбайлар жөнелте бергенде:

– Шақырт кешегі болған Сырттанды, айыптаушы болған Жиреншені, бәрін шақырт. Бері әпкел халық алдына! Айдарым... бүгін жыламаймын мен. Алысамын сенің ғазіз басың үшін! Өзгелер жыласын. Мен әуелі алысып жағаласамын сен үшін! – дейді, салқын қайратпен.

Бетін берік ұстап кеп, Айдардың маңдайынан сүйіп, тесіле қарап тұрды да, бетін басып үйден шығады.

* * *

Кешегі көк төбеге халық жиылған. Лық толы. Төбеге қарай, қақ жарылған халықтың ортасымен Абай мұңды, уланған жүзбен жанға қарамай жалғыз басып келеді. Төбе басына шықты. Оқшау жалғыз тұр. Сөйлеп тұр.

– ...У берілген Айдарға! Улатып өлтірген дұспан, ол дұспан Айдардың ғана дұспаны емес. Менің де, сенің де дұспаның, халық. Қараңғының досы. Жарықтың қасы, жат дұспан. Сенің бүгінгі буың, келер ұрпағыңның қасы! Жоқта, менімен бірге... Жаула, менімен бірге, жауыңды! – дейді.

Жұрт: — У, уланған!

– Айдарға у берген!

– Не деген сұмдық! Қандай жауыз!? – деп күніренгендей боп сеңдей соғылысып, Абайға қарай ентелей қаптай жылжып келеді. Әр сөзін жүздеген үндер қайырып айтып, кек қайнап ілгері басып келеді. Қысылғандай, кірерге жер таппағандай Жиренше төмен қарап басылып барады. Қасында Сырттан салқын түйіліп, шошынғандай тіксініп тұр. Соған ығысатын сияқты.

– Айт, ата жаудың атын, Абай.

– Абай аға, көрсет бізге жауыңды! – деп жас жігіттер

жақындай кеп Жиреншеге оқты көздермен қарасады. Көкбай осы топтың ең ортасында. Бір кезде ұмтыла беріп:

– Е-й, халайық. Тыңда... Тыңда менің сөзімді! – дейді.

Жұрт үнсіз қадалып тосып қалған.

– Айыпкер, жауапкерді іздейсің. Мен нұсқаймын сол жаудың жүзіне. Өзі істеді, өзі болмаса сол уды берген қол кімнің қолы екенін біледі. Тергет, жұртым, жұрт екенің рас болса! – дейді.

– Айт, айт. Көрсет соны! – деп жаңағы жігіттер тағы ентелейді.

Абай суық қайратпен Көкбайға қадалып тұр.

Көкбай секіргендей қозғалыс жасап, ентелеп кеп, Жиреншені дәлдеп нұсқап:

– Кеше өлімін тілеген. Осы халық бөрінің алдында өлсін деген кім еді? Мынау. Міні! Терге осыны! – деп Жиреншеге кезеп тұрып нұсқай береді.

Жиреншені жұрт тап беріп қоршап қысып, қамап алған. Тапап түтіп тастағалы өшігіп тұр. Жиренше айналасына, қамауға түскен қасқырдай күжірейіп, сұрланып, ашулана қарап алып:

– Тоқтат әрман. Біл жөніңді! – дейді.

– Жоқ, бер жауапты! Сен... сен білесің! – деп кеп, үш жігіт жағадан ала түседі.

Жиренше айғайлап:

– Тоқтат, Сырттан ақсақал! – дейді. Сырттан қолын көтеріп, жігіттерге тоқта дегендей белгі етеді.

Үнсіз тынған халық алдында Жиренше Абайға қарай аттай басып:

– Ей, Абай, айт өз аузыңмен, айт. Шынымен-ақ у берген мен деймісің? Көзім жетті деп айталамысың! Бер жауабымды! – дейді.

Абай Жиреншеге қадала қарап тұрып:

– Жаныңды бер. Жан иманыңмен ант ет. Болмаса сөзіңе сенбеймін, Жиренше, – дейді.

– Бер антыңды. Бер жаныңды. Айт, ақ болсын? – деп халық қаптай түседі. Жиренше енді ызалы, кекті жүзбен:

– Шулама шетіңнен. Сенбедің бе сөзіме. Менбекем арын, иманын сатар. Бірақ жауапты бөріңе бермеймін, көп шуылдақ. Алсын тергеуді мына Сырттан! – дейді.

Абай тер байлап, жалт еткен көзін жігіттерге, Сырттанға тастап алып:

– Бердім Сырттанға! Көзін жеткіз қарияның. Жаныңды бер де ақтал сол кісінің алдында. Бірақ қазір, қазір осы халық алдында көзім жеткіз ақтығыңа! – дейді.

– Қазір!

– Бәрсін қазір жауабын! – деп жұрт қостайды.

Жиренше, Сырттан бөлініп дөң басына оқшау барған. Жиренше сөйлеп, Сырттан тыңдап отыр. Халық алысырақта аңдып, қадалап бағып отыр. Бір кезде Сырттан жағасын ұстады сескеніп. Жұрт селт еткендей, дүр етті.

– Тапты! Айтылды. Неде болса бір шындық айтылды, – дейді Көкбай.

Аздан соң Сырттан орнынан тұрады. Жастар Жиреншеге қарай тағы тап береді. Сырттан қолын көтереді:

– Тимендер бұл жанға! – дейді.

Халық жұмбақ күйде түсінбей жым-жырт, сенімсіз түсте қалған.

Сырттан Абайды, Жиреншені, Көкбай, Керімді әрқайсысына жүр деп белгі етіп артынан ертеді. Үйге кіреді. Айдар жаңа үзіліп кеткен. Қатындар жылауда, үй іші зар. Үлкендер кіргенде жасты көздер шерге толы, бұларға карамайды. Ақырын күңіренуде.

Сырттан төрге келіп, Айдардың жүзін ашып, маңдайынан сүйіп:

– Асыл бауыр, арманды бауырым, қош! Қиянат әкеткен, қара жүзді зұлымдық әкеткен бауырым, қош. Кімнен сенің қазаң? Білсін әруағың. Біл, халайық. Біл, адал елім, жирен залымнан, қара албастыдан, жирен, жұртым, пәлекеттен! Көр, біл, міне, оның жүзін, – дейді. Тыстағы, үйдегі жұрт барлығы ентелеп басып үнсіз қатып тынып қалған.

Сырттан басын биік көтеріп, қатты ашулы, көрлі жүзбен қарғыс сияқты қып үн қатады.

– Өлтіруші алыстың жауы емес. Жақыннан шыққан. Қойныңдағы қара шұбар жыланнан келген бұл ажал. Міні, сені өлтірген жау! – деп Керімді нұсқайды.

Үй іші дауыл қуған селдей сықырлап, лықсып толқып кетеді. Керім жұрттың талқысында... кергісінде... тымақ ұшты, тақия ұшты, киім дал-дүл. Сүйретіліп алып кетеді.

Бір жерде Көкбай, Әбіш Арғыманды жағадан алып жұлқып соғып, қамшымен дүрені соғып-соғып, халыққа береді. Жігіттер кителін талқан еткен, шашын жұлады. Бір кезде жалаң аяқ, жалаң бас дірдектетіп қуып, сабап айдап барады.

* * *

Абай жалғыз. Зарда. Жап-жалғыз, күнбатысқа қарай жұтаң сары дөңнен үнсіз, ессіз сияқтанып сенделіп, ғазапқа түсіп, асып барады. Көзінен кесек-кесек жас домалап түсіп, буырыл мұртына, ағарған сақалына бырс-бырс тамады.

— Жалғызбын мен. Бірін әділетсіз өлім алып кетті, бірін қараңғы жауыздық ертіп әкпетті. Кім қалды? Неге қалдым мен жалғыз!?. Тағы жалғыз!.. — деп сенделгендей кетіп барады.

* * *

Осы дертті сұрақтың жауабы сияқты боп, бір шолақ сурет көрінеді. Әли-заде, Баймағамбет.

А Б А Й

Төрт актылы, бес суретті опера либреттосы

Қатынасушы адамдар

Абай.

Айдар.

Әзім.

Есбай.

Нарымбет.

Ажар.

Қарлығаш.

Жиренше.

Сырттан.

Мес.

Жігіттер, қарттар, әйелдер.

I АКТ

Бірінші сурет

Жартасты, тоғайлы шатқал. Алысырақта көл. Жаңа туған ай сәулесі су бетіне сұлаған. Жым-жырт кеште бар дүние мүлгіп, түн тыныштығына бейімдеп барады... Кенеттен тастақ жолда тасырлата шапқан ат тұяғы естіледі.

А ж а р

Жар бола гөр,

Жасаған-ай!

Айдар жаным, қайдасың?!

А й д а р (*жүгіріп шығады*).

Қуғын жақын,

Мертікті атым!

А ж а р

Сен қаш, мені-ақ байласын.

А й д а р, А ж а р (*дуэт*).

Не дейсің, жаным?

Тастап сені тажалға

Амандық сәнін

Қашқын болып табам ба?

Одан да ажал алсын!

От боп жалған жансын!

А ж а р

Қош, Айдар, жарым!

Жер тығыз, жалғыз антым,

Серг, егер барым,

Тосамын тағдыр артын!

Арман есте қалсын,

Жаным бірге жансын!

Сыртта тасырлаған аттылар... Айдар мен Ажарды қоршалай жан-жақтан
қуғыншылар жүгіре шығысады... Ұйқы-түйқы ұмтылыс. Айдар біреуді
қағып түсіреді. Бірақ көп жабылып, байлап алады. Ажар да тұтқын. Топ
ортасында Нарымбет, Жиренше.

Н а р ы м б е т

Ұста! Сои! Байла! (*Айдарды байлатады.*)

Ж и р е н ш е

Аяма, сыбағасын сайла.

Н а р ы м б е т (*Ажарға*).

Жерге кіргір,

Бетің күйгір!

Бата бұзып,

Ноқтаны үзіп,

Елден, ерден кетіп көр.

Байла! (*Ажарды да байлатады.*)

А й д а р

Әлсіз қолын байласаң да,

Ақ жүрегін байламассың,

Ноқта емес, көр сайласаң да,

Жар қызығын тойламассың.

Н а р ы м б е т

Доғар, тоқтат тіліңді,

Азғырған жау, өшірермін үніңді...

А ж а р

Өлсем Айдар қасында өлем,

Шақыра бер жыныңды.

Ж и р е н ш е

Аттап ап, ақ батаны ардан кешті,

Бақ тілеу алдан тілер өзі кесті,

Орайы аямастық жаза болсын,

Көзін жой күн туса да қиян-кескі.

Ақ жолым мұра қылған ерден ескі,

Жаратқан өзі алмаса берген есті.

Аяма, аянбай да шап алмасты!

Қаралы қанмен ұзат сұмдық кешті!

Н а р ы м б е т

Тақ арқанды мойнына,

Жылан салып қойныма,

Жар етем деп адасқам. (*Меске бұйрық етіп.*)

Мін атыңа, сүйреп кет!

Жат жүрегін талқан ет!
Арымнан ару садаға,
Куә бол, қатал қара аспан!

Айдар, Ажар екеуінің мойнында арқан.

А й д а р
Қош, Ажар жаным!
А ж а р
Бақыл бол, жарым,
Жадымда кетер тынбастан,
Қара түнде саған қосқан
Алтын арай арманды әнің!..
Н а р ы м б е т
Тарт, сүйрет, аял жоқ,
Сорлары қайнасын!
А й д а р
Абай! Абай аға, қайдасың?!

Мес ат үстінде.

Н а р ы м б е т
Әруақ!
Ж и р е н ш е
Сенгенің құдай емес, Абай екен,
Алармын оның-дағы алдын тосып,
Тобыңмен бөле сепкен қалай екен,
Тарт, жөнел, ел жайлауын еңдей жосып!
Әруақ!
Н а р ы м б е т
Әруақ, адалыма жақ боларсың.
А й д а р
Абай!.. Абай аға!

Мес жөнеле береді. Абай шауып шығады, қасында Есбай, Өзім.

А б а й
Араша! Тоқтат! Жан сауға!

Өзім Местің атын ұстай алады.

Е с б а й

Араша! Тоқта! Араша!

М е с

Тұр былай, тоқтарым жоқ!

А б а й

Кес арқанды!

Арашаны

Бермей кетер

Сотқарың жоқ,

Кес арқанды!

Есбай ұмтылады.

М е с

Тиме арқанға!

Есбай кесіп жібереді.

Е с б а й

Кетсін арқан қолқана.

А й д а р

Абай аға!..

А ж а р

Қайран аға!

А й д а р

Қадалғанда ажалдай оқ,

Өзің жеттің, арманым жоқ...

Ж и р е н ш е (*Абайға*).

Неге келдің, не деп келдің,

Кім шақырды сені мұнда?

Бар азабын келген кердің

Арашашы алатұн да...

Н а р ы м б е т (*Абайға*).

Қара желек жамылған,

Жесірімде жалаң бар ма?

Сойқан іздеп қағынған

Мынау жатқа панаң бар ма?

А б а й

Ағайын, адалыңнан аярым жоқ,

Жақсыңнан жарым жолда таярым жоқ.

Жалғыз-ақ ел ұялтар, ер сыналар
Кезеңде шаппай қалар аялым жоқ.
Ж и р е н ш е
Осы ма ел намысын жоқтағаның,
Ақ жолын ата-бабам ақтағаның?
А б а й
Жат жаза, жалған намыс қостамаймын,
Көпті алдап жамандыққа бастамаймын.
Айыбын, жаза басса, бірге тартам,
Айдардай асыл бауыр тастамаймын.
Ж и р е н ш е
Я, тәңір, ата-бабам, кешіре гөр,
Асқақтың сыбағалы жазасын бер!
Кемел би, Кеңгірбайдың жолы қайда,
Кебектің керін кигіз, аяма дер?!
Н а р ы м б е т
Аямаған Кеңгірбай!
М е с
Әруағым Кеңгірбай!
Н а р ы м б е т
Өлім ғана орайы,
Жолын айтқан Кеңгірбай!
А б а й
Табынғаның сол болса,
Кеңгірбай жолы жол болса,
Сонау сұмдық билігін
Білекпенен шешпеген,
Ел келесі екшеген.
Сал ағайын алдына,
Таразысы, талқысы
Қай түйінді кеспеген?!
Е с б а й
Сал ағайын алдына!
Ө з і м
Сал атаның салтына!
Ж и р е н ш е (Абайға).
Жауабыңды айт ендеше,
Қанды мойын қасымды,

Паналатқан сен десе,
Төсермісің басыңды?

А б а й

Аяп қалар түгім жоқ,
Салдым қалған жасымды!

Ж и р е н ш е

Жауапкер Абай болды ғой?!

А б а й

Болдым, қайтар жерім жоқ,
Түйірдей пәле іздеп ең,
Уысың тұтас толды ғой.

Ж и р е н ш е

Жауды тапқан мен болсам,
Ара түсер сен болсаң,
Арманым жоқ, белдестім,
Кінә өзінде жер болсаң!

А б а й

Ара бидің алдында
Жеңсең бітер таласым,
Шеш қолдарын, азат ет!
Билік күн қолдан аласың...

Ж и р е н ш е

Шеш!

Айдар мен Ажардың қолдарын шешеді.

Атан бар тайлақ жүгін артатұғын,
Шақырған пәле зарын тартатұғын,
Жау шықтың, жаулық сені аумамай табар,
Жазаның түбі сенсің сарқатұғын!

А б а й

Қай талқы құл алдына құрылмаған,
Қастықпен қай күнің бар құбылмаған.
Аядым, аянышпен ара түстім,
Жалғыз жол адал жолым бұрылмаған!
Зар көрдім шер жүректен жалын атқан,

Азалы ай, күндердің уын татқан,
Аядым, айнымаймын, жалынбаймын,
Көрсен де мені бетер қас пен жаттан.
Білемін алдым азап алты батпан,
Мен емес арам іске арын сатқан,
Сұм заман сыбағама сені берді,
Талап бақ жауың болсам тағы тапқан...

Жүріп кетеді.

Н а р ы м б е т

Көрдің бе, тастағаны тағы да егес!

Ж и р е н ш е

Деген сол!.. Айтқанынан қайтпақ емес.

Н а р ы м б е т

Жау Абай барсын солай ажалына,

Қаспын мен қарамаспын обалына,

Ағайын, әруақтап атой салдым,

Ере гөр, ерер болсаң адалыма!..

Жау Абай!.. Жалғыз Абай, жауым Абай!

Ж и р е н ш е, М е с

Жау Абай! Жалғыз Абай! Жауың Абай!

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Екінші сурет

Жазғы қоныс. Кең жайлау. Абай ауылы. Қызыл-жасыл оюы бар ақ
отаудың сырты. Әзім жалғыз.

Ә з і м

Адасар ма болжаған

Бораннан бұрын аңғарын!

Даңғыл болса данадай
Аластар ма алжымай,
Басына пана заңғарын!
Айдар ғана себеп пе
Намысқа батқан таңбаның?
Жол-жора жұрттың ноқтасы,
Жүгенсіз жұрттық бола ма,
Тайдырсаң пәле салғаның,
Айдар ғана себеп пе
Намысқа түскен таңбаның?

Жиренше келеді.

Ж и р е н ш е

Мен әдейі іздеп сені келдім, Өзім,
Өзге емес өз басыңда бүгін кебім,
Бүлдірді бұлан-талан ел ұйытқысын,
Ағайын сенен күтті дерттің емін.
Абаймен бір болса да туыс-тегің,
Ел-жұртың – тілеулесің, досың сенің.
Ашынса, аямаса Абай басын,
Сен емес қадайтыны қастық кегін!

Ә з і м

Айдар десең бір сәрі,
Абай деген қай сөзің?
Жала емес пе су тегін?

Ж и р е н ш е

Маған сен шаң қудырма, адаспаймын,
Айдарға өлім өзір, таласпаймын,
Саяқтай жалғыз қуар жауым Абай,
Кім ерсе соны бірге аластаймын.

Ә з і м

Кім ерсе?

Ж и р е н ш е

Не пәлеге
Шылбыр берсе!

Ә з і м

Болмайды Абай саяқ, ақсақалым...

Сен емес, иен қазақ елі қалың!

Ж и р е н ш е

Қорғап көрсін сол қазақ!

Бүгін ойран орнатам,

Аман қалсын өз басың,

Алдында тұр қанды азап.

Ә з і м

Не тілейсің менен өзің?

Ж и р е н ш е

Көндіріңдер Ажарды,

Қайтсын кеткен ауылына,

Айдар тисін қолыма,

Айт аралық дос сөзін.

Ә з і м

Тыным-тыныштық табамыз ба?

Ж и р е н ш е

Сен тыныштық табасың,

Жауласарым жалғыз Абай...

Ә з і м

Жалғыз Абай!..

Жиренше кетеді. Абайға еріп Есбай, Айдар, Өзім шығады.

Е с б а й

Көрдің бе, Абай аға, Айдар қандай?

Өрлеген жасымастан жабы жандай!

А б а й

Жыр қалай, сермеп пе екен қос қанатын,

Шер жоқ па шөктіретін сөнбей, жанбай?

Е с б а й

Жыр ескек, өр ұранды Абай аға,

Кер заман Кеңгірбайды аямаған,

Теңі жоқ, өзім берер сол-ақ баға!..

А б а й

Жаз, Айдар, аяулы жыр тостым сенен...

Ә з і м

Керек пе, Абай аға, соны жазу?
Өшіксе, өршеленсе жау не дейміз,
Деп жүрсе бұ да тағы жолдан азу!

А й д а р

Ей, Әзім, тарылмап па ед менің жерім,
Тірлік не сәт санаған әлім-берім.
Қызарып сөнеріне көзім жетті,
Дейсің бе үнсіз кетсін шықпай шерім?
Қызықты жазған күнім жетсе менің,
Өлеңмен бітсе нетер әлсіз демім?!

А б а й

Тыныштықта мезгіл бедеу, жыр тумайды,
Сәттер бар, қасіреттен ой тулайды,
Толқыған теңіз атқан меруерттей
Сол шақта найзағайдай сөз зулайды.
Айдарым, жайдағыдан жөнің бөлек,
Бұлттай биік құшар шағың келед,
Жақсы жыр жанның шерін шайып өтсін,
Жаз бүгін, айтпағанды айтсаң керек!.. (Сүйеді.)

Сырттан келеді.

Д а у ы с т а р

— Сырттан!

— Ақсақал!.. Сырттан!..

Айдар кетеді. Әзім, Есбай Абай қасында қалады.

С ы р т т а н

Салды салмақ ағайын,
Баспас жерге басамын,
Алмас бейнет алам да!

А б а й

Бердік сізге, ақсақал,
Біз де сізді тыңдадық,
Қысылған мынау алаңда.

С ы р т т а н

Ажарды мен шақырттым,
Сөз қатамын көзіңше!
Ара ағайын жолымен
Саған үш сөз саламын,
Көнерсің лайық көрінсе!

А б а й

Айтыңыз, ақсақал!..

С ы р т т а н

Айдарды тый, тіл алғыз,
Ажарды қайтарт ауылына!

А б а й

Қосыла алман, ақсақал,
Қатал жаудың қауымына.

С ы р т т а н

Сотқар жидың қай-қайдан!
Араласпа, аман қал,
Без ендеше Айдардан!

А б а й

Бас амандар мен емес,
Балапанын байлатып,
Дертіне шыдар сарғайған!

С ы р т т а н

Болмасаң оған біл, Абай,
Қарсыңа шығар жау талай,
Тобың менен өзіңе
Қаптай келер қаумалай.

А б а й

Бөдене боп безе алман,
Қарғадан қорқып ұямнан!..

Ажарды екі кемпір ертіп келеді.

С ы р т т а н (*Ажарға*).

Келдің бе, адасқан жан, жүзің солғын,
Жат сұмдық көрген жан жоқ бұлай болған,
Қаралы қаза күнін сен бұзбас ең,
Шыныңды айт, азғырған кім аумас жолдан?

А ж а р

Ағалар, айып тағар кісім жоқ,
Барлық кінә өзімде!..

С ы р т т а н

Қорғар болсаң Айдарды,
Бірге өлесің өзің де!

А ж а р

Өлім болса алдымда,
Мәртебелі ағалар,
Тыңдармысыз арызымды,
Демім бітер алдында?!

С ы р т т а н

Әділ қатал билікке
Мен саламын дінімді,
Арыңменен ант етіп,
Айт имандай шыныңды!

А ж а р

Алдияр!
Қаралы қайғы шектім талай-талай,
Түңілген келер күнге қарай-қарай,
Тосумен ақ бұйрықты ажалымды
Өткердім қапа түндер санай-санай!
Зарменен, зарменен,
Қоштасқам біржола
Қиял мен жарменен!
Бөледім жастықты ұға орай-орай,
Түншықтым тамырға өлім тарай-тарай,
Сол сәтте қара түнде нәзік серік,

Ән жетті, алтын шапақ арай-арай.
Зарменен, зарменен,
Қоштасқам біржола
Қиял мен жарменен!
Өлмек ем сол әнге ұйып арай-арай,
Ол бірге өшпек болды арай-арай,
Көрдім де бекінгенін бірге өлмекке,
Тірлікке мен шақырдым арай-арай!..
Зарменен, зарменен,
Қоштасқам біржола
Қиял мен жарменен!
Алдияр!..

Иіледі.

С ы р т т а н

Еткен ісің жат еді,
Сырың да сондай жат екен.
Бара бер...
Алып бар...

Бұйрық етеді, Ажарды алып кетіседі.

Арылып болдым, ағайын,
Бәріңе де паш етем:
Ертең билік, байлауым!

Жүреді, құрметпен шығарып салысады.

А б а й

Зарлының наласы,
Жас жүрек жарасы,
От салды ойыма
Болармын панасы!
Қайғылы ағасы,

Қапасын қарашы,
Тірлігің құрбандық,
Жәрдемге жарашы!
Жылатқан жаласы,
Жылаған баласы,
Арналсын жолыңа
Жүрегім санасы!..

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ІІ АКТ

Үшінші сурет

Абай ауылының сырты. Биікше төбе. Алыста ен жайлау... Иен ел.

Х а л ы қ х о р ы
Топты сотқар,
Қара шоқпар,
Барды жайпап келе ме?
Жау мен жат деп,
Билік айт деп
Берекеге көне ме?
Ер тозаққа,
Ел азапқа
Батса батсын аяр ма?
Зарласа жас,
Сорласа бас,
Пәле жолдан таяр ма?

Қарлығаш еркекше киініп кеп, Есбайдың қасына отыра кетеді.

Қ а р л ы ғ а ш (*Есбайға*).
Аманбысың, шырағым,
Отырсам ба екен қасыңа?
Е с б а й (*сырт қарап отырып*).
Отырыңыз, қария. (*Орын береді.*)
Қ а р л ы ғ а ш
Болмаса ерсі,
Шақшаң берші, шырағым!..
Е с б а й (*танып*).
Қарлығаш?!
Ой, есуас, Қарлығаш.
Қ а р л ы ғ а ш
Жап аузыңды, аптықпа.
Е с б а й
Билер білсе қайтесің?
Қ а р л ы ғ а ш
Әдейі келдім осында,
Салмай-ақ қой сақтыққа!
Бұрын билік көргем жоқ,
Барды маған айтасың!

Даугерлер, билер, Абайлар шыға бастайды.

Д а у ы с т а р
– Тоқта! Әне!
– Шықты билер!
– Ана жақ қалай түйілген?
– Абай өне!
– Абай қандай күйінген?
– Қазір билік, Сырттан өне!
– Тоқта, доғар!..
С ы р т т а н (*билік бастайды*).
Ағайын, кер кезеңге келген сен бе?
Тоқтау сөз, шығасы сөз кеткен желге,
Халайық, қауіп тосып қабақ түйді,
Қамадың иен күшін қандай селге?
Ассын ба асау толқын шарасынан!

Табашы, сақтармысың жаласынан!
Заң тозып, заман азып кетті ме әлде,
Бағамын аңғарыңды таласыңнан!
Алдыңнан осынау белде тостым мына,
Жанжал, сел жырақ тұрып жағасынан!

Қ а р л ы ғ а ш

Кімге бұйырды, не деді!

Е с б а й

Тек отыр! Тең айтты!

Жиренше қамшы тастайды.

С ы р т т а н

Сөйле, Жиренше!

Ж и р е н ш е

Азбақ емес заманым!

Ай ағарып туғандай,

Күн ұяға қонғандай,

Аумас әруақ аманым!

Балам бөрі болмайды,

Қатыным қаншық болмайды,

Қас күндестей қалпым бар,

Қандай бұлт торлайды?

Аумас әруақ аманым!

Жол-жора күткен ел болам,

Жолдан тайсам кем болам.

Тайдырам десең тобымды,

Тайсалмай соғар мен болам,

Аумас әруақ аманым!

Аздыратын заманды,

Жой демесем тажалды,

Ен жайлаудан сүйретіп

Өлтіртпесем не қалды?

Аумас әруақ аманым!

Қ а р л ы ғ а ш

Ойпыр-ай, не дейді?

Е с б а й

Тек отыр.

Қ а р л ы ғ а ш

Қойшы әрі...

Е с б а й

Беті қалай қатты еді?

Өзім сөз сұрайды.

Қ а р л ы ғ а ш

Соны айтсаңшы бөрінен!

С ы р т т а н

Сөйле, Әзім, кезек ал!

Ө з і м

Ей, кәрі, кәрі өзің мен балаң қандай?

Аяз бен жазғы таңда самал қандай?

Білмеп пе ең, я болмаса ұмыттың ба,

Жас өтті, батар күндей, атар таңдай!

Кім өтті, сол бір отқа назар салмай,

Қай жүрек меңіреу өтті әсте жанбай!

Қазақта Қыз Жібек пен Баян өтсе,

Жульетта батыста өткен Ләйлі зардай!

Ішінен көп торының ақты-бозды,

Ағындап ескек ақын Айдар озды,

Албыртса арқа тұтты сені аға деп,

Кешер деп кемеріңе құлаш созды.

Айып бар, амал қанша, толғандырар,

Қос шерлі қосылғанға кімдер тозды?

Ж и р е н ш е

Айып жоқ па албыртқа?

Мысық құрым есі жоқ,

Осындай бұзар көрдің бе,

Адам түгіл, жандықта?

Ө з і м

Өткен ұмыт болған ғой,

Ойлап па едің жасыңда,

Сол мысықты бүгіндей?

Ж и р е н ш е

Жоқ, ұмытар мен емен,
Ел жорасын жер етіп,
Жаттан барып жөн сұрап,
Жульетта деп сандалып,
Шеркеуге шұлғыр мен емен!

Д а у ы с т а р (*Жиренше тобы*).

Айт сонысын, аяма!

М е с

Аулақ әкпет пәленді!

Н а р ы м б е т

Өртеніп кет үлгіңмен!

С ы р т т а н

Сөйле!.. (*Жым-жырт.*)

Сөйле!..

Е с б а й

Масқара!

Қ а р л ы ғ а ш

Токта!

Е с б а й

Білмейсің сен.

Қ а р л ы ғ а ш

Не дейсің, не масқара?..

С ы р т т а н

Жә, сонымен?.. (*Өзім сөз сұрайды.*)

Сөйле, Әзім!

Ә з і м

Бек білемін, Жиренше,
Соқыр көзге сынатсаң,
Күн дегенде нұр да жоқ,
Әлем білген асылдай
Жульетта да, сыр да жоқ,
Ойласаңшы жалғыз-ақ
Сазына ерген Саймақтың,
Сергек қызын қалмақтың?
Әніне ерді Айдардың,

Аңсаған жан айыпсыз,
Ажардай жан қайда жоқ?

Ж и р е н ш е

Ал, айтқаның жөн болсын,
Алданған Ажар жер болсын,
Қайтсын қазір ауылына!
Бірақ Айдар өледі,
Көнбесіне көнеді!
Арқан тағып мойнына
Өлтіртемін сүйретіп,
Ұл мен қызым көреді.

Ә з і м

Әруақты ел деп паналап
Айдар кеп еді ортаға.
Бұтадай бұдыр болар деп,
Абайды тапқан аға деп!
Не қасиет бұтада,
Бауырына тығылған
Торғайды тұрса қама деп?

Ж и р е н ш е

Ел намысы сен емес,
Өзім сақтар алтыным!
Кеңгірбай айтқан кеше күн
Қамын ойлап жалпының,
Ел азасын әсте деп,
Өз қолымен өлтірткен
Кебектейін жарқынын!
Неге аламын мен сөзін
Сені менен Абайдай
Шала менен жартының?
Бұта болсаң ырыс бол,
Бола алмасаң пәлесің.
Бұзар жауға пана боп
Не бетіңмен келесің?
Айыпкерім сендерсің,
Бар жауабым Абайда,

Мына отырған сен биде,
Айдарыңа қосар боп
Өзің де сотқар өлесің!

Жым-жырт.

С ы р т т а н
Сөйле!.. Бар ма сөйлер?
Е с б а й
Абайды несін айтты екен?
Қ а р л ы ғ а ш
Қорқыныш қой, Есбай-ай!..
С ы р т т а н
Сөйле!..

Жым-жырт.

А б а й
Уа, қария, ақсақал!
Бір тойда екі жар бар ма?
Жалғыз билік тұсында
Екі бірдей дау бар ма?
Н а р ы м б е т
Тоқтат, Абай!
М е с
Сен жауапкер!
Н а р ы м б е т
Саған қалған сыбаға жоқ.
А б а й
Дау емес, жөн сұраймын.
С ы р т т а н
Не демексің?
А б а й
Көргенің көп, қария,
Қарсы биді қай даугер
Еткен еді егеспен,
Қанды мойын айыпкер?
С ы р т т а н
Айтқаның жөн, теріс кетті Жиренше.

А б а й

Алдияр, сөзімді айтқыз, есемді бер ендеше!

Ж и р е н ш е

Сен боласың жауапкер,

Сөз тиер деп өктеме,

Еңбегің еш, тұзың сор.

А б а й

Сенің асқақ сөзіңмен

Әзім де болды жауапкер!

Біздің дауды кім айтпақ?

Ақсақал, өзің жауап бер!..

Д а у ы с т а р

– Сөз бітті!

– Біткен жоқ сөз!..

– Сөйлесін!

Қ а р л ы ғ а ш

Абай сөйлесін!

Е с б а й

Бүлдіресің, Қарлығаш...

Сырттан таяғын көтереді, жұрт тынышталады.

С ы р т т а н

Орайың бар, айт, Абай!..

А б а й

Жиренше, өткенге өктеп зар қағасың,

Тіріден тамтық қоймай мін тағасың,

Барға қас, жоққа жала жапқан биді

Білдің бе, нәсіл ұрпақ қарғамасын?

Бағы деп, баяғы деп шаң бересің,

Келгенде алдарманға жан бересің,

Айтты ма сен айтқанды арғы-бергі,

Жұрт не дер аңғарып бек ел келесің?

Ж и р е н ш е

Жұрт айтқан мен айтқанды баяғыда,

Кешегі Кебек ерін аяды ма?

А б а й

Жұрт емес, ол қаталдық бірден шыққан,

Қыз нокта, ұл тұсаумен өксіп өтіп,

Айта алмай ел арманын жүдеп бүкқан!

Н а р ы м б е т

Нені айтасың ноқта деп?

Ж и р е н ш е

Ақ тілеу, ақ бата ма,

Ел алдына әйгілеп,

Аямастан саларың,

Иянатта ноқта деп!

Н а р ы м б е т

Тек барыңды айтып бол,

Найзаменен, шоқпармен

Айтысармыз жиып қол!

А б а й

Найзалы жау оңай жау,

Сенің жауың ол емес,

Ішінде жатыр айықпай

Қараңғының қара тау!

Батыр болсаң соны бас,

Болсын десең есің сау!

Жиреншеге келейін,

Асырам деп өктеді,

Кеңгірбайдың мерейін.

Өлген күні екі жас

Есіз таудың басында,

Жөргекте жылап үні өшкен

Ұлан зарын тыңдаумен

Егілген-ді қара тас!

Еңіреген-ді көрі-жас!

Ата-анаңнан сұрашы,

Қарғап па екен Кебекті,

Жоқ... Кеңгірбайдан көрген-ді,

Барлық бөле себепті,

Шықпақпысың бүгін сен

Арам құстай қан көксеп,

Қарғыспен алып кезекті?

Ал, Айдар тисін қолыңа,

Ара түспен жолыңа,

Сонда шыдап тұрар ма,

Мына отырған халайық,
Қанқор болған қанды көз
Сендей көріп кезепті?!

Жиренше козғала бергенде халық бой көрсетеді.

Х а л ы қ

Шықпақ емес ондай жан,
Ақпақ емес адал қан...
Айт билікті, ақсақал,
Жиреніп айт арамнан!

С ы р т т а н

Сөйлер бар ма, ағайын?

Жым-жырт.

Х а л ы қ

Сөз жоқ енді айтпаған,
Баяғыны тағы да
Іздеуші жоқ қайтадан!

С ы р т т а н

Айтылар сөз айтылды...

Е с б а й

Ел тілегі қайда тұр,
Болжар алдын байқаған!

С ы р т т а н

Сөз аяғы сарқылды!
Уау, ағайын!
Аянбастың алды жар,
Сол басатын шарқыңды!
Көрім жуық төрімнен
Ойға аламын артымды!
Тыңда, ағайын, қарындас!
Айттым мына нарқымды!
(Абайларға қарап.)
Айыпты ма сол екеу?
Айыбында күмән жоқ,

Айыбын, Абай, тартасың,
Ара биге кінәң жоқ!
(Жиреншеге.)
Өлмек жол ма сол екеу,
Таныдым тентек тарпыңды.
Ит те болса өлмесін,
Қарғыс алып қара боп,
Шулата алман халқымды!

Жүрт ду етеді.

Х а л ы қ
Алдияр, құлдық, қария,
Айдар, қайдасың, Айдар!?
Қ а р л ы ғ а ш
Ажар, Айдар, сүйінші!
Е с б а й
Уа, сүйінші, сүйінші!

Жүгіріседі.

Нарымбет, Жиренше, Мес оңаша.

Н а р ы м б е т
Сүйінші ме, көрермін,
Қалды дерсің осымен,
Әлі-ақ қаптай келермін!
Әруаққа, құдайға
Айттым бойда барымды!
Келеден кетсе керме бар
Демеп пе едің ақылшым!
Қорға, менің арымды!
Ж и р е н ш е
Ай батқандай жоғалып,
Аяныш кетсін ендеше!
Ақыра тұрған аюдай
Кек қайнасын ендеше!

Н а р ы м б е т

Аталы жауым Абай деп
Ант етемін ендеше!

М е с

Арам болсын бар қастық,
Соған қаптап келмесе...

Н а р ы м б е т (*жанынан у алып*).

Қарғыс пен ажал қанат боп,
Серіктессін мынаған,
Жан болмайық егерде
Мынадан Абай өлмесе!

Ж и р е н ш е

Осы-ақ болсын байлауы,
Пәле бұлай өрлесе,
Тек тылсымдай берік бол!

У сауытын алып, өз қойнына салады.

Н а р ы м б е т

Тек тылсымдай берік бол,
Серт беремін, ант етем!

М е с

Серт беремін, ант етем!

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ІІІ АКТ

Төртінші сурет

Той күні... Қанаттаса тігілген үйлер... Бір жақта дала көрінеді... Алыста жайлау, үйде Әзім, Жиренше. Тыста қыз-келіншек тобы өте береді. Орталарында Ажар. Ол сәукелелі... Би аралас хор айтып бара жатады.

Х о р

Хош, келін, келесің!

Қайғы қалып,
Бақыт алып жарыңа!
Асыл арай дәурен,
Ақ көңілің сен бересің!
Жас жүрек демесін
Қайда келдім,
Кімге ердім. Басыңа
Бүгін бақыт сәулең
Орнар, шат боп сен көресің!
Қайырлы болсын тойларың,
Бақыт, шаттық күмбезі
Қайырлы болсын жайларың!

Билеп өте береді.

Ж и р е н ш е

Тойда, той ма жайнаған?
Әлде сор ма қайнаған?
Жетті, Әзім, жауап айт,
Уәдең қайсы байлаған?

Ә з і м

Асығысың немене,
Осынша қамтып қоймаған?

Ж и р е н ш е

Ашу бүгін бақсыдай —
Құтырғанда қобыздың
Құлағында ойнаған.

Ә з і м

Нені талап етесің!

Ж и р е н ш е

Талабымның алдын сен
Ақтағансың билікте,
Аяғын тындыр мынамен!

Уды ұсынады.

Ә з і м (*алып*).

Қастық деген қара жын

Қаптаған ба маңайға?
Қандай сұмдық айтасың,
У берем бе Абайға?

Ж и р е н ш е

Сұмдық емес, шошыма,
Кетіскенің кеше күн,
Аянарың осы ма?

Ә з і м

Қаңғымаңдар далаға,
Абай — елдің Абайы,
Көрмеп пе едің кеше күн,
Бәрімізді жиганда
Еткен жоқ па садаға!

Ж и р е н ш е

Қандай қырға мінгенсің,
Кіріпсің ғой санаға.

Ә з і м

Бергізбеймін Абайға,
Енді қайтып жолама!

Тая береді.

Ж и р е н ш е (*жалғыз*).

Кеше Абай, бүгін мен бе,
Мінгізбегің ырғаққа?²
Қайда көмдің жаңа көмбе...
Білінбестен ұрмаққа?
Тек жалғыз-ақ көрермін
Алғаныңнан танғаның.

Кетеді. Қарлығаш шығады, артынан Есбай аңдып жүр.

Е с б а й

Қарлығашым, қалам қасым,
Аққумысың алдымда ұшқан,
Артыңдағы мен лашын!
Ойысарлық күнің бар ма?
Онда, құдай, көздің жасын!

Қ а р л ы ғ а ш

Құрысашы құлқының,
Қашан көрдің сірә да
Жылап жүрген лашын?
Ол емес, жемтік аңдыған
Қарақұспын десеңші,
Сол емес пе дәлі, расың?

Екінші үйге Абай шығады, халық ере келеді.

Е с б а й

Алда құдай, не дейді,
Мазак емес, назарың
Қашан мені демейді?

А б а й

Есбай!
Алда сорлы, не дейсің?
Жылау зарың көбейсін.

Е с б а й

Абай аға!
Мұның да аты достық па?
Жылайсың деп шенейсің.

А б а й

Алда бақыр, жылаулар
Қалды ма екен, сірә да,
Сен төкпеген қайғы-зар!
Айтшы расын, Қарлығаш,
Қандай арман-мұңы бар?

Қ а р л ы ғ а ш

Абай аға, білмейсіз бе?
Оңашада мені аңдыса,
Өліп-талып үзілсе,
Қандай арман бар дейсіз?
Илан, алдан демесе,
Шариғат айтар дейсіз бе?

А б а й

Ашу деген оңай жауап,
Ажуаң артық, Қарлығаш,
Біле білсең Есбайға,
Билік осы аямас!..

Е с б а й

Төрелік айт деп тілеп пе ем,
Етгіңіз ғой енді қас!..

А б а й

Береке болса арманың,
Үйшік, үйшік ойнама,
Ажар, Айдар қызығын
Қызықта да аралас!..
Тойды бастап екеуің
Асырындар қызуын!..

Айдарды қоршап жас жиын, халық шығады, Әзім бірге.

Х а л ы қ х о р ы (*Абайға*).

Ән жетсін өнер шашып аймағына,
Жақсы аға ырза болсын Айдарына,
Ән туды Еңлік атты бауырынан,
Қуансын еліне үлгі жайғанына!
Қиядан құлаш ұрған ақын інің,
Өзі емес, көп зарлының төкті мұңын,
Ағасың айналаға нұрың шашқан,
Батпасын, ұзақ болсын осы күнің!

А б а й

Айдарым, қуанамын, ел қуанса!

Ә з і м (*Абай мен Айдарға оқшауырақ*).

Ел бала, текті, тексіз айыра ма,
Ойын-той әнші көңілін қайыра ма?
Зіл жатыр, Кеңгірбайға тіл тигізген,
Салмаса қайтер еді жарияға?

А й д а р

Ажалдың аш шеңгелін көріп келгем,
Қапада өткен зар мен қайғы тергем.
Ескінің айыбын аш, мінін қаз деп,
Билікте Абай ағам нұсқа берген!..

Ә з і м

Тартыста айтылатын жеңерлік дау,
Мынау сөз пәле басы болса қайттің,
Қаптатса қараңғыдан тағы да жау?

А й д а р

Солай ма еді, Абай аға?
Не деп кеп тұр мынау Әзім?
Тайдым ба әлде жолыңнан!?

А б а й (*халыққа*).

Қуанамын, ел қуанса,
Жабы көңіл көп жұбанса!
Арман алда Алатаудай,
Сілте солай жас қыранша.
Бастаушысы мақтан емес,
Мақтау ақын соңына ерсін.
Арттағының айыбын аш,
Ел көшетін бетін көрсін!
Еңлік менің сүйер жырым,
Тылсым дүние ашар сырын,
Айдар асты жаңа белден,
Қызғанбай ер өзгелерің.

Ә з і м

Қызғанбай ер өзгелерің?!
Айдар болып көш басшысы,
Ермек пе екен оған Әзім?..

А б а й (*айта береді*).

Азға тынбас ақын зары,
Қамап тұрсын қалың соры!
Айт дегенді айтпақ емес,
Айтпағанда меңзер жолы!

Байғазым бұл сол жолыңа,
Долы қалам ал қолыңа!
Азбын деме, алдың жарқын,
Осы бетің жеткізеді
Тілеулес елдің молына!
Ал, ағайын, сен қоста,
Шалқысын шаттық айнала,
Шексіз қызық той баста!..

Ажарды шымалдықпен қыз-келіншек ертіп келеді.

Х о р

Шалқысын шаттық айнала,
Шексіз қызық той баста!

Е с б а й, Қ а р л ы ғ а ш

Басталды ойын,
Басталды беташар! (*Би.*)
Айтылады беташар!
Мәнлі келін алдында
Сыпайылық жарасар...
Көркін айтсақ келіннің
Ай мен күнге таласар!
Ақыл, мінез, парасат
Бұл өңірде келіннің
Бәрімен де санасар!
Алдындағы ағалар
Көреміз деп ынтығып
Жалтақ-жалтақ қарасар!
Келінді енді көріңіз,
Көрімдігін беріңіз!
Асыл аға, Абай аға!
Қайын атаға бір сәлем!

Шымалдық иіліп, келін тәжім етеді.

Мырзалыққа сын бүгін!
Шарай топта, сараңдар,
Ашылады сыр бүгін!
Өзім атты қайын аға,
Қайын ағаға бір сәлем!

Тағы иіледі, шашу биі.

Е с б а й

Айдар сыны бөлек тұр,
Одан да тілер өтініш,
Ағайынның алдында
Тағы да айтсын әсем жыр!

Х а л ы қ

Айтсын тағы әсем жыр,
Еңлік пенен Кебекті,
Өзге думан барлығы
Жырға берсін кезекті...
Айдар! Айдар айтсын тағы да...
Көп ұйғарған жарлығы...

А й д а р (*домбырамен*).

Мен көрдім кешегі өткен ел күйігін,
Көп кездім сарын тыңдап, бел биігін,
Зар шегіп батар күнмен бірге батқан,

Жиренше мен Мес кіреді.

Аямас жас ұланды ел биі кім?
Мен көрдім қан жылаған екі жасты,
Мұңдары күңіrentіп тұр тау мен тасты.
Айқасқан құшағынан қарғыс ұқтым,
Өз зарым сонау зармен араласты!
Мен көрдім қатал күннің қабан биін,
Ашамын ауыр сырды тыңда, жиын.
Жырға жан, өзіме өріс берген Абай,

Алдында ардақты аға түсер күйім!
Мен көрдім қатал күннің қабан биін!..

Ж и р е н ш е

Тоқтат, жетті қорлығың!
Намыс жоқта тек те жоқ,
Осындай арам бұзарды
Тыңдайтұғын сорлы кім?..

А б а й

Жиренше!..
Тыңдайтұғын мынау ел.
Қолайыңа жақпаса,
Ерік өзінде, жүре бер!

Ж и р е н ш е

Пәле басы тағы да,
Көзеп тұрған өзіңсің!
Ен жайлауда құл-құтан
Бидің атын қабан деп
Абыройын төгіпсің.
Уа, әруақты ер бабам,
Жібер қарғыс көрінді,
Аяу білмес айдының,
Қабырыңа тас атқан
Мыналарға көрінсін!

Х а л ы қ

Қандай қарғыс айтады?
Қандай пәле тағы да,
Той үстінде бастады?

А б а й

Жүр менімен, Жиренше,
Жауабың менің басымда,
Сауығына соқтықпа,
Жиын өзі біледі,
Үйренсе де жиренсе!

Жиреншені ертіп кетеді, тыстан халық көрінеді.

Х а л ы қ (*тыстан сыймай*).
Айдар шықсын ортаға,
Жырын тыңдай жиылдық.
Айтсын әнін халқына,
Бұлдмасын қолқаға!
Шықсын Айдар ортаға!

Айдар қозғалады, бар жиын шыға береді. Әзім Айдарды тоқтатады.

Ә з і м
Айдар!
Аласың ба тілімді?
А й д а р
Не демек ең, айта ғой!..
Ә з і м
Айтпа, тоқтат жырыңды,
Көрмедің бе әлгіні,
Тағы да жұрт бүлінді!
А й д а р
Айтам, Әзім, бөгеме!
Ә з і м
Бар ендеше, мейілің,
Ел намысын жаралап,
Жат екенің білінді!
Әруақты елдің қарғысын,
Аямас қатты қарғысын,
Көріп жүрсең қайтесің,
Бұзған үшін дініңді?!
Х а л ы қ
Айдар? Қайдасың, Айдар!..

Айдар кетеді. Сырттан ән жетіп жатады.

Ә з і м (*жалғыз*).
Кеттің бе аялдамай асқақ жолға,
Кеттің бе мені санап әлсіз қорға,
Кеттің бе Абайды ертіп, ата жау боп,
Кеттім де ал ендеше қалың сорға!
Айрылам, мен де кеттім, жолым бөлек,
Айрылам, ерерім жоқ, кеттім ерек,

Айрылам, жол-жораға қайрылмаққа,
Кемел би әруағы жүрмін жебеп!
Кеткен сен, жеткенің жөн ажалыңа,
Кеткен сен, қас енгізбен адалыма,
Кеткенге кесер қылыш тосқауыл сен,
Кескен сен, сендім бүгін амалыңа!

У алып қымызға құяды. Бұл кезде тыстағы, алыстағы ән аяқталып,
жұрттың қошемет шуы естіледі. Үйге Айдар алқынып кіреді.

А й д а р
Дау айтқам жоқ жаңа мен,
Бірақ мынау елді көрші...
Сусын!.. Сусын бар ма?

Ә з і м
Ел баладай қуанышты,
Әлде ағат па менің сөзім?
Кінәлама кетсем ерсі!
Мә, қымыз!..

Айдар ішеді... Әзім кетеді. Ажар кіреді.

А й д а р
Ажар жаным!

А ж а р
Айдар жаным!..

А й д а р, А ж а р (*дуэт*).

Ей, жарым, жаным бірге жаныңменен,
Ей, жарым, құшағыңа ал әніңменен!
Ей, жарым, ұзақ дәурен сөнбес шырақ,
Ей, жарым, тілек етем барымменен!
Жан жарым, кетсін күндер қаралы еткен,
Жан жарым, жас жанымды жаралы еткен,
Арманды асыл арай айырма деп,
Жан жарым, құшам сені зар тілекпен!

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

IV АКТ

Бесінші сурет

Сахнаның бір жағы отаудың іші, бір жағы ашық дала, алысырақта төбе.
Айдар ауру, әлсіз. Абай, Ажар, Қарлығаш, Есбай, Өзім қасында отыр...
Тыста жұрт қалың сияқты.

А й д а р

Абай аға, ел бар ма?

А б а й

Елің сенің қасында,
Тілегені саулығың, Айдарым!

А й д а р

Тілек бүгін әлсіз ғой...
Қолың созшы, тақау ғой,
Қысылдым ғой, жан аға!..

А ж а р

Айтпашы олай, жан жарым,
Шошытпашы, Айдарым!
Жарық жұлдыз жалғызым!
Қаралы аспан басымнан
Айықты ма деп едім,
Қандай бұлт торлады
Жалғыз үміт айымды?

А й д а р

Айықпастан қайғы-зар,
Қалмақпысың, асыл жар?
Қаулаған өрт ішінен
Құшағыма кіріп ең,
Сенімен кешкен жалғыз күн
Ымырты жоқ, түні жоқ,
Бақыты мол, міні жоқ,
Жалғыз көрген сәулем ед!
Не деп сені жұбатам,
Зарыңнан қайтіп уатам?
Алғыстан басқа айтарым
Жоқ, бақыл бол, қуатым!..

А ж а р

Демеші олай, жарығым,
Сен кетпекке жол емес,
Мұндай сұмдық жаза шегер
Жазығымыз жоқ-ты біздің, жасаған!

А б а й

Суық бауыр, тағдыр-ай!
Қызғаншақ ең не деген?

А ж а р, А б а й (*дуэт*).

Арман менің қинаушым,
Тағы да салдың тозаққа!
Ұзақ өріс ұшатын
Қанатым еді Айдарым,
Мұны көктей орғанша,
Аямай-ақ өзімді,
Салсаң ед сол азапқа!..

А ж а р

Дұшпан дүние мәз болып,
Орындасын арманын,
Барды талақ етемін,
Бір өзің деп ергемін,
Қатал тағдыр кеңейтсін
Күншіл суық жалғанын,
Сен кетсең өлем артыңнан,
Антым осы, алғаным!

Қ а р л ы ғ а ш, Е с б а й (*Ажарға*).

Асыл жар, сабыр ет,
Тоқтатсаңшы назыңды,
Көрмеймісің ел-жұртың
Қайғыңменен қамалды,
Ойласайық одан да
Ем етерлік амалды!

А й д а р

Не қылған ем?
Емнен өткен сағатым!
Абай аға, қайрат жи,
Жалғыз-ақ бір арызым бар,
Ел-жұртыма шағатын...
Жиын ба жұрт маңайда?..

А б а й

Елің жиын қасында,
Айтшы, Айдарым, барыңды!..

А й д а р

Келіндерші берірек!
Тоқтау салған бір құсам...
Бөгеп келді осынша,
Айтыңдаршы жалғыз-ақ
Өле ме адам қарғыстан?

А б а й

Ол бекер сөз, қарағым,
Жан өлмейді қарғыстан!..

А й д а р (*көрпесін сілтеп, ішін ашып*).

Ендеше көр, көрші тек,
Дерт бола ма мынадай?

Абай, Есбай, Ажар қарайды.

Қ а р л ы ғ а ш

Қап-қара ғой, құдай-ау?!

Е с б а й

Көрген емен мұндай дерт!

А ж а р

Жаным Айдар, бұл неден?
Жасырғаның неткенің,
Мен сорлы да білмеп ем...

А й д а р

Қарғыс па осы, айтшы, аға?

А б а й

Қарғыс емес, емес қой.

А й д а р

Ендеше, атын айтайын!
Қарғыс па деп әуелі
Білдірместен ұстадым,
Бұл у! Дертім сол удан!
Маған берген дұшпаның!..
Білдір соны халыққа,
Менімен кетсін қастығы,
Саған кәрі жетпесін,
Асыл ағам, ұстазым!!.

Әзім, Қарлығаш, Есбай
Неткен сұмдық, не дейді?!
У! Уланған Айдар?..
Қандай жауыз улатқан?

Ажар
Қара тілеу қай дұшпан
Мен сорлыны жылатқан?
Айдар жаным, бәрін айт,
Кімнен келед, кім беред?
Атын айтшы жауыңның
Аямастан оқ атқан?!

Айдар (*әлсіреп*).
Той күні... Тойда таттым бұл зәрді,
Біле алмадым, кім берді!
(*Абайдың мойнынан құшақтап.*)
Сақ бол, жалғыз сорлы ағам,
Сақ болшы өзің қастықтан!

Абай
Сені улатып жауларға,
Сақтанатын нем қалды?
Қанатымды өрт шалса,
Аянатын нем қалды?
Жыламаймын мен бүгін!
Жағаласам жауымның
Маңдайына қарғыс қып,
Шақпақ таңба басқанша.
Қарсы алдына қауымның
Жина, Есбай, халықты!
(*Айдарды құшақтайды.*)

Есбай (*Әзімге*).
Жүр, жинаймыз бар жұртты.

Әзім
Тоқта, Есбай, ойланшы!
Асығыстық болмас па?!
Қастық асып, Абайға
Тағы пәле төнбес пе?

Қарлығаш
Тез бар, Есбай, бөгелме!
Кемел ақыл қазірде
Тартпақ салар жер емес,

Абай ағам өзі айтты.
Шапшаң елін әзірле!

Есбай тысқа шығады.

Е с б а й (*дөң басынан*).
Уа, жамағат, жинал тез!
Кел, жақында, ағайын,
Айтам деген сөзі бар,
Арызын тыңда Абайдың!

Халық шұбырып, топталып келе жатады... Ортасында Сырттан,
Жиреншелер де бар.

Х а л ы қ д а у ы с т а р ы
– Не хабар бар Айдардан?
– Халі қалай Айдардың?
– Келсін Абай ортаға,
Жұрты жиын алдында...
Айтсын Абай арызын!

Абай үнсіз шығып, халықтың алдында биікке барып сөйлейді.

А б а й
Ей, халайық, барым ең сен,
Зарыңа зар қосып ем.
Жатың емес, достың ем мен,
Дос бейілін тосып ем!
Бауырым жара, сөзім нала,
Дертпен келем мен бүгін,
Аямас жау мені айнала
Салды салмақ сұмдығын!
Біл, ағайын, Айдар жайын,
У беріпті оған жау!
Қазір халі сағат сайын
Ажал жақын, қан қамау...
Алдыңа кеп жар саламын,
Тап жауымды жабылып,
Өш аламын, өш аламын
Қанды кекті жамылып!

Х а л ы қ

У!.. У берілген Айдарға!
Неткен сұмдық қара жүз!
Елің досың, Абайжан,
Аяу білмес ашумен,
Қасыңдамыз бәріміз!..

Қ а р л ы ғ а ш (*Әзім, Есбайға*).

Алыста емес, жау жақын,
Айтпаймысың екеуің,
Қашан ғана тарайды
Сендердің-ақ мешеуің?

Ә з і м

Қайдан білдің, жауы кім?
Кімге барып ти дейсің?

Е с б а й

Уа, халайық, ендеше,
Өтілейін алдыңнан!
Сезігім бар біреуде,
Өтсін тергеу алдынан!
Қолы етпесе, жолы бір,
Осы қастық пәленің
Айыратын біреу бар,
Анығы мен танығын!

Х а л ы қ

Ұста соны ендеше!
Нұсқа соған бөгелмей!

Е с б а й (*тап беріп Жиреншенің көзіне нұсқап тұрып*).

Жаптым жала осыған!

Ж и р е н ш е

Жоғал арман маңымнан!..

Е с б а й

Айрылмаңдар, ағайын,
Анты менен аманын,
Жанын бермей осыдан!..

Х а л ы қ

Айтқаны рас Есбайдың!

Бірнеше жігіт жүгіріп кеп Жиреншені сүйрейді.

Ж і г і т т е р

Бауыздаймыз құрбан қып,
Ақ жолына Айдардың!

Ж и р е н ш е

Ей, Абай! Талатпақ па ең осылай?
Әзім, қайтіп қарап қаласың,
Жеткен жерің осы ма?

Әзім сөйлемек болғанда Абай киіп сөйлетпейді.

А б а й

Жолым менен тобымның
Қасымын деп айтқансың,
Қара жерге кіргенше!
Сенерім жоқ сөзіңе,
Жаныңды бер, Жиренше!..³

Х а л ы қ

Ақ болсаң бер жаныңды,
Аяныштан сен кетсең,
Өкініштен ел кеткен,
Судай шашар қаныңды!

Ж и р е н ш е

Жетті, болды ендеше,
Жау табам, не жан берем,
Бәрің емес бөріккен,
Жалғыз Сырттан тергесе!..

А б а й

Бердім. Сырттан ант алсын!..

Сырттан Жиреншені ертіп окшау шығады, қолына құран алып ант белгісін жасатып, құранды сүйгізеді. Сөзін тыңдайды. Халықта ауыр, ұзақ пауза. Қарлығаш қана бұл кезде үйге жүгіріп кіріп, Айдар басына үңіліп сыбырлағандай селт етеді. Аз отырып халыққа қарай жүреді. Жиренше тайки береді. Жұрт Жиреншеге тап бергенде, Сырттан қолын көтеріп үндемей тыяды.

С ы р т т а н

Тоқтал, тиме бұл жанға!
Жауабы әлі біткен жоқ! (*Абайға.*)
Абай, өзің үйге жүр, (*Абай қозғалады.*)

Әзім, сен де бірге жүр,
Барамыз Айдар алдына!..

Әзім, Есбай, тағы бірнеше жігіт еріп, бәрі де үйге кіріседі. Жұрт сыртта анталап, сұмдық күткендей қадала қарап тұр.

С ы р т т а н (үйге кіріп, Айдардың басына иіліп, маңдайынан сүйеді).

Асыл Айдар, қарағым,
Жау алыстан алмапты,
Саған жұмсар жарағын!
Міне, қастық жасаған! (Әзімді нұсқап.)
Мынау тұрған қара жын!

Ә з і м
Жалған! Жала!.. Қастардың,
Сезбеп пе едің, жарандар,
Дерттенсін деп Абайды
Осындай пәле тастарын?!

Осы кезде Айдар көтеріле беріп, әлі бітіп, қолын нұсқап созады.

А й д а р
Сенбе! Сақ бол осыдан!
Осы лағнет! Осыдан!..

Абай бұйрық етеді ұста деп, Әзімге Есбай мен жігіттер тап береді.

А ж а р, А б а й, С ы р т т а н (трио лағнет).

Лағнет саған, қара жүз,
Қойыннан шыққан сұр жылан!
Лағнет саған мәңгілік
Ажал оқ атқан тұрғыдан!
Лағнет саған арылмас
Таңба болсын өлгенше,
Лағнет саған, қарындас
Айтсын жерге көмгенше!
Жоғал лағнет, қара бет!..

Әзімді Есбайлар мен халық керіп, сүйреп алып кетеді. Тыстағының бәрі артынан анталасып жосып кетеді. Дала есіз. Үйде Айдар үзіледі.

А ж а р (*жоқтау*).

Қош, жазықсыз арыстаным,
Ғазиз жаным арманды,
Жолын жарқын алысқаның,
Елің етті қалғанды!
Жараң жанға жара салды,
Зарын төгер алғаның,
Шер жүрегін жалын шалды,
Қасірет білер қалғанын!

Айдарды құшып қалады. Осы кезде Абай жалғыз күңіреніп далаға кетеді. Жеке, төбеге қарай, жалғыз басып дертін айтады. Алыста бойы көрінбейтін халықтың қалың хоры қосылып тұрады.

А б а й

Қараңғыда жалғыз жарық
Әлсіз қолда өшер ме?
Айдарым жоқ, жеке қалып,
Зұлмат жаншып өтер ме?
Арманым қайда, жол қайда, не жайда?
Сар далада сарылған ел,
Арман алыс, өмір шақ,
Сенсің жалғыз өтерім бел,
Барарым сен, етпе жат!
Етпесін ойла! Жау айла! Абайла!

Соңғы сөздерін қайталап айтып тұрады. Абай жалғыз, үнсіз белге басып, асып барады.

Ш ы м ы л д ы қ

С о ң ы

А Б А Й

Сценарий

І часть

По склону невысокого холма, покрытого весенним ковылем, поднимаются четыре всадника. Бодро шагают сытые кони. Поблескивают украшения из черного серебра на уздечке и стремях. Всадники подъехали к старинному могильному кургану конусообразной формы. Выделился из группы, вперед, всадник важной, солидной внешности. Распахнутый широкий тонкий халат лежит мягкими складками на его крупной, осанистой фигуре. Весь вид всадника, плотно, спокойно слившегося с его невысоким конем, создает впечатление какой-то хорошо соблюденной пропорции и своеобразной гармонии.

Не густая, но достаточно длинная борода его чуть задета сединой. Это поэт Абай.

Прищуриль морщинистые веки, задумчиво глядит он на одинокую могилу на холме.

Позади него придержали коней молодые жигиты. Это поэты – ученики Абая: Азим, Кокпай и Айдар. На кожаных рукавицах, надетых на правые руки, у Айдара и Азима сидят пестрогрудые ястреба.

Тихо, вразумительно говорит Абай:

– Проходит сотая весна с тех пор, как возник этот курган. Безгласный свидетель времен и жизней поколений – эта могила скрыла тяжелую тайну. Здесь похоронены девушка Енлик и жигит Кебек! Их задушили за любовь. Накинув петли на шеи, привязали арканы к хвостам коней и поволокли их.

Одиноко высится острая вершина холма, покрытая прошлогодним пожелтевшим ковылем. Стремительный ветер треплет траву и клонит ее к земле.

За кадром речь Абая.

– Енлик и Кебек, спасая свою любовь, скрылись от людей. От их недозволенной любви появился на свет сын.

Это дитя в день казни его родителей был в пеленках брошен людьми на смерть на вершине этого холма. Безучастный, холодный мир был свидетелем и той смерти... – кончил Абай. Жигиты в ужасе спрашивают у Абая:

– Чей же это был приговор?

– Кто были убийцы?

Абай глядит с холма вниз и, протянув руку, продолжает:

– Убийцей был водитель вот такого кочевого каравана народа, наш предок Кенгирбай!

– Кенгирбай?

– Кенгирбай, чье имя стало знаменем, кличем рода! – говорит, ужасаясь, Азим.

Приближается к подножью холма богатый кочевой караван. Впереди него движется огромный, пестрый табун лошадей. Доносится многоголосое ржанье. За табуном скачут мужчины, вооруженные соилами (*длинными дубинами*). Идет кочевой караван в трауре. На вьюки каждого верблюда наброшены черные ковры и черные кошмы с мрачными узорами.

Всадники на холме. Айдар обращается к Абаю:

– Абай-ага, много путников за эти сто лет совершили молитвы за грехи покойных. Позвольте мне сегодня совершить одну, новую молитву, посвященную сердцу Енлик.

Абай дает согласие.

– Вот какая молитва достойна вас, Енлик и Кебек! – говорит Айдар и запекает громко. Он поет абаевский напев к письму Татьяны.

Уже подходит к подножью холма необычный караван. Впереди него едет странная группа всадников.

Это группа женщин под трауром.

В центре, под черным шелковым покрывалом, в глубокой печали едет молодая женщина. А по правую сторону от нее идет конь без всадника. Странно острижены грива и хвост коня. На нем нарядное седло. На луку седла надета задом наперед мужская шапка, перекинута через седло шуба и халат. Это едет, как призрак, как траурное напоминание, память об умершем муже молодой женщины. Она одна исполняет традиционный “плач”. Ее слабо

поддерживают едущие по обе стороны иссохшие, суровые старухи. За ними длинные вереницы каравана и молчаливых всадников.

За кадром все громче и призывнее раздается песня о жизни. Она доносится с вершины холма:

Ты в сновидениях мне являлся,
Незримый, ты мне был уж мил.
Твой чудный взгляд меня томил,
В душе твой голос раздавался,
Давно... Нет, это был не сон!

Поет Айдар, и траурная женщина сбилась с плача. Невольно заслушавшись песней, она раздраженно сдвинула брови. Остановились и старухи, ждут продолжения плача. А он прерван. Старухи злобно оглядываются кругом. Все яснее и властнее доносится песня.

Красавица в трауре – Ажар. Растроенная, но пораженная слушает песню.

Одна из старух резким взмахом плетки подзывает мужа к себе. Показывает на холм.

Сердитый старик, быстро погоняя свою лошадь, подскакал к группе Абая. А там с упоением слушали красивое пение Айдара. Прерывая песню, закричал старик:

– Эй, люди!

Всадники оглянулись.

– Идет траурное кочевье. По мужу плачет Ажар. Какая песня тягалась с плачем? Прекратите ее!

Абай тронул коня. Всадники спустились в долину. Рвутся с рук охотников ястреба, шумно взмахивают крыльями. Их еле сдерживают.

Снова говорит Абай:

– Сколько чувств задушено под теми петлями? Разве не пришло время поведать народу об их участи? Пусть голосом Енлик заговорят сердца девушек, а голосом Кебек гневная воля жигитов. Вы поэты. Скажите, кто из вас сложит эту песню?

Азим и Айдар оживились разом.

– Абай-ага, напишу об этом я! – воскликнул Азим.

– Абай-ага, я решил уже на холме. Напишу я! – кричит Айдар.

Кокпай смеется и, заслонив глаза ладонью, всматривается в даль.

— Послушайте, жигиты, — кричит он им, — хотите, чтобы я справедливо рассудил вас?

— Говори! Рассуди!

— Так смотрите сюда! — властно говорит он и показывает протянутой рукой вперед. — Вон, на той далекой лужайке пасутся дрофы, огромные, сильные птицы. Ваши ястреба видят их давно. Выпустите птиц одновременно. А чей ястреб первый схватит дрофу, тот будет писать и поэму!

Одобрительно засмеялись остальные.

Взметнулись птицы и, стелясь над самой землей, полетели прямо.

Азим обратился к Абаю:

— Значит, решено! Не правда ли, Абай-ага?

Кокпай пустился вскачь. Поскакали и остальные.

— Решение вот какое! — говорит на скаку Абай. — Пока ваши птицы схватят дроф, сложите быструю песню...

Скачет рядом Азим и одобрительно кричит:

— Хорошо, о ястребе!..

— Нет, — говорит Абай, — сложите песню о том, как убаюкивает бабушка внучку в зимнюю ночь, под завывание вьюги! Ну, скорее!

Кокпай скачет уже с гиканьем.

Разочарован Азим, он протестует.

— Это не испытание, а пытка, Абай-ага!

— Пусть так. Пойте! Ну пойте же! — кричит упрямо Абай.

Скачет стремя в стремя с Абаем Айдар и поет, разгорячась, быстро свой экспромт:

Пусть много быстрых на свете,

Моя песня подобна быстрому ястребу моему.

Под вьюгой многоснежной, под вой многшумный

Вот как пела добрая старушка:

Буйная вьюга, ты буйная!

Не пугай мое дитя!

В объятиях бабушки оно,—

Не добратья тебе до него

Не мешай ты, вьюга, его сну,

Гуляй по полю широкому,

Спи, дитячко, засыпай,

Баюшки-баю!

Скачут рядом Абай и Айдар. Абай радостно смеется и с восхищением слушает Айдара.

Айдар поет безостановочно:

Пусть так поет старая мать,
И пусть заснет то дитя.
Иль пусть поет еще,
Коль нравится ей еще, сто лет.
А ястреб мой взял уж добычу свою.
Смотрите, Абай-ага!

Они доскакали. Кокпай кричит Айдару:

— Айдар! Радуйся! Ты пишешь поэму!

Айдар делает прыжок со скачущего коня. Он около своего ястреба, подмявшего под себя огромную дрофу.

Абай, Кокпай и Айдар подъезжают к Азиму.

Нет дрофы у его птицы. Она сидит на земле, как избитая, облитая грязью.

Кокпай хохочет громко:

— Позор! Ястреб Азима так оскорблен негодной дрофой!
Смеется и Айдар.

Азим уже сердится на Кокпая.

— И при такой хорошей надежде!.. Какая же скверная примета у этой пернатой дряни! — говорит Кокпай и хохочет снова.

Азим поднял ястреба и, одолев злобу, смотрит спокойно, критически на Кокпая:

— Однако как мало в тебе поэта...

Кокпай осекся:

— Как ты сказал?

Азим отвечает быстро:

— Когда ты поймешь, что часто в недосказанном больше поэзии, чем в нудных словах Кокпая?

Смеется теперь Азим.

Абаю понравился этот переход Азима. Он говорит Кокпаю:

— Ястреб не слабая птица. Она и сама выражение чести и гнева. Всякие беды примет на собственную голову. Ну, а песня принадлежит Айдару! Ты напишешь, Айдар!

Засияло лицо Айдара счастливой улыбкой. Ликуя, он подстегнул белого коня. И конь его гордо поднимается на

дыбы, разгоряченный ястреб трепещет и рвется на руке Айдара к новой цели.

* * *

Много белых аулов расположилось вдоль лесистого зеленого лога. Вблизи теснятся скалистые холмы. Возле одного из больших аулов высится темный утес. В лунную ночь он отражается в тихой, ровной глади глубокой воды. Тень от утеса падает на половину юрт соседнего аула. Юрты и аулы в сонном покое. Спят и огромные стада овец.

Поодаль от остальных юрт аула стоит одиноко юрта Ажар.

В юрте, у высокой кровати перед круглым, низким столом сидит Ажар. А в почетном месте юрты сидит худой и мрачный Нарымбет.

Окончив чтение молитвы, он поднял ладони. Подняла руки и Ажар. Совершили бату*.

Наклонившись к Ажар, заговорил Нарымбет.

— Кончается траурный твой год. И вот пора теперь подумать о будущем. Кроме холодного, черного камня, все меняется в жизни.

— Что хотите сказать? У меня нет надежд.

— Не говори так, без надежд только дьявол один. Ты скинешь этот наряд печали. Так завещали матери. Я хочу, исполнив долг перед богом и предками, жениться на тебе.

В продолжении этих слов Ажар с ужасом предчувствовала их смысл и теперь, оскорбленная, содрогнулась с отвращением и зарыдала.

— Выйти за вас? Третьей женой? Нет, пусть лучше висит черное, вечно черное небо надо мной.

— Не призывай новых бед!..

— Призываю их! — кричит в исступлении Ажар. — Исполни аллах гибель мне, о смерти я молю тебя!

И не слушая Нарымбета, она быстро спустила черный полог.

За пологом говорит Нарымбет:

— Умер твой муж, мой брат родной. Кончился траурный год. Закон отцов велит тебе и мне вернуть брак! Ты

* Бата — конец молитвы.

предназначена судьбой в жены мне. Не бывать иному! –
Мрачной тенью движется он к двери.

Дремлет в сонном покое зеленый лог. Только редкий лай собак и протяжный крик ночных дозоров раздастся долгим эхом в горах.

В тишине ночи, издали, доносится одинокая песня. У нее знакомый напев пушкинской Татьяны. Песня доносится со стороны утеса.

В лунную ночь идет среди камней один Айдар. Порой с жаром шепчут его губы ритмические строки искомым слов. То запекает он во всю мощь своей груди.

В белой юрте одна Ажар. Донеслась песня. Ажар чуть прислушалась и, гневная, соскочила с постели. Серdito окликнула она кого-то. Подошел к юрте старик, ночной сторож аула. Доносится песня. Ажар невольно прислушалась. Но тут же, разгневанная, приказывает старику:

– Не до песен мне! Иди, отгони прочь!

Старик уходит.

Ажар медленно добрела до высокой постели. Нагнувшись у кровати, застыла. Доносится песня. В ярости она оглянулась назад. И песня прервалась.

Старик около Айдара:

– Жигит молодой, помни траур....

– И совсем не петь?

– По мне, так пой издали...

Айдар уходит за скалу.

Ажар в юрте. Настороженно прислушивается она. Ждет долго...

И снова, теперь издали, доносится та же песня из-за утеса.

Оживилось лицо женщины. Как бы не замечая своего поступка, медленно идет она к двери.

– Много ночей я слышу вновь песню эту. Песню, напоминающую лучшую пору юности моей. Будь же последним прощаньем моим, ты, теперь песня печали моей...

Она быстро выходит из юрты.

В ту же ночь сидит Абай один среди скал. Панорамой раскинулся внизу ночной аул в лунном сиянии... Доносится

изредка лай собак и окрик ночных дозоров. Видна часть реки, на ней отражение луны.

Взирая на дремлющую природу, в молчаливом одиночестве, Абай чувствует неодолимую силу стихии над собой... Медленно перебирает он слова... На воде, как челнок, луна!.. Полился стих ответный безгласному, но властному зову природы. Хочет записать... но нет бумаги. Встал и чертит камнем на скале... Повторяет... Но вдруг он оживился, прислушался к тревожному шороху ночи. Доносится странная песня из-за холма.

В неожиданной горячке бежит к утесу Ажар. Торопливо взбежала на вершину его. Внизу безмолвная, тихая гладь глубокой реки. Снова донеслась песня.

– Прости, песня сердца! – сказала Ажар и прыгнула со скалы.

Сонная вода, как разгневанная, яростно всплеснула тяжелыми брызгами.

Стоявший поодаль на берегу реки Айдар рванулся с места.

Абай слышит отчаянный вскрик женщины... Скоро же донесся шумный всплеск воды. Встревоженный, он спешит к реке...

Над водой, то ныряя, то всплывая, виднеются две головы. Они медленно приближаются к утесу.

Ажар вынула руку из воды и отталкивает Айдара. Ударила его в лицо. Силится вырваться.

– От-пусти!

Айдар не выпустил ее. Доплыл до берега. На руках донес до камня, уложил вниз головой.

Абай с Айдаром приводят в чувство женщину. Она очнулась, смущенно и грустно глядит на Абая.

– Ажар, родная, что стряслось с тобой? Зачем же так!? – говорит сокрушенно Абай...

Медленно шепчут губы Ажар:

– Об утопленнице, пленнице хана не вы ли писали, Абай-ага?.. Разве не права была она?..

– Зачем, зачем же вам этот пример...

– Или вы были неправы?

– Это было в прошлом... Разве мог я хотеть этого настоящему... тебе, Ажар, несчастная сестра моя?!

Заговорил Айдар, наклонившись к лицу женщины:
— Ажар, разве не слышали вы другую песню Абай-ага, песню сердца? Я пел ее и сегодня...

— Да. Я слышала ее... Я долго слушала ее... И все же... — не договорила она, замолчала.

Абай говорит Айдару:

— Значит, не так пели мы с тобой... Не ту песню петь, которая провожает к смерти, а петь надо ту, которая возвращает к жизни из объятий смерти.

Он говорит Ажар:

— Кто не страдает от зла? Но терять надежду — это слабость. Если ничто не вечно в мире, зачем же думать, что зло неустранимо? Разве не следует за многоснежной, морозной зимой многоцветная, солнечная весна? К ней зову я вас, — говорит он, как бы произнеся клятву воли и борьбы за судьбы людей...

II часть

Огромная, пестрая толпа мужчин, женщин и детей ожидает гостей около больших юрт. В центре толпы Абай, его жена Еркежан, ученики Абая и среди них молодой кавказец Али-Заде. Нетерпеливо, радостно жметя к Еркежан веселая Карлыгаш.

Скачет тройка. В повозке молодой офицер, сын Абая, Абдрахман и ссыльный друг Абая — Долгополов.

Встретили повозку верховых юноши, мальчики. Скачут рядом, спереди и сзади повозки. У всех радостные, смеющиеся лица...

— Абдрахман!

— Абиш!*

— Три года не был дома.

К ожидающим подскочил на взмыленном коне бородатый, притворно суровый и ловкий на коне, сказочник, друг Абая, Баймагамбет. Гарцуя на коне, он кричит Еркежан:

— Радуйся, Еркежан! Радуйся, Абай-ага! Шуюнчи!**
Награди меня за радостную весть! Шуюнчи!

* Абиш — ласкательное от имени Абдрахман.

** Радуйся!

– Бери, Баке! – говорит счастливая Еркежан.
– А ты, Абай-ага? – пристает Баймагамбет. – Назови свой подарок!

– Чего же хочешь ты сам? – спрашивает Абай, смеясь.
Баймагамбет вынимает из-за пазухи толстую книгу.
Передает с коня Абау, говорит:

– Прочитай скорей эту книгу, Расскажи мне все, что в ней. И это будет твой подарок.

Абай быстро раскрывает книгу.

– “Три мушкетера”! Баке, у тебя будет лучшая сказка.
Подскакала тройка.

– Абиш! Абиш! – воскликнули кругом.

– Три года!.. Абиш, мой родной! – прослезилась Еркежан.

Спешит навстречу отцу Абдрахман. Его целуют все старшие.

Целуются Абай и Долгополов.

Абай знакомит гостей с Али-Заде.

В юрте почетный сбор многочисленных гостей. Переходят из рук в руки чашки с кумысом. В переполненную юрту вошли новые гости Жиренше и Нарымбет. Абиш встал с места, приветствует вошедших. Нарымбет целует его в лоб.

Абай говорит Долгополову и Али-Заде:

– Это Нарымбет, шурин Абдрахмана. Наш дорогой сват. А с ним Жиренше.

Среди смеющихся, веселых гостей вдруг заиграл на домбре Кокпай.

– Песню! Спой песню, Кокпай! – просит Жиренше.

На скаку подлетел к юрте гостей верховой. Услышав топот, встревожились люди в юрте. Так подъезжают с недобрыми вестями.

Все головы обернулись к двери. Не входя в юрту, торопливо зовет Нарымбета его жигит Мес.

– Нарымбет, послушайте меня.

На улице Мес и Нарымбет.

– Нарымбет, садитесь скорее на коня!

– Что случилось?

– Исчезла Ажар! Похоже... бежала с кем-то!

– С кем? Куда?

– Неизвестно с кем! Но бежала!

Нарымбет спешит сесть на коня.

– Жиренше! Зови сюда Жиренше! – приказывает он Месу. Сел на коня и Жиренше. Поскакали вместе с Нарымбетом.

Мес говорит на улице с Абдрахманом.

– Невестку Нарымбета Ажар увезли из-под траура. Это оскорбление и тебе. Садись скорее на коня!

Поскакал на коне вместе с Месом и Абиш.

В юрте большое замешательство.

К Абаю подсел Кокпай и заговорил тихо:

– Абай-ага, Айдар прислал гонца. “В жизни только однажды и только сейчас прошу руку помощи. Пусть спешит, я в опасности!” – просил передать он вам.

Торопливо скачут Абай и Кокпай.

* * *

Тихо, безлюдно в узком горном ущелье. Тонкой извилистой веревочкой уходит вдаль каменистая тропка мимо березового лесочка, мимо скал и через отлогие, маленькие холмики. Вдруг раздается топот скачущих коней. Из-за холма скачут Ажар и Айдар.

Ажар без траура, в новом изящном девичьем наряде. За беглецами скачет погоня, она близка. То и дело вспыхивают взрывами клубы пыли за холмами. Скачет много всадников. Впереди погони Нарымбет и Мес.

– Стреляй! Живей! – кричит Нарымбет.

На скаку стреляет Мес. Грохнулся конь под Айдаром. Но он быстро перескочил через голову коня. Кричит задержавшейся Ажар: “Скачи!” Быстро, на бегу, вскочил на коня, сел позади Ажар, скачет вновь.

Нарымбет вырвал ружье у Меса, стреляет сам. Падает последний конь под седоками.

Обняв Ажар, поднялся на ноги Айдар. Наклонился к лицу женщины. Она в обмороке.

– Родная!

Ажар, приходя в себя, встала на ноги:

– Не каюсь! Не страшна смерть с тобой, Айдар мой.

Они окружены врагами. Много всадников, они вооружены дубинами.

Айдар связан. Нарымбет указывает на Ажар и приказывает Месу:

– Вяжи!

Связаны руки Ажар.

Подскакал Жиренше и рядом с ним другой солидный человек, очень похожий лицом на Абая. Это брат Абая, управитель Такежан.

Нарымбет говорит им:

– Посмотрите, вот они, черноликие! Назовите кару!

Сурово, яростно кричит Жиренше:

– Когда власть теряет силу, народ теряет стыд. Вот он явился позор! Назови наказание, Такежан!

– Я с вами во всем! Не щадите! – говорит Такежан.

Жиренше приказывает:

– Накиньте петли им на шею!

Накинута петля, суетятся люди вокруг пленных. На скаку влетели в гущу всадников Абиш, Али-Заде и Баймагамбет. Увидели Айдара.

– Айдар! – кричит Али-Заде. Подлетел к нему на коне. Ударом ножа разрубил аркан.

Яростно набросились на Али-Заде верховые. Готовы растерзать его. Вмешался Абиш. Коротким жестом предупредил Али-Заде не горячиться. Подтолкнул Али-Заде Баймагамбет, смотрит с упреком, заговорил шепотом:

– Что ты делаешь?

– А что, разгорячился я? Не так? Опять не так?

– А разве ты можешь иначе? Можно разве так?..

Холодно, спокойно оглянулся Абиш на людей:

– Что хотите сделать с ним?

Выдвинулся на коне Такежан.

– Привяжем к хвостам коней и растерзаем сейчас же!

Жиренше приказывает:

– Мес, садись на коня!

Рванулся с места Абиш, схватился за конец аркана, уже вновь оказавшегося в руке Меса.

– Нет, стой!

Кипит в гневе Нарымбет.

– И тебе я верил, Абдрахман! Не родным, а чужим вернулся ты к нам? Отойди!

– Не отойду! Вашу сестру я не выкуплю за кровь человеческую.

Вмешался Жиренше:

— Довольно! Мы узнали тебя. Отойди!

Нарымбет приказывает:

— Мес! Волоки! Аруах!* Духи предков! Аруах!

Конец аркана привязали к хвосту коня Меса. Он уже готов рвануться с места... Но навстречу стремительно налетел на его коня только подоспевший Кокпай. Схватился за аркан. Рядом с ним Абай.

Протянув руку к толпе, Абай кричит:

— Араша!** Остановите казнь!

Молчание. Абай увидел Айдара. Связанный, он стоит спокойно.

Такежан смотрит гневно на Абая:

— Нашел заступиться, и за кого?

Абай подъехал близко к Такежану:

— Мы братья с тобой, сыновья Кунанбая. И ты, как черный сурок, роешь нору не туда, куда думают?

Заговорил Жиренше:

— Защищать ты думаешь, Абай?

— Прошу араша! Пощады!

Нарымбет: Пощады?! Оправдываешь? Говори!

Абай: Я против самосуда!

Жиренше: Самосудом называешь, а ты забыл казнь Енлик и Кебек, забыл пути предка нашего Кенгирбая?

Быстро отвечает Абай:

— Кенгирбай казнил судом рода. Передайте такому суду. И убивайте только его приговором.

Нарымбет: И ты заступник при этом?!

Жиренше: Заступник принимает все на свою голову. Ты помнишь это? Говори до конца!

Абай: Говорю до конца, принимаю ответ на себя.

Нарымбет: О, позор! Слышите вы, духи предков! Ты с врагом моим, Абай!

Жиренше: Довольно! Ты — за бездомного бродягу. Но не кайся теперь, Абай, и запомни это. Не уйдет Айдар от смерти. Суд будет скорый. Сырттана называю я судьей, старшим. Согласен?

* Аруах — духи.

** Араша — пощада.

Абай говорит сурово, решительно:

— Согласен! Снимайте петли!

Кокпай, Абдрахман, Азим, Али-Заде освобождают пленных от петель.

Жиренше: До суда они будут в заточении.

Такежан: Снята петля с шеи, но будут стальные путы на ногах. Заковать Айдара! Отвести ко мне!

Айдар в дырявой темной юрте. На ногах железные путы. В другой юрте — одна измученная Ажар.

* * *

Ночью к юрте Абая галопом подскакал Такежан. В юрте за пологом, на высокой широкой кровати с костяной резьбой, лежит Абай. Он проснулся, прислушивается к топоту коня. Еркежан подходит к нему в тревоге:

— Абай, кто-то скачет к нам с недоброй вестью. Какая ужасная ночь! Не случилось ли что-нибудь с Айдаром опять?

— Успокойся, Еркежан, узнаю, кто там, — говорит стараясь скрыть свое волнение от жены Абай.

Еркежан прислушалась:

— Подъехал, слез с коня, — говорит она.

Входит в юрту нахмуренный, с нескрываемым гневом, Такежан — старший брат Абая...

Еркежан встречает его почтительным поклоном, как встречают жены младших всех старших в роду.

— Разбуди, Еркежан, Абая! — говорит, еще не садясь, Такежан...

Сидя на кровати полуодетый, с непокрытой головой, Абай быстро распахивает полог:

— Что случилось? — спрашивает он, сурово глядя на брата, готовясь как бы к единоборству с ним.

— Еркежан, мне нужно поговорить наедине! — сказал Такежан невестке. Еркежан уходит.

Заговорил Такежан, Абай слушает его, сидя по-прежнему на кровати.

— Куда привели нас с тобой, двух братьев, события этой ночи?

— Говори...

— Я буду говорить с тобой так, как не говорил никогда в жизни!

— Говори...

– Я буду говорить от имени рода!
– Говори!.. — сказал в нетерпеливом раздражении Абай.
– Как ты мог заступиться за Айдара? Ты понимаешь, против чего ты идешь? Куда ты идешь?
– Я иду туда, куда зовет мой долг. И ты не свратишь меня с этого пути.
– Ты идешь против нашего с тобой предка Кенгирбая?
– Да, иду против него!
– Что ты сказал? Ты изменник роду?
– Род, народ — не стая волков, которая идет по тропе вожатого, они прокладывают во времени свои пути, человеческие.
– Изменник! — закричал Такежан. — Какое ты имеешь право тогда сидеть в этом доме, самом большом доме нашего рода? Я не доверяю тебе... И как старший в семье требую с тебя. Скажи, что ты сделал с теми драгоценностями, унаследованными от Кенгирбая, в которых запечатлена для нас священная память о нем?
– Они целы.
– Покажи, я требую.
Абай срывается с кровати, раскрывает сундук... показывает... — там дареные халаты... золоченые сабли, кинжалы, серебряные сосуды и слитки серебра... Среди них огромный слиток — монетка.
– Ты видишь? — спрашивает Абай.
Такежан молчит. Но заговорил в большом волнении Абай.
– Вот они, — он взял в руку большой слиток. — Но я им не доверяю. В них я вижу окаменевшие слезы Енлик. Запекшуюся кровь Кебека. О, найдись хоть последняя дряхлая старуха или сиротка малютка из потомков тех, кто пострадал из-за них. Они жгут мне руку...
– Замолчи, недостойный, что ты знаешь о них? — заметил Такежан. Абай подвинулся к брату, смотрит пытливо в глаза ему:
– Что я знаю? То же, что знаешь и ты!..
– Ты не смеешь, не посмеешь, Абай, пятнать позором имя Кенгирбая...
– Но я не позволю снова его именем совершить еще одно позорное преступление — казнить Айдара, поэта!.. Берегитесь! Не доводите до пожара... Тогда я не остановлюсь ни перед чем... Я буду биться с вами беспощадно!

— Какая сила у тебя?.. Кто с тобой, чтобы меряться с теми, кто уже собирает силы против тебя...

— Не беспокойся, мою рать ты не подозреваешь, не ведаешь...

— Кто они? Беглый каторожник Али-Заде? Ссылный Долгополов?

* * *

— На каком огне своем ты жжешь меня?

— На каком?

— Власти ищут Али-Заде. И я как управитель получил распоряжение. Вот предписание! — протягивает бумагу. — Сколько стражников рыщет кругом? Хочешь, чтобы на твой аул указал я ?

— Укажи! Лови, как ловил сегодня Айдара.

— Словил бы даже. Но аул не твой, отца моего. И я сказал, что нет Али-Заде. Солгал. А что станет со мной потом? Не огонь ли это? Сегодня приехал твой гость Долгополов. И тут же тайное предписание из канцелярии губернатора следить за ним. А где он? В ауле моего отца. Не огонь ли это твой? — протягивает другую бумагу. — И вот, наконец, Айдар. И ты его заступник. А власти, род, пути отцов, законы и вся знать против тебя... А ты мой брат. Не огонь ли это?

С презрением смотрит Абай на брата.

— Ты высказал все... И я тебе советую: иди и соединишься к тем, с кем будет выгодно тебе... Иди!

— Я изловлю Али-Заде.

— Попытайся...

Сорвался с места Такежан, уходит не глядя на Абая.

Подошли Али-Заде и Баймагамбет.

Али-Заде расстроен, но говорит сдержанно:

— Абай-ага! Никому в жизни я столько не должен, сколько вам. Но пришло время расстаться мне с вами.

— О чем ты говоришь, Али? Почему расставаться?

— Я знаю о чем говорил с вами Такежан.

Вошли Долгополов, Абиш, Азим.

— Ты не уедешь никуда... — продолжает Абай.

Идет совет близких друзей Абая.

— Меня ищут уже кругом. Я не хочу, не могу быть пойманным в вашем ауле.

— Везде, кроме моего аула, тебе угрожает опасность. Мой брат — управитель — уже мой враг. Он напишет другим управителям в пути.. Ты будешь пойман... И снова каторга, за что? Не уйдешь никуда, здесь не посмеют тронуть тебя...

— Отец, — заговорил Абиш, — нам кажется, что сейчас они не посмеют.

Заговорил Долгополов:

— Борьба из-за Айдара ожесточает их. И это усиливает опасность для Али-Заде.

— Но ведь встретит в пути врагов, управителей таких, которых ничто не остановит.

— Нет, Абай, — заговорил Баймагамбет, — там, где есть враги для Али, есть и друзья его... Это друзья твои в народе. Отправь меня с Али. И мы проедем с ним спокойно и важно! — Улыбнулся он, выражая уверенность в своей правоте.

— Он прав.

— Баке прав...

— Нужно поступить так, — заговорили Азим, Долгополов и Абиш.

Около оседланных коней Абай, Али-Заде, Баймагамбет, Абиш, Азим, Долгополов, Кокпай.

Прощаясь с Али-Заде, говорит Абай:

— Есть одна дорога, которая проходит через степи, горы, леса и воды. Даль далекая по ней. Народы — твой и мой — из-за этой дали не ведают друг друга. Но я живу верой в другую дорогу. Это та дорога грядущего, которая должна лечь между сердцами народов, в дружбе и братстве их... Она-то сократит все дали нашего лютого времени. Я понял лучшее в твоём народе через тебя, Али, и в твоём народе — через тебя, Долгополов. И лучшее в моём родном народе я ещё раз подвергаю испытанию сейчас, отправляя тебя в опасный путь, Али. Но я верю в мой народ. Честь, долг и доброта не изменят ему.

— Абай-ага, родной, со мной в памяти моей и ваши песни. Я доверяюсь им и вот ещё чему, — показывает на свой кинжал. — Живым не возьмут меня управители.

Одобрительно хлопает по спине Али-Заде Баймагамбет. Засмеялись с одобрением и остальные друзья. Попрощались с Али-Заде, отъехали Али-Заде и Баймагамбет.

* * *

Едут две группы всадников. По покрою халатов и шапок они разные. Одни найманцы, другие керей*. В центре обеих групп по одному важному, солидному аксакалу. Это Картпай и Жортар...

Кони в мыле. Все всадники, исключая стариков, вооружены дубинами, кистенями, пиками.

Они подъехали к аулу Абая...

* * *

В богатой, просторной юрте полно людей. Они сидят, разделившись на две половины.

В дальнем, почетном, месте в центре Абай.

Близко от него Азим, Абиш, Кокпай. Поодаль в особой группе Жиренше, Такежан.

В позе спорящих биев сидят по обе стороны от Абая Картпай и Жортар.

Говорит Жортар:

— Река Баканас перешла к найманам. И с тех пор из поколения в поколение зиму и лето мы бьемся в жестокой вражде. Наши роды послали нас к тебе, Абай. За твоим справедливым словом. Это правда, что сто лет тому назад однажды наш спор был решен в пользу найманов. Но кем решен? Каким судьей решено так? Решено тогдашним бием вашего рода Тобыкты Кенгирбаем.

Молодежь около Абая и другие тобыктынцы насто-
рожились особенно.

— Как он рассудил? Несправедливо. Слушайте, люди! Из рода найманов пришла когда-то невестой девушка Манат в наш род. Сейчас ей восемьдесят лет. Она дочь знатного бия Наймана. И вот только недавно, после убийства найманами ее внука, она прокляла свой род и раскрыла столетнюю тайну. Кенгирбай вынес свой приговор, получив взятку от найманцев!

Тобыктынцы, сидящие около Жиренше, возмущены этими речами. Такежан и Жиренше сурово, с укором, глядят

* Найман и керей — два крупных рода.

на Абая. Стиснув зубы, они угрожающе придвигаются к Жортару.

Но Жортар невозмутим. Он спокойно достает из-за пазухи шелковый платок со странной вышивкой посередине. Растянув платок в сторону Абая, продолжает:

— Был дан ему найманами огромный слиток серебра. “Жамбы люлька” называется он. Дед нашей старухи, прежде чем отправить слиток Кенгирбаю, велел отчеканить на нем особые знаки. Вот эти знаки! Этот платок унаследовала от деда наша старуха Манат, — говорит старик и поднимает платок над своей головой.

Все взоры впились в эти странные изображения ковша и личинки бабочки. Старик закончил словами:

— Вот споры и доказательства мои и моего рода. Годны ли они? Правы ли мы? Разберись, решай сам, Абай...

Засмеялся старик Картпай, смеются найманы, его свита. Смеются и тобыктинцы, задетые разоблачением их предка Кенгирбая. Сердито бормочет своим соседям старик из этой группы:

— Смеет тревожить память нашего предка? За каким миражом он гонится?

Абай взял в свою руку платок и долго, долго всматривается в вышивку. И говорит отрывисто, задумчиво.

— Кенгирбай! И этот Кенгирбай — предок мой, — говорит он Жортару.

Найманы смеются еще больше над кереями.

А керейцы встревожились, беспокойно зашевелились. На лицах многих растерянность и раскаяние.

Абай обратился к Кокпаю:

— Попросите сюда Еркежан!

В юрте недоумение.

Подошедшей Еркежан Абай указывает на один из многочисленных сундуков в юрте и говорит:

— Открой, Еркежан, этот сундук!

Еркежан достает из сундука большой футляр. Абай вынул оттуда огромный слиток серебра. Это “слиток люлька”.

Все поражены происходящим.

Абай ворочает слиток, всматривается в него, что-то сопоставляет с рисунком на платке.

— Кенгирбай — мой предок! И этот слиток, как мне говорила моя покойная бабушка, хранится с его времени. И ныне, — с большим смущением, мучительно выдавливая слова, продолжает Абай, — старуха Манат перевернула все. И для меня тягостную тайну раскрыла она. Смотрите, люди! — повернул он ко всем платок и плоскую сторону слитка, — о чем говорят эти немые свидетели?

Вышивка и чеканка слитка совпали. Тобыктинцы опустили лица вниз. Такежан смотрит с ужасом и негодованием на Абая. Шепчут слова проклятья на Абая уста Жиренше. Убиты позорам Абиш и Кокпай. Как на неслыханное кощунство со стороны Абая, смотрит Азим. На миг как будто он хочет отдернуть руку Абая.

Поник старик Картпай. Молчат, как побежденные, найманцы. Жортар заерзал на месте. Впился благодарным взглядом в Абая.

Абай говорит теперь жестко, сурово:

— Теперь я не судья! Родичи, невольный свидетель я в вашей тяжбе. Совестно мне за приговор предка моего! Мучительно за столетнюю обиду керейцев! — и, протянув в руке слиток, продолжает:

— Преступна рука, принявшая взятку. Преступна и рука, подносившая ее. Вот знак позора, переданный предком твоим предку моему. На, найман! Возьми его себе!

Передал слиток Картпаю.

Приняв слиток, Картпай бросил его на землю. Абай обратился к обоим старикам:

— Слиток возвратился к найманцам, так пусть и тяжба возвращается к справедливости. Река Баканас ваша, керейцы! — кончил Абай. Люди поражены всеми неожиданностями.

Только Жортар подскочил к Абаю, обнял его:

— Живи, родной Абай!

Вскочили с мест Такежан и Жиренше. Повелительно, сурово говорят бии, обращаясь в разные стороны ко всем присутствующим:

— Оставьте все эту юрту! Оставьте нас с Абаем!

В юрте остались только трое — Абай, Такежан и Жиренше.

— Как ты посмел позорить Кенгирбая и весь наш род? — закричал в ярости Жиренше.

– Ты знаешь, что ты совершил сейчас? – говорит, наступая на Абая, Такежан. Но Абай не смущен их гневом.

– Я знаю, что я делаю. Знаю также, чего хотите вы...

– В чем ты можешь упрекнуть нас?..

– Чего мы хотим? – спрашивают они.

– Вы хотите карьеры... Да, да, через страдания людей, через кровь... через мою защиту невинных вы ищите себе карьеру, ты – наемный управитель, и ты добровольный сутяга... Возможно, что вы и достигнете своего. Но как? Высокая карьера – это высокая скала, ее вершины достигает и орел одним взмахом крыла, и ползучая змея...

– Замолчи... Твоими устами говорит чужак, враг наш... – говорит Такежан.

– Да, я твой брат и я твой враг, – отвечает разъяренный Абай.

– Враг предка, ты, конечно, наш враг... Я знаю, зачем ты это делаешь, – говорит с лукавой усмешкой Жиренше. – Ты с умыслом позоришь ныне Кенгирбая, чтобы этим спасти завтра Айдара. Ты не спас его... а еще больше толкнул его в бездну.

– Теперь-то нет спасения ему, – говорит Такежан.

– Это мы увидим... – отвечает Абай.

– Не только ему, но и себе ты вынес уже приговор сегодняшним твоим решением... Мы остались, чтобы сказать тебе, что вот отсюда-то и началась лютая, беспощадная вражда наша с тобой... Запомни это... Вот все... Идем, Жиренше, – сказал решительно Такежан.

Они уходят.

* * *

Абай один. Накинув легкий халат на широкие плечи, наклонился над низким, круглым столом. Вокруг него толстые книги. Том Пушкина, Лермонтова. Откинулся... Распахнута грудь его белой рубашки. Широко раскрылись его глаза, невидящие сейчас предмета... Это взор мыслей. Вошел Кокпай.

– Сырттан! Приехал Сырттан! – докладывает Кокпай.

Абай быстро приходит в себя. Засуетился:

– Это судья, бий. Третьейский судья по делу Айдара.

Идите, встречайте...

Азим, Абиш и Кокпай суетятся около старика Сырттана. Почтительно поднимает Абиш цветное покрывало над дверями. Под руки провели до почетного места. В юрте Азим и Кокпай.

Сырттан с длинной белой бородой, с седыми бровями, крупного сложения. Говорит, не глядя на присутствующих. Голос его жесткий, звонкий. Тон повелительный. С виду это патриарх древний, суровый и крепкий, как саксаул, который, может быть, легко сломать, но нельзя согнуть.

– Просили родичи... Берусь за что не следовало, бреду куда не хотел...

Абай неузнаваемо почтителен к старику:

– И мы просим вас, старец...

Сырттан говорит холодно:

– Велел привести сюда эту заблудившуюся женщину.

Вопросы задам при тебе.

Жигиты нерешительно переглядываются, уходят.

Продолжает говорить Сырттан.

– Сторонний я. Три слова должен сказать тебе самому.

– Скажите, старец!

– Пошли в тяжбу родственники – пошли в схватку.

Не доводи до суда. Найди исход.

– Как советуете найти его?

– Обвини Айдара, уйми его! Женщину верни Нарымбету.

– Айдар один, врагов его много. Не могу присоединиться к ним.

– Не с врагами, так будь в стороне. Не защищай, отступись от Айдара.

– И этого не сделаю, аксакал!

Тяжело дышит Сырттан:

– Сторонний я. Последнее слово. Беду накличешь на себя и на гнездо свое. Наживешь несметную стаю врагов.

– Не стану, аксакал, перепелкой. Только она убегает из своего гнезда, боясь вороньей стаи.

Молчит Сырттан. В безмолвную юрту вводят Ажар двое странных, суровых старух.

Говорит Сырттан:

– Траурный день не угасал, не дойдя до своего заката. Траурная узда не разрубалась преступной рукой, пока не

развяжется сама. Не ты виновна, тебя сбили с пути. И это Айдар! Сознайся!

Ажар вздрогнула, как от полученного удара:

– Нет, нет, отец! Не он! Виновна я сама!

– Защитить, оправдать думаешь Айдара!.. Тогда вместе идешь на гибель... Смерть ждет тебя впереди.

Быстро овладела собой Ажар. Теперь нет ни страха, ни раскаяния на ее просветлевшем лице.

– Почтенные отцы, попечители народа! Смерть передо мной... Так будет ли позволено мне сказать последнее слово при смерти?

Сырттан хочет именно услышать об этом. Зашевелились его седые брови.

– Я выслушаю тебя. Но можешь ли ты постичь, женщина, что такое клятва душой? Когда ее дает мужчина, он ставит ее выше жизни.

– Даю эту клятву, – говорит Ажар.

Только впервые посмотрел на нее Сырттан. Не сводит испытующего взгляда..

– Открой тайну, за которую отвечаешь душой и верой.

Говорит Ажар:

– ...Свято хранила свой траур. В синих жилках, забывшая солнце, я видела тень смерти. Не проклинала, а ждала ее. Но ворвалось в мою печальную юрту грубое, суровое веление жизни — стать третьей женой Нарымбета. И я решилась ускорить свой конец. И в эти дни, в глухую ночь донеслась песня. Доносились много ночей. Я сочла ее голосом души моей. Слушая ее, прощалась с юностью, с жизнью... – говорит Ажар.

Ее слушает, тяжело и грустно вздыхая, Сырттан. Слушает и Абай, пораженный, с глубоким состраданием.

Говорит Ажар:

– Петлю смерти стянула я туго вокруг своей шеи. И вдруг расширилась эта петля. И я увидела вторую голову, идущую со мной на смерть. Это был тот, кого сроднила со мной песня печали. Все это было подобно сказке, которую только однажды поведала степь звездному небу. Он решил идти вместе со мной в смерть... Тогда... Тогда я сама повлекла его к жизни. Не он повел, а я повела его! – заканчивает громко, со смелым вызовом Ажар.

Отвел глаза от нее снова холодный Сырттан:
– Неслыханна вина твоя, неслыханны и речи твои...
С пути матерей и отцов, со святого траура сбила песня тебя?
Песня – искуситель! Помнишь ли ты ее?

Блеснули дерзким огнем глаза Ажар:

– Помню, знаю!

– Стой ее! – неожиданно приказал суровый старик.

С ужасом и возмущением переглянулись старухи.

Ажар повернула лицо к Абаю. В ее взоре надежда и ожидание одобрения Абая. Задержалась... Сердечным, близким другом, участливо глядит Абай на нее.

И Ажар запела не для старика, а для Абая.

Она поет первые строфы из письма Татьяны. Поет на знакомый мотив Абая.

Она поет.

Чуть прикрыв веки, загадочно, безмолвно замер старик...

Лишь заметно легкое движение глубоких морщин на его лбу и вокруг глаз...

Абай слушает с упоением, с благодарностью.

Лицо Ажар преобразилось. Полны слез ее глаза. Но это не слезы грусти... И стыд, и страх отошли от этого вдохновенного лица. Все выше уносится ее необыкновенное пенье...

Кончилось пенье. Встрепенулся, как пробудившийся беркут в плену, Сырттан.

– Кто сложил ее? Кто создал, чтобы заглушить священный плач об умершем? Кто кинул этот огонь в душу твою? – спрашивает он у Ажар.

Но она не отвечает. Опустились ее смущенные глаза.

Гордо и холодно смотрит теперь Абай на Сырттана.

– Старец, этот вопрос задавайте не Ажар, а мне! Вы слышали слова юной девушки Татьяны... Писал об этом русский акын Пушкин... А до казахского юношества довел ее в этой песне я!

Сырттан резко повернулся к Абаю. Смотрит чужим и далеким. Сделал резкий, сердитый жест старухам. Они уводят Ажар.

Вошли в юрту Азим, Кокпай, Абиш.

Опять, не глядя на Абая, говорит раздраженно Сырттан:

— Услышал все, узнал обо всех бедах. Близок день суда. Сообщу вам о споршике-бие той стороны. Это будет Жиренше... Назовите мне своего.

С удивлением посмотрел Абай на старика и говорит уверенно:

— Кого назвать? Буду говорить я сам, за Айдара и Ажар.

Сырттан улыбается впервые. Но странна, неожиданна эта улыбка каменного изваяния, с несмеющимися, тусклыми глазами...

— Нет, ты не будешь говорить!

— Почему?

— Ты ответчик. Что раскрыла эта тайна? На кого она указала? Ответчику не бывать спорщиком-судьей.

Абай и друзья его подавлены неожиданностью этого решения.

— О, вот где засада! — говорит как бы самому себе Абай.

— Назови своего бия!

Растерянный Абай вдруг посмотрел с оживлением на Азима.

— Так, за нас будет говорить Азим!

Азим хочет протестовать. Абай не дает говорить ему:

— Нет, ты! Ты будешь говорить! Тебе я доверяю судьбу Айдара и Ажар...

Сырттан уходит. Остались только друзья сами.

— Смогу ли, Абай-ага, я вести спор в таком тяжелом деле? — говорит Азим

— Больше никому! А ты сможешь и должен... Помни, все время, что сгорает в огне невежества — поэт — твой друг. И ты будь достойным его другом. Только плохой друг напоминает тень человека — в ненастье ищи не сыщешь, а в солнечные дни беги — не убежишь от него. Иди, наведай Айдара, как бий — защитник его...

* * *

Айдар один. Круглой, светящейся монетой скользит по его лицу солнечный луч. Остановился на одном его глазе. Грустный, задумчивый глаз. Светлое пятно переходит на его высокий, белый лоб.

Забывшись, Айдар делает резкое движение к бумаге, и тут же искажается его лицо от боли... Звенит цепь на

ногах. Погладив ногу и цепи, снова тянется к исписанным листам Айдар.

Пишет.

На улице охрана с саблей.

Айдар читает написанное. Читая, переходит незаметно на распев. Но поет тихо, переходя в шепот. Забываясь, делает ритмические движения всем телом. Он увлечен потоком песни. Рука его поднимает цепи, принимает за домбру. Ударяет рука по растянутой железной цепи, как по струнам домбры. Быстро, безудержно льется песня шепотом. Разгоряченный Айдар рванулся к карандашу. Рука небрежно бросила цепи... Они тяжело ударили по голый ноге. Вздвогнув от боли, Айдар снова берется за лист.

Вошел в юрту Азим... Обнял Айдара. Айдар в сильном недоумении.

— Как? Не Абай-ага будет говорить на суде за меня, а ты?

— Да, Айдар родной. Его лишили права.

— Значит, рухнуло все! — говорит в отчаянии Айдар.

— Нет, мы будем биться за тебя... Я не пощажу своих сил за спасение тебя...

— Буду я допущен до суда?

— Нет, суд будет заочный. Поэтому Абай-ага и я хотим узнать у тебя — что ты считаешь самым главным, необходимым, о чем надо довести до суда старейшин?

— Прошу довести единственно об одном. Пусть дадут мне несколько дней жизни, чтобы я смог закончить мою песню, вот эту, — показывает он свои рукописи, — мое последнее слово живым. Оно было навеяно мне моим учителем, другом Абай-ага.

Азим быстро схватил рукопись, пробежал по листу:

— Как? Ты пишешь поэму? Ты мог писать поэму?

— Да, о Енлик и Кебек.

Азим читает вслух две строфы, где упомянуто суровым словом осуждения имя Кенгирбая...

— Ты так жестоко говоришь о нем... Зачем?

— Ты поэт, Азим, и ты должен понять состояние Кебека, казненного им, и состояние мое, казнимого его именем.

Азим читает дальше. Чудесный гимн любви торжествует в строках поэмы... Азим на минуту охвачен его величием,

светлой радостью благодарного признания озарилось его лицо, читает с упоением.

— О Айдар... никем, никем не спета еще подобная песня... песня Кебека!... И ты это написал здесь, в заточении. Написал тогда, когда висит над тобой такая неотвратимая угроза смерти, страшной казни? Никогда, никогда в жизни не удавалась мне хоть одна из этих возвышенных, божественных стрóf.

Он начинает меняться в лице, буря восторга постепенно сменяется непонятными для Айдара терзаниями. Он жадно перечитывает полушепотом строки:

— С молитвой на устах, с великими муками в груди я обращался, я взывал к небесам, к духам предков... Не шли ко мне, не устаивали меня такие напевы... — Он мечется в юрте, готовый проклясть все... Его уже охватывают невиданной волной муки зависти. — А ты... Затравленный людьми, ожидающий с каждым восходом новых пыток, с каждым закатом конечного часа своего, здесь в полумраке... рождаешь легко, недостижимо, невозмутимо такую неведомую земле песню!.. О, проклятие рождению моему. Проклятие, проклятие трудам и путям моим!..

Он сорвался вдруг с места, бросил рукопись Айдара ему обратно и побежал из юрты.

— Азим! Азим! Что с тобой, Азим?! — кричит в одиночестве Айдар. С невинным лицом, только недоумевая, озирается он кругом.

— Что с ним? Как менялся он? Как хотел бы я услышать твое слово защиты... Каждое твое слово... и глядя тебе в глаза! — Страшная догадка на его лице! — Загадкой, какой загадкой ты стал для меня, Азим!..

Снова поник он головой, глядя на свои разбросанные рукописи.

III часть

Али-Заде закован в железные путы. Он у порога юрты. С удивлением, с испугом глядят на него сбежавшиеся дети. Подходят женщины, слуги аула. Пришли и старики...

– Что такое?

– Кто это?

– Какая вина? – спрашивают люди. На их лицах недоумение и сочувствие пленнику.

Управитель торопится. Запечатал конверт, надписал: “Тайному советнику Мардану Сарбасову”. Положил в кожаную сумку вооруженного жигита.

– Спешите, доставьте его в аул Кунанбая, к самому Мардану.

Старая хозяйка дома наклонилась грузным телом вперед, опирается о ковер обеими руками, всматривается в пленника и удивленно спрашивает у Баймагамбета:

– Кто же этот человек? Имя Абая он назвал! Объясни же толком.

Сердит и безжалостен Баймагамбет. Каждый волос на его суровом лице дышит гневом:

– Да, назвал! Он друг Абая... А ты? А сын твой? Пусть засадит в тюрьму. Радуйся!

– Но кто же он?

– Кто? Дорогой сын хорошего, далекого народа. Бежал из каторги, поверил нашему народу, пробивался на родину... А вы?

Старуха поднялась с места, подошла к Али-Заде. Баймагамбет говорит ей:

– Скажите, бабушка! Эта большая юрта со времен и вашего покойного мужа так заковывает гостя-странника. С каких пор она стала такой бесчестной, бессовестной?

Подошел управитель. Он повелительно отстраняет людей.

Старуха не обращает внимания на управителя. Подошла ближе к Али-Заде.

– Сын мой, ты чужестранец и знаешь Абая?

В ответ ей Али-Заде улыбается спокойно и молчит. Он видит свою силу в глазах доброй старухи. На ее лице раскаяние и нарастающее отчаяние.

Люди в юрте открыто сочувствуют Али-Заде. Не отходят. Управитель приказывает своим жигитам:

– Довольно! Ведите!

Старуха решительно заслонила собой Али-Заде.

– Не смей! Не оскверняй мой дом...

– Оставь, мать! Таков приказ начальства, – хочет отстранить старуху управитель.

– Не позволю губить человека. Имя Абая – защита его.

Управитель в ярости. Хочет отвести силой старуху... Гордо вскинула голову старуха. Ее лицо стало страшным в отчаянном протесте.

– Ты родной сын мне... Услышь последнее слово матери. Отправишь его, отрекусь от материнства и с проклятием обращу грудь, вскормившую тебя, небу!

Она схватилась за грудь, начинает распахивать ее. С животным страхом, с мольбой кинулся сын к матери. Хочет удержать ее. Люди возмущенно, гневно загудели вокруг. На всех лицах осуждение управителя.

– Освободи! Своей рукой освободи! – приказывает мать.

Махнув рукой, управитель выгнал свою стражу. Рвет свой пакет... И торопливо, виновато освобождает от пут ноги Али-Заде.

* * *

Такежан, Жиренше, Нарымбет и Азим подъехали к высокой, конусообразной формы, древней могиле. Слезли с коней. Такежан, Жиренше смотрят на Азима, который еще не слез с коня и глядит недоверчиво на остальных.

– Слезай, Азим! – приказывает Такежан.

– Зачем? Что вам нужно?

– Завтра суд над Айдаром. И мы хотим, чтобы здесь над могилой нашего святого предка Кенгирбая была совершена клятва.

– Какая? – спрашивает почти в испуге Азим.

– Клятва в честном правдивом слове на суде. Мы с тобой судьи, и с нас это требуется обязательно, – говорит, быстро вмешавшись, Жиренше.

Азим слез с коня... Жиренше, Такежан, Нарымбет подняли по одному плоскому камню на голову, смотрят, ждут когда возьмет Азим, а он медлит... Но наконец тоже поднял камень.

Старшие пошли вперед. Они хотят совершить традиционную клятву, обходя троекратно могилу предка...

Азим догадывается, остановился позади шестивия. Такую клятву совершают, когда объявляют беспощадную вражду и месть против кого-нибудь.

Он ждет — “Против кого замышляют они месть?!” — спрашивает сам себя.

Начал Жиренше причитания:

— Святой предок Кенгирбай будь свидетелем и закрепи благословением своим нашу клятву биться с беспощадным, смертным врагом, оскорбившим твою память, твое имя, твои пути, — изменника, отступника от тебя, врага твоего Абая.

При этих словах Азим быстро снял камень с головы... Оглянулся на него Такежан, приказывает:

— Повтори слова клятвы...

Азим бросил камень, со словами: — Нет! Нет! — быстро вскочил на коня, умчался от могилы. Остальные совершают суровый обряд, шествуя со словами проклятия вокруг могилы, и стоя рядом у гроба, хором заканчивают:

— Да придавит этим камнем кара твоя нас живых в землю, если не исполним этой клятвы... — произнесли их уста.

* * *

В юрте Абая Еркежан закончила молитву. Обернулась. Сидят Абай, Долгополов, Азим. Вошел Кокпай. Он сообщает:

— Едут! По виду, они едут не на суд, а как будто в набег!

Подбежали к двери Долгополов, Карлыгаш, Кокпай. Тихо, с большой тревогой, подошла и Еркежан. Все смотрят из двери в поле, на холмы. Подъезжает, погоняя коней, густая толпа верховых. Земля гудит от топота коней. Впереди всех Жиренше один, на вороном коне.

Со всех сторон едут огромные толпы верховых. Передние уже останавливаются у зеленого холмика. Попарно, головами в разные стороны, связывают коней. К седлам прикреплены пики, дубины.

— Дадут ли волю судьбе? — сомневается Кокпай.

Подходит Еркежан:

— Идите хоть к Абаю. Не отходите от него... Сохрани господь! — шепчет она.

Азим обеспокоен:

– Думают утратить суд!

Долгополов возвращается к Абишу, у него находка.
Говорит с жаром, торопливо:

– Только одно решение против этого. Сейчас же, немедленно оповестить всех, пастухов, табунщиков, соседей, стар и млад в аулах. Их будет много в сборе.

Абиш понял моментально:

– Скорее! Поскорее звать народ, на место суда!

Спешат к выходу Кокпай, Карлыгаш, Абиш, Долгополов, Азим и идут к холму. На холме, по склону его и вниз, полно народу.

Оставив узкий проход, дорожку посередине, люди сели двумя лагерями.

Пока здесь больше людей Нарымбета. Близко к самой вершине холма сидит Жиренше. Он обособлен от толпы. Недалеко от него расположились найманцы, бывшие у Абая.

Старик Картпай – главарь найманцев, услужливо подсыпает нюхательный табак из блестящего черного рожка на ладонь Жиренше. А тот, слегка прищурившись, смотрит на небольшую группу людей вокруг Абая.

Озадаченно озирается в даль аулов Абай. В его сторону подсели керейцы. Жортар говорит своим:

– И наша столетняя тяжба с найманцами пришла на этот холм вражды. Следите за найманцами!

Враждебно смотрят друг на друга жигиты двух родов.

Идут к холму Азим, Долгополов, Абиш.

– Не только Айдара судят сегодня, – говорит Долгополов, ведя под руку Азима, – судить будут и Абая, и тебя. Так было всегда!

Азим идет и слушает задумчиво.

– Жиренше – старая лиса, – говорит Долгополов. – Он постарается хитрить так, чтобы ты, как молодой орел, ударился грудью о камень. Но помни одно, ведь он глядит на могилы прошлого. А твое лицо обращено к свету.

Азим не совсем согласен с этим. Сморщил лицо пресной гримасой.

– Могилы прошлого... – повторил, усмехаясь. – А религия, а вера людей – не из прошлого?

Смеется Азим.

IV часть

Еще гуще, многолюднее сбор на холме. Прошел с гордой походкой к вершине холма Такежан. Подсел к Нарымбету, наклонился.

– Пойман, схвачен Али-Заде!

– Где? – спрашивает, злорадно улыбаясь, Нарымбет.

– Сегодня будет здесь... тут же! И тогда выступим уже мы... власти! – говорит, потрясая плеткой, Такежан.

– Где же Сырттан?

– Когда начнется суд? – переспрашивают нетерпеливо Нарымбет и Мес.

Безмолвный Абай все смотрит вдаль... Мало людей на его стороне. Но вот скоро стали подъезжать со всех сторон к холму новые группы. Это люди на верблюдах, на быках.

Жиренше не замечает этих людей. Смотрит поверх голов сидящих здесь.

* * *

Идут люди, новые толпы.

– Где же судья?

– Где Сырттан? – переспрашивают друг друга Нарымбет и Мес.

– Почему не едет Сырттан-аксакал? – спрашивает нетерпеливо Абай.

* * *

В юрте Абая Еркежан подвела красивую, изящно одетую Карлыгаш к высокой кровати и советует:

– Переоденься!

Спустила полог.

Скоро из-за полога появляется прекрасным юношей переодетая в брюки, тонкий халат и шапку с шелковым верхом, Карлыгаш. Подбоченилась, в руках плетка.

– Ассалам-уалейкум! – она смеется, но грустно вздыхает жена Абая:

– Тяжелый день! Не до смеха и запомни, запомни все, – говорит она, провожая Карлыгаш.

Карлыгаш среди толпы на холме. Спокойно, терпеливо разыскивает она кого-то. Поднимается на носки, разглядывает кругом. Люди молчаливы, безмолвны. Карлыгаш увидела Кокпая, оживилась. Рванулась к нему. Дорогой наступила на подол сидящего старика. Тот грубо отталкивает ее. Карлыгаш не сердится, смущенно улыбается, идет дальше. Перешагнула через ноги полулежащего человека. Тот схватил Карлыгаш за подол халата, остановил сердито. Карлыгаш ласково хлопает его по плечу, идет дальше. Она около Кокпая, ударила его по плечу и говорит басом, постарчески:

— Подвинься, сынок!

Кокпай подвинулся и, узнав Карлыгаш, шиплет себе щеку по-женски.

— Несуразная! Кто звал тебя?

Карлыгаш дергает его за плечи:

— Молчи! Я нужна здесь!

Насмешливо чмокает, покачивая головой, Кокпай:

— Первая баба на смертном приговоре.

Карлыгаш невозмутима:

— А ты первый мужик, который знает об этом, да не скажет.

Заговорили рядом соседи около них:

— Стой!

— Судья, бий!*

— Идут бии!

— Тише!

Все сидящие снизу доверху оглянулись в одну сторону, туда, где сидят выше всех друг против друга Жиренше и Азим.

Между ними небольшое расстояние на самой узкой, высокой вершине холма. Ждет безмолвная толпа.

Вдруг почтительно встали люди на вершине. Стоят Абай, Жиренше, Азим, Нарымбет и другие поблизости.

* Бий — родовой судья.

- Судья!
- Идет бий!
- Явился бий!

Эти слова резким, коротким шепотом повторяются тысячи раз многими устами. Шепот проходит с вершины холма до низины. Идет снова, как шелест ветра снизу доверху.

Сидящим на склоне холма Карлыгаш и Кокпаю и всем людям дальше от них показалось поразительное зрелище. Под нарастающий шепот – “Идут бии! Судья!” – показываются на самой вершине холма два белых, острых уха коня. На лицах людей недоумение. Растрянно Карлыгаш схватилась за плечи Кокпя.

Показалась челка. Серебряная узда... и медленно, медленно высунулась голова белого коня. Показалась фигура седока: весь в белом, с огромной, чуть раздвоенной белой бородой Сырттан выехал на самую вершину холма. Сдвинув седые брови, медленно окинул взглядом всю толпу сверху донизу.

Позади Сырттана подъехала группа старцев на вороных конях. Стоят молча.

С двух сторон его коня подошли Жиренше и Азим. Почтительно придержал коня под уздцы Жиренше, Азим осторожно снял с коня старика, поддерживая под локти. Седой старик сел на самой вершине холма. Позади него полукругом расселись сопровождавшие его старейшины, среди них хмурый и важный Такежан.

Медленно, удобно уселся старик.

С замиранием сердца следит Карлыгаш за каждым движением его. Затаив дыхание, ждет дальнейшего народ, сидящий по отлогому склону холма сверху донизу.

Жестом молитвы заклинания Сырттан медленно протянул вперед к народу руки. Подались машинально вперед, в его сторону головы сидящих поблизости. Медленно, вначале тихо заговорил старик:

– 3-з, родичи кровные. Пасмурные настали дни. – Он прищурил глаза. Заговорил громко, с укором и неожиданно быстро:

– Крепким гнездом мы были, и вот столкнулись на холме вражды. 3-з, старейшины! Куда завели вы

беспечный караван, не видя в спорах дороги... Или скажете, времена изменились, законы обветшали? Хотите ли, чтобы беды выросли в бедствия? Или хотите, чтобы бурный разлив в русло вернулся? Куда держите путь, скажите, обдумав.

Кончил Сырттан. Зашевелились люди, зашептались тихо. Карлыгаш дернула за плечо Кокпая. Она сидит на коленях. У нее разгоряченное, озадаченное лицо:

— За кого заступился? Ничего не поняла...

Кокпай обрывает ее:

— Молчи, просто начинает...

Сырттан не смотрит по сторонам, важно вопрошает в пространство:

— Кому доверено слово, говорите!

Жиренше сделал резкое движение, встал на одно колено, склоняя голову перед стариком, и торжественно положил плетку к ногам Сырттана.

Карлыгаш спрашивает отрывистым шепотом у Кокпая:

— Что он? Зачем кидает плеть?

— Значит, хочет говорить... Ну, помолчи!

Заговорил Жиренше. Ведет себя как искусный актер, искушенный оратор.

— Вражда двоих — беда двоим, вражда многих — бедствия народу. Почему не знает кары тот, кто породил вражду многих? Скажете, времена изменились? Нет, так же восходит солнце, так же восходит луна! Скажете, законы обветшали? Нет, не обветшали, дети ваши зовутся детьми, а не волчатами, жены зовутся женами, а не суками. Но сегодня надсмеялись над трауром, завтра будут топтать все святые обычаи. Что же остается мне... — говорит Жиренше, обернувшись на своих вооруженных людей. А они грозно насторожились, руки их крепче жмут кистени, плетки, — как не ринуться на того, кто вздувает пожар среди народа! Пусть погибнут двое презренных. Пусть, привязав их к хвостам коней, поволокут по многолюдным жайлау, — он делает стремительный жест обеими руками в сторону дальних аулов, — чтобы видели все кару, постигшую тех, кто породил вражду в народе.

Он уселся, бросив враждебный взгляд на Абая. Азим положил плетку у ног старика. Старик делает знак в его сторону.

Заговорил Азим уверенно, но спокойно и обстоятельно:
– Времена не изменились, это правда. Но у времен есть дни и ночи, есть благоухающий май и леденящий январь. Старцы подобны – и они тот суровый январь, все юные подобны – и они то лазурное майское утро. Как сговорятся, как поймут друг друга? Помните ли, почтенный Жиренше, или забыли о светоче жизни, именуемом любовью? Айдар молод, а молодость пылка. Айдар – поэт, а поэты пылки. Страсть не думает, не оглядывается. Как же не пощадите вы Айдара?

Жиренше злобно усмехнулся. Поддерживает его смех насмешливый Ботпай.

– Страсть не думает? – уставился острым, пронизывающим взглядом Жиренше. – Кот и тот помнит себя. Пылая страстью, он все-таки бежит с кошкой на глаза человеку, чтобы тот защитил его от ярости других котов. Выходит, твой Айдар безумнее кота?.. – посмеивается он.

Засмеялся со злорадством Нарымбет. Смеются вооруженные люди и найманцы. Косо смотрит на них кереец, дразнит найманца, сидящего напротив.

Сердито, с отчаянием, смотрит на врагов их Карлыгаш. Азим невозмутим, насмешливо сверкнули его глаза.

– Почтенный старец, к чему вам тревожить забытое? Где вам разобраться, что у влюбленных в сердце и что в уме? Но если шайтан подшутит, и вы вспомните, что такое страсть, – не ломайте долго головы, бегите с вашей кошкой прямо ко мне, я вас защищу.

Засмеялись люди около него. Смеется, зажмурившись и раскрыв беззубый рот, Жоргар. Смеются керейцы. Теперь дразнит жигит найманец, бросил реплику:

– Смейся громче. Баканас остается за вами!

Абай молчит в тяжелом раздумье. Засмеялась громко, по-детски, Карлыгаш, треплет Кокпая и неожиданно для себя кричит визгливо:

– Дура она будет, если с таким облезлым котом...

Кокпай дернул ее за руку вниз, закрыл ей рот ладонью:

– С ума сошла, молчи...

Карлыгаш упала лицом в его колени. Говорит Жиренше:

– Я не забыл золотые примеры наших предков и наших кротких матерей. Я не забыл о том, как песней

непокорной русской девушки вы отравили сердце заблудившейся Ажар. Сегодня ее, а завтра по ее стопам всех дочерей, всех жен наших, детей наших поведете вы... Куда? В вашу новую святыню, в русскую церковь!

Гул возмущения пронесся по толпе. Одержимые злобой, яростно приподнялись вооруженные жигиты. Искажены лица передних вожаков. Они кричат в иступлении, угрожая кистенями:

– Куда поведет! Берегись, народ!

– Обжуливай других!

– Убирайся, Азим, к церкви своей!

Сырттан важно поднял руку к кричащим и сказал, будто обращаясь к ним:

– Говорите дальше.

Азим молчит.

Сырттан повторяет:

– Говорите, я жду.

Кокпай тяжело дышит, он в нетерпении.

– Погибель ...

Азим говорит подавленный, через силу:

– Скажите, разве не достоин куст, если он откроет коршуну спрятавшегося в нем жаворонка? Кто приютил Айдара гонимого – Абай! Кто дал ему слово защиты? – Абай!

Задвигался, лукаво прищурился, Жиренше, рванулся вперед в сторону Азима:

– Ты сам назвал Абая! Запомните, аксакал! – почтительно поклонился он Сырттану.

Огорченно хлопнул себя по колену Кокпай:

– Что он делает? Зачем свернул на Абая?

Закричали в один голос Нарымбет и Мес:

– Запомним! Запомним!

Азим посмотрел невозмутимо на этих людей и заговорил быстро:

– Да, назвал. Потому что Айдар просил защиты у Абая. А это значит, что он просил защиты у меня, у вас, у Нарымбета – у всего рода Тобыкты. Что же, убьем Айдара, скажут, кто нарушает обычай защиты? – род Тобыкты. Убьете Айдара – убьете честь и достоинство рода Тобыкты.

С облегчением вздохнул Кокпай:

– Ф-фу... хоть поскользнулся, а выбрался на дорогу.

Грозно жестикулируя плеткой, закричал с возмущением Жиренше:

— Не тебе защищать честь рода Тобыкты. Ее защищали достойные предки. Что сделал наш святой предок Кенгирбай, когда, как сегодня, преступные любовники Енлик и Кебек разожгли вражду в народе? Он привязал их к хвостам коней и поволок по степи. Так должен решить род Тобыкты и теперь. Я требую этого, потому что все знают, что я ни в чем, никогда не сходил со святых следов Кенгирбая.

При упоминании имени Кенгирбая особенно настоялись керейцы и найманцы. Они уже вдвойне заинтересованы в исходе суда.

Абай первый раз оживился и смерил пронизывающим взглядом Жиренше, усмехнулся горько.

— Но разве вынес бы Кенгирбай такой приговор, — заговорил Азим совсем мирным тоном, — если бы хоть один голос жалости к Кебеку раздался на суде?

Вновь вскипел Жиренше. Разъяренный, сел на одно колено и, как саблей в бою, машет своей плетью. Трясет длинной холеной бородой:

— Жалости? Весь народ отшатнулся от Кебека, а Кебек был родней, любимцем народа он был. А кто твой Айдар? Ты говоришь, Айдар — жаворонок, спрятавшийся за кустом защиты? Под кустом прячется и хищник, готовя набег. Кто впустил волка в наше стадо? Это Абай и вся ваша семья. Ты выступаешь бием? Ты не бий, ты сам такой же преступник, как Айдар, такой же виновник в смуте среди народа... Настоящий ответ требую с тебя, с Абая, со всей вашей семьи.

При этих последних словах Жиренше кричал на Азима. Привстали его люди. Грозно потрясая кистенями, поднялись вооруженные жигиты. Загудели торжествующе и грозно.

Азим метнул боязливый взгляд в сторону этой толпы. Опустил глаза вниз и замкнулся.

После небольшой паузы Сырттан поднял голос:

— Говорите дальше! — Нет ответа. — Говорите, я жду! — повторил он второй раз.

Карлыгаш затрепетала:

— Азим, Азим... Ну!.. Он ответит, да?

Третий раз громко, веско сказал Сырттан:

— Говорите.

Карлыгаш упала лицом в колени Кокпая.

Тревожно, нахмуренно задвигались Абиш и Долгополов.

Сырттан начал подниматься на ноги. Это означало, что уже конец споров сторон. На холме царствовало напряженное молчание. Сырттан уже был готов произнести приговор, но вдруг раздался спокойный голос Абая:

— Скажите, старец! Бывает ли на одной свадьбе две невесты?

Возмущенно закричал Нарымбет:

— Замолчи, Абай!

Поднялся с угрожающим предупреждением Такежан:

— Ты не можешь говорить на суде!

Абай продолжал спокойно:

— Я не говорю. Я спрашиваю.

Сырттан присел снова по-прежнему:

— Что ты хочешь?

— В какие времена, — спросил Абай уже громче и решительнее, — спорщик бий превращал равного ему бия в обвиняемого?

Толпа замерла в ожидании решающего слова старика.

Сырттан подумал и ответил громко:

— Тут Жиренше был неправ.

— Так верните мне право говорить, — сказал Абай поднимаясь.

Запротестовал с гневом Жиренше:

— Ты — ответчик, ты не можешь говорить.

Абай посмотрел внушительно на Жиренше:

— Но ты и Азима сделал обвиняемым. Ты захватил суд!

Кто же тогда будет говорить с нашей стороны? Как пойдет суд? Решайте, аксакалы!

С двух лагерей приподнялись люди. Холм ожил мигом.

Махая плетками, кулаками, перекрикивая друг друга, заговорили вооруженные люди Нарымбета, и люди около Абая. Ожили и жигиты около Жортара. Они обернулись назад, насмешливо глядят на угрозы людей Нарымбета. Они уже чувствуют, что Жиренше перешел меру.

Удовлетворенно посмеивается опытный в спорах кереец Жортар. Огорченно, с раздражением, кусает себе большой палец Картпай в кругу притихших найманцев.

Но доносятся крики толпы:

– Суд кончен!

– Не давайте говорить!

– Пусть говорит!

– Пусть Абай! – закричала визгливым женским голосом

Карлыгаш.

Сырттан поднял свою огромную палку. И когда люди утихли, повернул голову к Абаю и сурово крикнул:

– Говори, Абай!

Взволнованно, громко и гневно начал Абай:

– Я не назову имени Айдара и Ажар, я буду говорить об этом бие, – указал он на Жиренше, – который лжет на суде. Э, Жиренше! Ты вспомнил здесь предков, – и голос Абая перешел в иронический тон. – Ты призвал весь народ в свидетели, что ни в чем, никогда не сходил со следов Кенгирбая. А ведь весь наш род знает, как любишь ты в жаркий день услаждать себя чаем... Но разве не Кенгирбай назвал чай жидкостью, пришедшей от гяуров? Разве не запретил он потомкам пить чай, объявив его нечестивым напитком? А ты, Жиренше, не только пьешь десять самоваров чаю в день, но и взятку за свои приговоры берешь не деньгами, а чаем?

Громким взрывом смеха, безудержного хохота ответили люди Жортара. Засмеялись и в дальних рядах. Загудел народ донизу холма. Прищурился, раскрыв беззубый рот, подмигивал старик бедняк соседу.

А тот кричал ему:

– Угадал! На прошлой неделе последнюю плитку из нашего сундука забрал Жиренше.

Абай продолжал уже сурово, избобличающе:

– Так ты сказал свою первую ложь! Ты хочешь заставить народ идти по следам Кенгирбая. Куда? В мрачное прошлое. Народы идут в будущее, не ступая в свой след, а прокладывая новые пути. Только заблудившийся в беззвездной ночи кружит по степи и возвращается к старому следу.

Дальше Абай повернулся резко к народу:

– Жиренше сказал вам о Енлик и Кебеке и солгал второй раз. Жиренше хотел убедить вас, что жесток сам народ, а не его свирепые властители. Спросите вы все у отцов, как оплакивали они Кебека и как проклинали

Кенгирбая? Почему народ дал Кенгирбаю имя Кабан! О, люди, так глал здесь Жиренше, называющий себя бием. И этот лжец зовет вас к убийству.

Зашевелилась толпа на склоне и внизу холма. Она уже явно сочувствовала Абаю.

Жиренше бросил плеть, заговорил с укором:

— Эй, Абай, все знают, что ты отрেকся от дальних предков. Но плюнешь ли ты в могилу родного отца твоего? Скажи, когда другая презренная пара, Кодар и блудливая Камка, смутили народ бесстыдством, кто повесил их на верблюде? Кунанбай, твой отец! Кто вместе со мной своими глазами видел эту казнь, суд рода Тобыкты? Не ты ли сам, Абай?

Оживился Нарымбет... и все их люди. Злобно засмеялся Мес. Он нагло, с вызовом, смеялся, приподнявшись всей огромной фигурой. Смеялся в лицо Абаю.

Абай нашелся сразу. Разгоряченный, хитро и как бы с благодарностью кинул он взгляд на Жиренше:

— Да, я видел. Все видел. И хорошо, что ты напомнил об этом и солгал в третий раз. Кодар был еще жив, когда их сняли с верблюда и сбросили его со скалы. Но он все еще был жив, когда сорок старейшин сорока племен стали бросать в него каждый по камню. Почему сделали так? Потому что народ узнал о том, что Кодара оклеветали, узнал, что суд был пристрастный. И чтобы не оставить в ответственности одного, сорок старейшин поделили грех на сорок частей.

Ужас отвращения на лицах людей. Абай продолжал изобличающе жестко:

— Среди них был твой отец, Жиренше, твой отец, Нарымбет, и твой отец, Мес. Все они были старейшинами.

Абай сдвинул брови. Теперь он печальный. Заговорил тихо, почти шепотом. Стал трагичным этот неожиданный переход от иронии к удручающему его горю.

Народ уловил такой перелом. Слушал затаив дыхание. Абай заключил:

— Хвастаетесь вы преступлением ваших отцов. За преступления моего отца я в вечном долгу перед народом, перед справедливостью. И перед лицом народа, старец, я требую забыть два страшных слова — “казнь” и “убийство”. Пусть живет юная пара. Я все сказал. Что скажешь ты,

Жиренше? Ничего! — третья ложь расплавленным свинцом заливает глотку мужчины. Пусть теперь скажет решение старец.

Сырттан поднялся.

— Есть ли еще речи? Говорите... Я жду... — сказал он с паузами.

Немой угрозой поднялся народ, уже спаянный вокруг Абая. Идут густыми потоками в его лагерь. Оттеснили вооруженных людей Нарымбета. Жиренше видит это и никнет.

— Спор окончен, — объявил Сырттан. Народ затих сразу. Сырттан тут же продолжал громко, уверенно. — Все сказано. Виновны ли те двое? Виновны. Но борода моя бела и могила ближе к постели моей. Как предстану я перед богом с запятнанной бородой, с укорами совести, если тайну, открытую мне как судье, забуду перед приговором! Тот, кто здесь защищал, сказал не все. Тот, кто требовал казни, оказался трижды лжецом. Пусть те двое — собаки негодные, но пусть живут!

Одобрительно загудела толпа.

Сырттан остановил ее властным жестом:

— Абай — ответчик за Айдара. Пусть он отдает Нарымбету повинную — сорок верблюдов, — и кончим суд.

Радостный шум и большое возбужденное метание людей превратили сбор в беспорядочную толпу.

Рвется из толпы Карлыгаш, но падает. Ударяется о людей, впопыхах наступает им на ноги... Ее колотит... Она улыбается счастливо, рвется с криком: “Радость! Радость!”

Абай и Азим.

Абай говорит озадаченно:

— Что стоишь понуро?

— Абай-ага, я не прощу своего молчания.

С большим упреком, с огорчением заговорил Абай:

— Пустую словесную выюгу Жиренше ты принял за степной буран и стал спиной. Если это трусость, то она чуть не довела до гибели. Или ты мало верил в то, что говорил? Ты отступил от нашей правды? И как ты будешь писать песню?

Азим опускает глаза. Не раскаяние, а упрямый, суровый протест на его недовольном лице.

V часть

Нарымбет нервничает, жестикулирует дрожащими руками, кричит в лицо Такежану:

– Где? Где Али-Заде?.. Пойман, везут, но где?

Обступили Такежана Нарымбет и его люди. На их лицах тоже нетерпение. Глядят косо, недоверчиво на управителя.

Такежан беспомощно вздыхает, разводит руками.

– Не я, не я ведь задерживаю, а управитель Дагеленской волости.

Со злобой отворачивается от него Нарымбет. Сердито шагает перед ним.

* * *

Везут Али-Заде и Баймагамбета пять атшабаров (стражников) управителя. Руки пленников скручены назад.

Ведет коня Али-Заде старший атшабар Тайкар. Это крупный мужчина средних лет с жидкой бородой.

Али-Заде поет стих Абая, где убийственно, желчно осмеян управитель – взяточник, сутяга и угодливый лакей.

Прислушались атшабары. Заговорили двое передних.

– Точно наш управитель...

– Да и на отца его похож, – говорит пожилой. – Все пятнадцать лет был точно вот таким.

Смеются атшабары, поворачиваются все к Али-Заде, едут ближе к нему. Али поет тот отрывок, где самая злая насмешка над одураченным управителем.

Заслушались все атшабары. Одни смеются, прислонившись к луке седла, переваливаясь на гриву коня. Другие откидываются назад, катаясь и трясясь всем телом. Они чуть не падают с коней.

Тайкар, старший атшабар, разговаривает с Али-Заде, спрашивает:

– Говоришь, писал Абай? Но как он отхлестал их.

Вмешался Баймагамбет:

– И не только о них. Абай написал и о таких головорезах-атшабарах, как и ты, вот так ведущих нас.

– Больно нужны вы Абаю. Так и тоскует он о беглеце каком-то.

– А если этот беглец — друг Абая?

– Друг Абая?

– Да, друг. Это достойный сын хорошего народа. А везете его, чтобы через него очернить Абая. Понял? И что же, думаешь, хороший ты?

Задумался Тайкар, отвернул лицо от Баймагамбета, замолк. Едут путники безлюдной долиной. Кругом холмы. Осадил коня Тайкар. Приказал четырем атшабарам:

– Езжайте в разные стороны, поднимитесь на холмы, поглядите, нет ли поблизости аула. Устроим привал.

Атшабары охотно поскакали в разные стороны к окружающим холмам.

Тайкар слез с коня, развязал руки пленным, велел слезть с коней и скомандовал сурово:

– Ложись! Спи!

Переглянулись Баймагамбет и Али-Заде. Недоумевая, прилегли на траву.

Тайкар захрапел сразу. Баймагамбет толкнул Али-Заде.

Долго следил Баймагамбет за Тайкаром, принял неожиданное решение, подмигнул Али-Заде и крикнул:

– Ой, ведь ты спишь? Да?

Тайкар говорит как бы сквозь сон:

– Конечно!

Встревожился Али-Заде. Баймагамбет продолжает, наклонившись над Тайкаром:

– Значит, ничего не чувствуешь?

– Конечно, — говорит с закрытыми глазами Тайкар.

Баймагамбет развязал повод своего коня, подошел к Тайкару:

– Знаешь, тогда лучше будет нам связать тебя спящего, — подчеркивает он последнее слово, — не правда ли?

– Конечно! Привет Абаю! — сказал Тайкар с закрытыми глазами.

Связаны его ноги и руки.

Сели на коней двое путников, пустились в галоп.

* * *

Спускаются по склону холма Айдар и Азим. Говорит мрачный Азим:

– Только об одном напоминаю тебе. Не пируйте вашу свадьбу широко.

– Почему? – спрашивает удивленный Айдар.

– Не надо ликовать... не надо терзать прах нашего предка Кенгирбая. Я прошу, предупреждаю тебя, не унижайте его славное имя вашим торжеством, победой над ним.

Айдар недоволен, но сдерживает себя:

– Все решает Абай, Абай-ага. И пусть делает так, как захочет.

Азим посмотрел враждебно на Айдара и замолчал.

Они выехали в долину. А там стоят рядами богато украшенные юрты для гостей. Уже начался свадебный пир. Большие группы разодетых веселых молодых женщин идут вереницей в юрту невесты. Впереди Карлыгаш. В юрте за шелковым пологом радостная Ажар. Ласково окружают ее женщины во главе с Карлыгаш.

В юртах полно гостей. В одной юрте пожилые, почетные гости. Среди них Сыртган.

В юрте, среди женщин гостей, Еркежан.

– Песню... Песню, которую написал в заточении.

– Когда же споешь, как не на пиру своем?

– Попроси, Еркежан. Пусть споешь сам Айдар, – говорят женщины, обступая Еркежан.

* * *

В отдельной юрте Айдар, Долгополов, Абиш и Кокпай. Айдар читает свою поэму. Разгоряченный, он неожиданно запевает в конце своего чтения. Закончил.

Восторженно воскликнул Кокпай:

– Родной мой! – обнял и поцеловал Айдара.

По очереди обнимают его Абиш и Долгополов. Сердито, со злобной насмешкой, смотрит на них Азим. Друзья удивленно оглянулись на него.

Разразился страшным гневом Азим:

– Отбить невесту, оскорбить, унижить предка этого рода... Назвать его кабаном. Скажи, не враг ли ты наш?

Вспыхнул сильным гневом и Айдар:

– А, вот когда ты раскрыл свою правду. Вот почему ты замолчал на суде. О, Абай, и он доверяет тебе?

С презрением и ненавистью глядит на него Азим и упрямо, решительно заявил:

— Не позволю петь эту поэму. Попробуй спеть ее сегодня. Проклятье, страшное проклятье Кенгирбая постигнет тебя.

Вмешался Долгополов. Он заговорил спокойно, веско:

— Пусть тогда послушает поэму и скажет свое мнение Абай.

— Пусть. И он не разрешит исполнение ее! — говорит уверенно Азим.

Молча, сердито отошел Азим.

* * *

Уже переполнена юрта молодежью. Снаружи, раздвигая кошмы, глядят десятки лиц. Несколько человек в нетерпении достают ножи, быстро режут кошму, глядят в юрту. Слушают с огромным восторгом пение Айдаара.

Он поет свою поэму. В этой юрте, около Айдаара, в центре всей молодежи только один старик. Это Абай. Он слушает неподвижно, молча. К юрте с задней стороны ее подошли скорыми шагами Сырттан, Такежан, Жиренше. Привел их Азим. Подходят новые группы стариков. Это те старейшины, которые сопровождали Сырттана на суд. Их лица суровы. Злорадно, насмешливо прислушивается к пению Жиренше.

Мимо этих стариков проходят, бегут к двери юрты дети, девушки, жигиты, слуги аула. Доносятся их торопливые восторженные восклицания:

— Песня! Небывалая песня о Енлик.

— Песня Айдаара!

— Новая.

— Послушаем! Поет народу! — с этими возгласами люди слушают снаружи юрты песню Айдаара, а взоры всех обращены на могилу Енлик, героини той поэмы, которую впервые поет народу Айдар.

Жиренше и Такежан приказали своим людям сорвать кошму с юрты. Блеснули острые ножи у стариков и у

сопровождающих немногих слуг управителя. Они с яростью, быстро срывают покрывала юрты. Айдар поет:

Я видел муки отцов ушедших
Внимая зову прошлого, скитался по холмам.
Запомнил угасшую жизнь малютки в закатный час.
Кто же тот бий, не пощадивший его?
Я видел кровавые слезы влюбленных,
Их стону вторит и ныне горное эхо.
В застывших объятиях их проклятье я прочел
И свою тоску слил с их тоской.
Я видел суровые дни бия-кабана
Тяжкую тайну поведал, запомни, народ,
Песне – душу, мне – полет дал Абай.
Перед любимым братом счастлив я петь*.

Кончил пение Айдар... Благодарно вздохнули как бы одной грудью женщины, жигиты, слушавшие в юрте с начала пения.

Сквозь решетчатый остов юрты снаружи закричали в исступлении старики:

- Позор!
- Преступление!
- Проклятье, проклятье на голову такого певца!

Молодежь в юрте, люди на улице поражены этими криками.

– Отвечай, Абай, кто виновен за эту песню? – кричит старик сквозь решетку.

– Отвечай нам! Народу! – кричит Такежан сквозь решетку Абаю.

- И ты за эту песню, или нет?

Двинулись к входу в юрту Сырттан с двумя стариками. Сырттан говорит Абаю:

– Абай! Родичи требуют ответа от тебя. Скажи нам, сам Айдар клеймит Кенгирбая или повинен и ты? Скажи, убеди нас, что неповинен ты в этом.

Абай спокойно, медленно поднялся с места и заговорил:

– Много слов своих обращал я к юношам, детям, старцам, матерям нашим. И думал я, что понятен

* Подстрочный перевод.

вам своими думами, печальями и мечтой. Но, видно, я ошибся... Хотите испытать меня тут? Ну, слушайте тогда. Слушайте снова. Слушай и ты, Такежан, слушай и ты, Жиренше!

И Абай достал из кармана сложенный лист, развернул его и прочитал громко с гордым, мужественным волнением:

Из времен выпадает миг.
На мир сойдет тишина,
Услышишь – заплещет родник,
Мысль хлынет быстра и ясна.
Поэт стянет туже свой стан,
Посмотрит назад и вперед,
Что правда и что обман,
Увидит и все поймет.

В века, в их темную даль,
Орлиный свой взор устремит,
Оплачет их зло и печаль,
Убийц и невежд заклеит.
Далеким и близким своим
О прошлом расскажет он,
И разум и правда пред ним
Предстанут, как судьи времен.

Он дерзок. В нем сердце горит.
Язык его гневен и смел.
И пишет он и говорит –
Как должен, не как хотел!

Последнюю строфу Абай читал, протянув руку в сторону Айдара. Прочитал мощным, гневным голосом, как бы нанося уничтожающие удары своим невежественным противникам.

И Абай победил. Старики застыли в растерянном, беспомощном молчании. Молча повернул и вышел из юрты Сырттан.

Не сдался только один Азим. Проклиная Абая и всех людей в юрте, он схватил себя за грудь и отступает задом все дальше и дальше от этой юрты. Закусив пучок своей бороды, отходит медленно Жиренше.

А молодежь в восторге. Возгласы радости, благодарности безумолчно доносятся из юрты. Подняли и вынесли на руках Айдара.

* * *

Близко, лицом к лицу с Жиренше, стоит, свирепый в своем гневе, Азим. На лице Жиренше слабо скрытая радость.

Заговорил без укора:

— О чем я говорил?..

Азим останавливает его знаком руки:

— Не говори... Я терзаюсь и так! Так позорно и так страшно... Тяжело! Это тяжелей даже самой смерти...

— Ты прав!... Остался единственный выход тебе... Это смерть!.. — процедил жестоко Жиренше.

— Но как, как умереть? Какую смерть выбрать мне?

— А вот! — Жиренше вынимает из кармана и протягивает Азиму маленький сосуд...

Глядя многозначительно в глаза Жиренше, схватил этот сосуд Азим, уходит с ним мрачный, страшный в своем непонятном решении Азим.

* * *

Стоит на круглом столе пиала с кумысом. Высыпал Азим яд из сосуда в пиалу с кумысом.

* * *

Забегал в юрту Айдар. Он запыхался, торопливо распахнул грудь, он ликует. За ним ходит со спокойной, дружеской улыбкой Азим и говорит:

— Ты победил, Айдар. Абай-ага и народ убедили меня в твоей правоте.

Айдар обнимает Азима, целует его. Он восклицает:

— О-о, как обрадовал ты, какой недуг сбросил с меня!

Айдар обмахивается платком, быстро оборачивается к круглому столу:

– Пить! Такая жажда, и давно!
– На, пей! – подает пиалу Азим.
Айдар пьет залпом. Азим отвернулся, идет к выходу.

* * *

На высокой, с костяной резьбой кровати лежит тяжело больной Айдар. Около кровати, у полога, стоят Абай, Ажар, Еркежан. Больного осматривает Долгополов, подносит лекарство.

Айдар слабо протягивает руку к Абаю:

– Абай-ага, родной ага! Близко... Протяни руку мне.

Долгополов отходит. Страшная догадка мучительно исказила его лицо.

Услышав слова Айдара, испуганно зарыдали Ажар и Еркежан.

Абай наклонился над лицом Айдара. Подбежала к больному Ажар, обняла его с воплем:

– Не покидай меня!

Айдар дотянулся рукой до ее щеки:

– День радости с тобой был впервые испытанным счастьем моим. Почему только один день?..

Тяжело ступая, шатаясь, Абай отходит в сторону.

Подошел к нему Долгополов.

– Абай!

– Скажи, есть ли маленькая надежда, друг мой?

Долгополов под руку отводит Абая.

– Крепись, Абай. Узнай правду. Не болезнь уносит его. Его отравили.

– Отравили? Айдар мой! – спрашивает с ужасом Абай. – Кто твой враг? Беспощадный лютей враг мой, кто он?

Все в юрте уже узнали об этой страшной тайне. Тревожно, испуганно переглядываются и перекидываются коротким шепотом Азим, Кокпай, Еркежан.

Сходятся женщины, юноши, дети.

Доносятся глухие, тягостные стенания матерей.

– Айдар родной...

– Сын достойный!

– Где золотая песня твоя?

Абай слышит эти стоны. Его глаза расширяются все больше, и в них нарастающий огонь гнева и неукротимой воли. Вдруг круто повернулся к Кокпаю, Абишу.

— Зовите! Созывайте народ! Весь народ, который был на суде Айдара. Имею слово к нему!

Уходят Кокпай и Абиш.

Абай подошел к Айдару, склонил голову над ним. Молча поцеловал своего ученика в лоб, вышел из юрты.

* * *

Зеленый холм суда. Он снова заполнен людьми. По широкому проходу между толпами людей идет воспаленный горем и гневом Абай. Стоит крупный и мощный, как живой монумент. Он один.

Говорит Абай:

— Отравлен Айдар. Отравлен лютым врагом. И этот злодей не только враг Айдара, он также враг мой и твой, народ родной. Взыщи с них вместе со мной за убийство милого сына своего. Бейся с ними. Разыщите! Найдите, разыщите же мне их!

Народ сильно возбужден словами Абая. Суровая решительность на лицах жигитов и многих стариков.

— Отравлен! Убит!..

— Отравить Айдара!

— Где этот злодей? — заговорили громко в толпе.

Народ все теснее, ближе подступает к Абаю.

Подавлен Жиренше. Глаза опущены вниз. Бессознательно жметя к Сырттану, стоящему рядом.

— Назови! Назови имя врага своего, Абай!

— Укажи на него, Абай-ага! — кричат жигиты, идя огромной волной. Среди этих людей Кокпай. Он закричал:

— Э-э, народ! Слушай! Слушай меня!

Народ остановился:

— Виновного, ответчика ты ищешь? Я укажу в лицо одному человеку, который совершил это зло или собственной рукой, или знает того, кто истинный виновник. Народ достойный, испытай же его!

— Назови! Укажи на него! — кричат люди кругом.

Абай смотрит пристально, холодно на Кокпая.

Кокпай сделал резкое движение, похожее на прыжок.

– Кто настаивал перед вами о казни, убийстве! Вот! Вот он! Отдаю разбору его!

При этих словах он указывает в лицо Жиренше.

Тесным кольцом окружили люди Жиренше. Готовы осыпать его ударами. Вздвогнув, оглянулся кругом Жиренше, тяжело вздыхая, он овладел собой и внушительно крикнул:

– Стой! Разберись!

– Нет! Отвечай! Ты! Ты знаешь все! – закричали в один голос трое жигитов и схватились за его руки, за ворот его халата.

Жиренше с отчаянием обратился к Сырттану:

– Остановите, Сырттан-аксакал!

Сырттан властно поднял руку к людям.

Жиренше рванулся в сторону Абая:

– Эй, Абай, скажи сам, меня ли ты называешь убийцей?

Абай смотрит на Жиренше с враждебной ненавистью.

– Не поверю словам твоим, Жиренше. Поклянись душой и верой своей, если неповинен.

– Поклянись душой! Оправдайся смертной клятвой! – требуют люди.

– Довольно крику! – говорит Жиренше с уверенным видом. – Не всем вам, а Сырттану одному исповедуюсь я душой.

Абай шагнул к Сырттану и Жиренше. Впиваясь упорным, холодным взглядом в Жиренше, он приказал:

– Откройся Сырттану... Оправдайся клятвой, но сейчас! Сию же минуту перед лицом народа!

– Сейчас!

– Тут же!

– Сейчас же! – закричала толпа, уже ставшая заодно с Абаем.

Отошли от людей на вершину холма, только вдвоем, Сырттан и Жиренше.

Видно, как говорит Жиренше. Народ смотрит издали, смотрит молча в тяжелом, напряженном ожидании.

Видно, как вдруг вздрогнул Сырттан и, страшно пораженный, судорожно схватился за грудь. Вздвогнув, издавая тяжелый гул, и народ.

– Сказал! Назвал! – догадывается Кокпай.

С трудом поднялся с места Сырттан. Направился, пошатываясь, к народу. Жигиты толпой рванулись к отставшему Жиренше.

Но Сырттан поднял руку и сказал негромко, но внушительно:

– Не трогать его!

Народ утих, но в нем недоверие. Сырттан молча указал рукой по очереди на Абая, Жиренше, Кокпая, Азима и приказал:

– Идите за мной!

Они в юрте. Рыдают женщины, стонет юрта.

Сырттан подошел к изголовью Айдара. Поднял белое покрывало с его мертвого лица, поцеловал его в лоб и начал тихо:

– Бесценный, несчастный сын, прости! Отнятый лютой злобой безвинный сын, прости! От кого гибель твоя? Пусть ведает дух твой светлый, пусть ведает народ честный, справедливый... Узнайте, запомните его лик позорный.

Люди в юрте и народ на улице, у входа в юрту, замерли в страшном ожидании невиданного ужаса.

Сырттан высоко откинул свое лицо, благородное в суровой печали. Продолжал теперь говорить в виде проклятья:

– Будь ты проклят, убийца, явившийся не издали, а из ближних! Убийца, холодной змеей свернувшийся у самого сердца твоего... И этот убийца тут! Вот он! – крикнул Сырттан и указал в лицо Азима.

Рванулись мужчины, женщины в юрте к Азиму. Затрещала юрта от натиска толпы с улицы. Азим что-то кричал. Но слетела шапка, затем тюбетейка с его головы. Разорвана одежда на нем. Сотни рук волокут его на улицу...

* * *

Темным, огромным силуэтом на вершине холма, на фоне заката, идет медленно Абай один. Бескрайняя даль темнеющей степи. Сиротливы холмы кругом.

Без рыданий, как бы душой, плачет Абай. Крупные капли слез текут по лицу, по редким усам, по седой бороде его. Отрывистым шепотом произносят его губы тягостные слова:

– Снова одиночество – ты! Опять один!

Крупные капли слез безостановочной чередой падают на седую бороду его.

* * *

Али-Заде и Баймагамбет в кругу акынов, певцов. Седобородый старик акын с кобызом, акын усатый с домброй, молодой юноша акын с домброй, слепая женщина акын с гармонью, много акынов слушают, тут же напевают мелодии Абая на его же слова. Каждый акын запоминает отдельную песню, для себя. Это – “Алыстан сермеп”, “Көзімнің қарасы”, “Мен көрдім ұзын қайын” и другие. Баймагамбет и Али-Заде слушают каждого из акынов, одобряют их пение...

Проходят короткие, быстро сменяющие друг друга кадры.

Эти же акыны по отдельности поют в кругу своих слушателей среди женщин, стариков, молодежи... Слушают, поют песни Абая люди из народа.

Поют, старательно, дружно, поют дети на улице около больших юрт. Поют хором. Учат их песне Али-Заде. Радостные, сияющие взоры поющих детей благодарно, любовно обращены на него. Поют дети, вместе с ними поет Али-Заде, поет Баймагамбет. Они одеты в дорогу, держат за поводья оседланных коней своих.

Дети поют по переводу Абая, на его мотив:

Горные вершины.
Спят во тьме ночной...

Крепко обнялись, поцеловались на прощанье Али-Заде и Баймагамбет.

Девочки, мальчики много раз повторяют имена:
“Лермонтов! Абай! Абай! Лермонтов!”

Отъезжает от детей, от аула Али-Заде.

Под ним хороший конь, с ним рядом сопровождающий почтенный старик.

Хор детей поет вслед удаляющемуся Али-Заде.

Не пылит дорога,

Не дрожат листья...

Под стройный, но затихающий вдали хор детей говорит с благодарным, счастливо улыбающимся лицом Али-Заде:

– О, милый, родной Абай-ага! Как много друзей у тебя.
Как я завидую тебе!

К о н е ц

А Б А Й

Сценарий

Эта картина рассказывает о великом поэте казахского народа Абае. Он был первым поэтом своего времени. Стихи его по памяти поют глубокие старики в далеких аулах и заучивают в школах дети. Абай приобщил казахский народ к великой русской культуре, — он переводил Пушкина, он перевел Лермонтова. Он был совестью народа, воплощением его благородства и силы. Много тому доказательств дает жизнь Абая. Но мы рассказываем только один эпизод из нее...

В конце семидесятых годов...

* * *

Страшное лето. Выгоревшая степь. Земля, растрескавшаяся под жарким казахским солнцем, закаленная, как гончарная обожженная глина. Как мечта путника, течет среди этой степи, извиваясь в выжженном пространстве полей, река Баканас.

На берегу горячая схватка... Столкнулись на полном скаку две огромные толпы всадников... Бьются пиками, секирами... Падают на окаменевшую землю уже сраженные жигиты. Скачут к табунам лишившиеся всадников кони... Люди бьются яростно и упорно, скрещивая жесткими ударами свои соилы, налетая друг на друга на полном скаку...

Бьются толпами, бьются врассыпную... бьются один на один.

Над страшным побоищем стоит непрерывный протяжный вопль: “Найман” и “Керей”. Как удары палиц, скрещиваются то в одном, то в другом месте битвы боевые кличи — “Найман” и “Керей”. “Найман” и “Керей” — несется над полем.

Сошлись в жестоком бою два всадника. Сошлись умудренные в битвах, опытные в военных хитростях аксакал найманов — Картпай и аксакал кереев — Жортар.

Седобородые, на отборных конях, они наносят друг другу страшные удары соилами и ловко уклоняются от ударов противника — это единоборство равных и сильных. А за ними кипит жестокая схватка.

На вершине холма появляется всадник на верблюде — высокий старик с насмешливым, умным лицом. Перед ним расстилается поле жестокого боя. Но он безошибочным глазом сразу же находит наиболее достойных противников — Картпая и Жортара. И Баймагамбет (так зовут всадника) следит только за ними, забыв обо всем на свете, увлеченный мастерской схваткой двух опытных и сильных жигитов. Охваченный азартом, он кричит: “Так!.. Так!.. Жигиты! Так!..” — точно и сам участвует в этом бою.

Но вот закончена очередная схватка. Всадники разъезжаются для того, чтобы опять сойтись в бою. И вдруг Баймагамбет с громким криком: “Араша!..” — спешит наперерез, готовый схватиться с всадниками. Его появление неожиданно. И они вынуждены осадить коней на полном скаку так, что те приседают на задние ноги.

— Араша! Араша! — кричит Баймагамбет. — Зачем вы деретесь, люди?!

— А тебе что за дело? — отвечает Картпай.

— Не мешай! А то и тебе достанется! — в запальчивости кричит Жортар.

— Араша! Я вас разъединяю, — отвечает Баймагамбет. — Во имя жалости...

— Жалей лучше себя, — зло отвечает Картпай и бьет плеткой коня.

— Спасибо за добрый совет! — и схватив его коня за узду, Баймагамбет говорит: — Себя не жалеешь? Твое дело! Меня не жалеешь? Правильно... Не нужно мне было соваться в вашу глупую драку... Тогда коней пожалейте... Деритесь пешком... К земле ближе и падать не больно!..

Он говорит так весело, что у Жортара и Картпая пропадает боевой пыл. Им уже трудно вновь занести свои соилы.

— Кто ты такой? — спрашивает Жортар.

— Правильно, — с удовольствием замечает Баймагамбет. — Всегда нужно осведомиться, с кем ведешь учтивую беседу... Я Баймагамбет — акын... сказочник... И если вам ничего не говорит мое имя, тогда я прибавлю: я друг Абая...

– Я слышал о Баймагамбете, – говорит Жортар.

– Знаю Абая, – говорит Картпай.

Напряжение боя стихает. Видя, что их аксакалы прекратили схватку, жигиты разъезжаются. И уже некоторые подъезжают, чтобы узнать, кто этот высокий старик, так властно вмешавшийся в спор двух родов...

– Я Жортар, аксакал рода Кереев, – говорит Жортар.

– Хороший род, – говорит Баймагамбет.

– Я Картпай, аксакал рода Найманов, – говорит Картпай.

– Знатный род, – говорит Баймагамбет. – Из-за чего спор между родами?!

– Из-за реки Баканас! – отвечает Жортар.

И вдруг Баймагамбет начинает смеяться.

– Странные люди! – говорит он, смеясь. – Деретесь из-за воды, а льете кровь!..

В толпе жигитов одобрительный смех.

Жортар хмурит седые брови:

– Для нас эта вода дороже крови... Наши стададохнут от жажды... Не только дети, но и взрослые умирают потому, что нам нечего есть... А река эта всегда принадлежала роду Керей...

– Неправда, мы уже сто лет владеем рекой Баканас! – кричит Картпай. – Нам присудил ее суд!

При упоминании о тяжбе они наливаются тяжелым гневом и руки их хватаются за оружие. А в толпе жигитов возникает глухой ропот. И вновь готова завязаться кровавая сеча.

– Пойдите! – хмурится Баймагамбет. – Вы мудрые аксакалы... Зачем мутить душу яростью?! Зачем мутить воду кровью?! Почему вы не обратитесь к суду?.. К суду народа, к неподкупной правде?!

– Есть ли еще правда на этой проклятой земле?! – горько говорит Жортар.

– Есть!.. – просто говорит Баймагамбет. – Там, где люди, там и правда... Там, где бешеные волки, там правды нет!.. – Выдержав паузу, он прибавляет. – Кто осмелится сказать, что нет правды, пока жив мой друг Абай?

– Кенгирбай, предок Абая, за взятку продал найманам реку Баканас, – мрачно говорит Жортар.

– Ты думаешь, что Абай может осквернить себя взяткой? – с упреком спрашивает Баймагамбет.

– Я знаю, что Абай неподкупен, но... – мрачно отвечает Жортар.

– Верно! Абай не пойдет против приговора Кенгирбая, – заявляет Картпай.

И вновь готова разгореться ненависть между ними.

Баймагамбет улыбается:

– Не проще ли спросить самого Абая, что он думает по поводу вашей тяжбы?! Как вы думаете, аксакалы?!

– Я верю Абаю! – уверенно говорит Картпай.

Жортар колеблется.

– А ты?! – спрашивает Баймагамбет.

– Абай из рода Кенгирбая! – говорит с сомнением Жортар.

– Ну и что?! – смеется Баймагамбет. – Разве он похож на предка?! Кенгирбай нюхал табак, а Абай любит русские папиросы... – И он поднимает голос. – И вы все знаете, как Абай верен правде!!!

В толпе жигитов сдержанный шум: “Мы знаем Абая!”

– Абай ради правды никого не щадит... – продолжает Баймагамбет. – Лучшим другом пожертвует!.. Вот рассердился я на жену свою, после крепкого кумыса, обвинил ее в тяжких грехах и ушел из аула... Баймагамбет всюду желанный гость! И долго я не возвращался к жене... Только слышу я как-то песню... *(И он поет куплет шутовой песни)*. Поют про меня!.. Ну, что ж? Я ушел!.. Только и в соседнем ауле поют *(он поет новый куплет)*. И это опять про меня!.. И куда бы я не пришел, песня за мной гонится! *(Новый куплет)* Стыдно мне стало... Так Абай своей песней загнал меня домой... Тогда я пришел к нему и сказал: “Как тебе не стыдно, Абай... Ты опозорил друга! И из-за кого?! Из-за женщины!!!” – Правда дороже дружбы... – ответил Абай. – И вот что он мне спел... *(И Баймагамбет запекает подходящий куплет)*.

* * *

Мягкий снег оттепели, медленно кружась, покрывает низенькие дома и улицы тихого Семипалатинска.

Кошевка, запряженная парой бодрых саврасых коняков, останавливается у двухэтажного дома, с перерезающей

фронтон большой железной вывеской “Семипалатинская городская библиотека имени Н.В. Гоголя”.

— Ты подожди меня здесь, Азим! — говорит кучеру, тяжело вылезая из кошевки, одетый в большую теплую шубу, подпоясанную цветным кушаком, невысокий полный человек средних лет.

— Вы скоро, Абай-ага?! — спрашивает кучер — молодой человек.

— Ты не успеешь сложить и двух стихов, когда я вернусь, — с улыбкой отвечает Абай и проходит, оставляя тяжелые следы на подъезде.

* * *

Он входит в своем казахском наряде в чинный и тихий читальный зал, грузно ступая большими сапогами, оставляя мокрые следы на блестящем полу.

Необычный посетитель привлекает внимание. Поднимает близорукие глаза пожилая дама, видимо, учительница. С любопытством смотрит великовозрастный гимназист, с вылезавшими из рукавов короткой куртки непомерно длинными руками, приветливо кивает странному посетителю старушка-библиотекарша в пенсне. А молодой чиновник в форме судебного ведомства, ухитрившийся и из библиотеки устроить место для флирта и фамильярно склонившийся за стулом молодой нарядной дамы, срисовывающей картинку из модного журнала, недовольно и иронически морщится.

— С каких это пор в библиотеку стали пускать верблюдов?! — громко говорит он.

Абай, уже подходящий к прилавку библиотекарши, быстро оборачивается. Молния гнева в его глазах. Но спокойно и любезно, будто и не замечая оскорбления, он громко отвечает:

— Увидев осла, верблюд решил зайти в его стойло! — И оборачивается к библиотекарше.

Гимназист хохочет. Молодая дама удивленно смотрит на киргиза. Чиновник смущен. И только теперь поднимает голову углубившийся в чтение средних лет человек с маленькой бородкой, одетый в студенческую тужурку со споротыми пуговицами, небрежно накинутую на черную

косоворотку. Он смотрит на Абая и сочувственно ему улыбается.

— Мне нужен последний номер “Русского Вестника”, — говорит Абай библиотекарше.

— На руках, — отвечает она и, справившись в карточках, говорит: — Хотя... Господин Долгополов?!

Бывший студент оборачивается.

— Тут спрашивают ваш номер “Русского Вестника”, — говорит библиотекарша.

Долгополов подходит, облакачивается о прилавок и с интересом рассматривает Абая.

— Сейчас кончаю, — говорит он и вежливо спрашивает: — Это вас заинтересовал “Русский Вестник”?

Абай спокойно смотрит на него.

— Да... Там напечатан новый роман Льва Толстого... А я слышал, что он лучше всех знает русский народ...

Молодая дама, подчеркивая свое возмущение, хлопывает журнал и, шумя юбками, выходит из зала. Чиновник спешит за ней...

Долгополов улыбается. И Абай улыбается тоже.

Они как будто понимают друг друга.

— Да... — отвечает Долгополов. — Толстой действительно знает русский народ... Но он не все о нем знает.

— Кто же знает лучше?! — спрашивает Абай.

— Чернышевский, например! — говорит Долгополов.

— Я слышал это имя, — говорит Абай, — но почти ничего не читал... Несколько статей в “Современнике”...

— Я могу познакомить вас с ним, — говорит Долгополов. — Я его ученик...

Абай кивает и с улыбкой говорит:

— Очевидно, поэтому я вижу вас не в Петербурге, а в Семипалатинске...

Долгополов смеется:

— Именно поэтому...

— Я знаю Гросса, Михаэлиса, Леонтьева, Али-Заде... — тихо говорит Абай.

— Али-Заде?! — восклицает Долгополов. — С тех пор, как он бежал из ссылки, я ничего не знаю о нем...

Абай улыбается:

— Кто знает, может быть, вы еще встретитесь!

— Будем знакомы: Долгополов Нифонт! — И Долгополов протягивает руку.

– Кунанбаев Абай!
Крепкое рукопожатие.

* * *

И вот вечер. И в дружеской беседе на больших коврах, облокотившись о вышитые подушки, сидят новые знакомые – Абай и Долгополов. Перед ними – чай, баурсаки, молоко. Долгополов сидит, опершись на колено, и внимательно слушает, как Абай на своеобразный напев говорит ритмические строки:

– Карангы түнде тау қалғып...

– Позвольте, – говорит Долгополов, – плохо я знаю ваш язык, но это что-то знакомое! – Он с трудом пытается перевести: – Вершина гор... дремлют... ночь?!. Так?

– Так, – улыбается Абай. – Но не трудитесь напрасно...

Есть точный перевод:

– “Горные вершины спят во тьме ночной,
Тихие долины полны свежей мглой”.

Долгополов от неожиданности вскакивает:

– Но это Лермонтов?!

Абай кивает.

– Это перевод из Гете! – говорит Долгополов.

Абай улыбается.

– Я не знал, что Лермонтов переведен на киргизский, – говорит Долгополов. – Это великолепно... Кто это сделал?

Но Абай не успевает ответить. За стеной раздаются громкие молодые голоса, и в комнату вбегают Кокпай, Айдар и Азим. С ними несколько молодых девушек, среди которых смущенная, раскрасневшаяся Ажар.

– Абай-ага! – возбужденно говорит пятнадцатилетний Кокпай. – Эти девушки... Одна из них выходит замуж... А мы...

– Разве ты не видишь, что у меня гость?! – говорит Абай с ласковым упреком и, обратившись к Долгополову, поясняет: – У нас есть обычай: молодая девушка перед выходом замуж обходит всех своих родных и сообщает об этом...

Долгополов с любопытством смотрит на оживленную молодежь.

– Кто же выходит замуж? – спрашивает Абай, смотря на смущенно хихикающих девушек.

Девушки выталкивают вперед смущенную Ажар.

– Ты?! – улыбается ей Абай.

Она кивает.

– Что же?! Разве ты не знаешь обычая? – говорит Абай.

– Ты сама должна сказать о своем счастье...

Ажар, смущенно заливаясь краской, вдруг решившись, запекает подходящую к случаю песню Абая.

Долгополов с интересом смотрит на девушку.

Абай с улыбкой слушает и, когда она запинается, поправляет ее. Наконец Ажар кончает.

– Мы будем невежливы, если мы не ответим госте. – И Абай, оглядывая учеников, улыбается, видя, что Айдар не сводит глаз с девушки. – Подойди, Айдар!.. Ты ответишь за нас...

Айдар, почтительно поклонившись Абаю, вспыхивает горделивой радостью и запекает перевод пушкинского “Письма Татьяны” на мелодию Абая.

Долгополов удивлен. Текст кажется ему знакомым. Догадка, мелькнувшая у него, не дает ему спокойно слушать, и еле дождавшись окончания песни, он вскакивает:

– Но это... это...

Предупреждая Долгополова, Абай с чувством читает:

– “Я вам пишу, чего же боле...

Что я могу еще сказать...”

– Ну скажите. Куда я попал? – волнуется Долгополов:

– Вы переводите Пушкина и Лермонтова, вы знаете Гете... Вы читаете Толстого и Чернышевского... Кто вы? Кто перевел эти стихи. Что это за юноши, которые поют стихи Пушкина?!

– Эти стихи перевел наш учитель – Абай! – гордо говорит Азим.

– Вы?!

– Спасибо, Азим, – говорит Абай. – Ты достойно представил меня нашему новому другу Нифонту Долгополову! – И он жестом подзывает учеников. – Это Айдар, – говорит он. – Мой молодой друг, поэт! А это Азим!.. Он поэт и друг и родственник мой... И не обращайтесь внимания на то, что Кокпай еще молод... Он слагает стихи, как и старшие...

Молодые люди стоят против Долгополова, красивые, смелые и веселые... Они достойны представлять свой народ. А за ними стоит их учитель – величавый Абай.

– Благодарю вас, Абай! – говорит Долгополов. – Мне кажется, что у вас я нашел то, что искал... Я хотел видеть народ ваш... И я увидел его...

Ажар застенчиво смотрит на Айдара.

– Ты совсем затмил мое пение, но я не сержусь... Я только хочу, чтобы ты научил меня этой новой песне!..

– Приходи завтра, – говорит Айдар, не сводя с нее глаз.

– Завтра я выхожу замуж! – говорит Ажар.

Айдар опечален:

– Жаль!..

Ажар смеется:

– А мой жених очень доволен!..

– А ты?

– Я тоже довольна, – отвечает Ажар и со смехом направляется к выходу.

Но в дверях ее останавливает сильная рука. Входит всегда веселый Баймагамбет. На халате вода и его малахай обвис от тяжелой влаги.

– Куда ты пойдешь, девушка? – говорит он. – Дождь размывает все твои краски.

– Баймагамбет! – и Кокпай бросается ему на шею...

– Баймагамбет! – одновременно восклицают Айдар и Азим.

И Абай спешит к нему с протянутой рукой.

Баймагамбет с трудом отбивается от нависшей на него молодежи.

– Погодите... Погодите... – кричит он. – Я не для того спешил сюда в этот ливень, чтобы вы меня задушили! Мой верблюд отказался идти... Он сказал: “Это у тебя тут друзья, а у меня нет здесь друзей”, – и заставил меня добираться пешком...

– Садись, Баймагамбет, – улыбается Абай и наливает ему чаю. – Но почему говоришь о дожде?

Баймагамбет рывком открывает окно, и врывается первый весенний теплый и шумный дождь.

– Весна! – говорит он. – Весна, Абай! Степь на юге уже начинает цвести... На горах тает снег... Разве ты не слышишь весну, Абай?

Абай высовывается в окно. Он доволен.

– Степь ожидает тебя, Абай! – говорит Баймагамбет.
– Много новостей в степи...

– Хорошие новости? – спрашивает Абай.
– Разные новости! Я привез тебе письмо! – И Баймагамбет передает его. – Письмо от друга, от Али...
Он видит Долгополова и осекается. Видимо, это имя нельзя произносить при незнакомом человеке.
Абай кладет письмо в карман:
– Что еще, Баймагамбет?!
– Еще?! В Джетысу скот погиб от джута... В Малой Орде тебя ждут на праздник... Но погоди... У меня старая память и не задавай мне вопросов, я сам вспомню... – И вдруг он начинает смеяться. – И вот еще что... твоим именем я прекратил войну!
– Какую войну?! – удивляется Абай.
– Войну найманов и кереев... Они чуть не перебили друг друга... Но я предложил им твой справедливый суд... Жди весной гостей, Абай!
– Да, весна! – с улыбкой говорит Абай Долгополову.
– Приезжайте ко мне, когда растает снег... Я покажу вам степную весну!.. – И он лукаво улыбается. – И, кажется, вы тогда увидите друга!..
В углу комнаты Айдар уговаривает Ажар.
– Когда же я увижу тебя, девушка?!
– Весной! – отвечает Ажар.
– Баймагамбет всегда приносит весну! – весело говорит Баймагамбет. – Я хоть стар, но всегда ношу с собой в кармане весну! Правда, Абай?
– Правда, друг, – смеется Абай.

* * *

Степная весна. Колышется высокий ковыль. Степь цветет так, как может цвести только большая, как море, казахская степь. По склону холма поднимаются четыре всадника. Бодро шагают сытые кони. Поблескивают украшения черного серебра на стремянах и уздечках. Всадники подъезжают к невысокому могильному кургану. Впереди Абай. За ним горячат коней Азим, Айдар и Кокпай. На их руках сидят охотничьи ястребы.

– Чтобы стать поэтом, – продолжает Абай начатый урок, – мало научиться видеть... Нужно еще научиться проникнуть в то, что вы видите! Вот холм перед нами... Какие стихи ты напевал бы об этом холме, Кокпай?

— Я бы написал о храбром батыре, о том, как он боролся с врагами. О том, как одевали его на смертный путь и кони его ржали, когда его опускали в могилу! — отвечает Кокпай.

— Так! — кивает Абай. — А ты, Азим?

— Я написал бы о мудром старце, которого хранит весь род, о том, как само солнце застигалось туманом слез в смертный час аксакала!..

— Это слишком печально для молодости, Азим, — говорит Абай. — Ты слишком молод, чтобы писать о стариках... А что скажет Айдар?

— Я написал бы песню о влюбленных, которые встретились здесь в такой вот весенний день и завещали похоронить их вместе на этом холме! — отвечает Айдар.

Абай улыбается.

— Недаром говорят, что сердце влюбленного чует правду! Но слушайте... Все это могло быть так, как вы описали... Но было вот так — уже сотая весна осыпает цветами этот курган, скрывая тяжелую тайну... Здесь погребены девушка Енлик и жигит Кебек... Старейшины рода приговорили их к смерти за то, что они любили друг друга, а девушку уже обещали другому... Им накинули петли на шеи и привязали к конским хвостам. Так сказал суд аксакалов в древние времена... И никто не осмелился оспаривать приговор...

Молчат всадники... На юном лице Кокпая выражение ужаса. Молчалив и непроницаем Азим. Жалость и волнение на круглом лице Айдара.

— Абай-ага! — говорит Айдар. — Много караванов проходили за сто лет по этому пути... Много путников молилось на этом холме за грехи покойных... Позвольте и мне сотворить сегодня молитву, посвященную сердцу! — И Айдар, соскочив с коня, запевает “Письмо Татьяны”. И песня, страстная и томительная, разносится далеко по степи.

Стоят всадники. Поет Айдар.

Словно отвечая на песню, из степи вдруг возникает большой караван. Доносится многоголосое ржанье коней. Скачут вооруженные жигиты. Мерно покачиваются облаченные в траур верблюды. На каждом выюке черный ковер или черная кошма со зловещим узором. И доносится погребальный плач. Женщину под черным шелковым

покрывалом поддерживают за руки молчаливые сухие старухи. И рядом с ее конем выступает конь с остриженной гривой и хвостом, и на нарядном седле надета шапка жигита и перекинута халат и шуба.

Женщина поет погребальную песню. Траурный караван все ближе подъезжает к холму. Но в мелодию погребального плача все более властно и сильно врывается мелодия “Письма Татьяны”.

Обернувшись лицом к каравану, точно соперничая со смертью, поет Айдар:

Ты в сновиденьях мне являлся,
Незримый, ты мне был уж мил,
Твой чудный взгляд меня томил,
В душе твой голос раздавался,
Давно... Нет, это был не сон...

Песня о жизни сильнее песни смерти. Поет Айдар, и в трауре женщина сбивается с плача. Останавливаются старухи, и женщины в трауре на секунду откидывают черное свое покрывало. Пораженная, слушает Ажар голос, который кажется ей знакомым, песню, которую слышала она только раз, но запомнила навсегда.

Старик на горячем коне взлетает на холм:

— Люди! — кричит он. — В тяжелой печали идет наше кочевье... Чья песня смеет соперничать с песней о смерти?

И на середине обрывается мелодия “Письма Татьяны”. И точно только это мешало ему, медленно начинает двигаться траурный караван. Проплывают мимо всадников на холме траурные верблюды, женщина в черном шелковом покрывале, зловещие, как смерть, старухи.

Всадники провожают глазами траурный караван. И вдруг Айдар, ударив коня, срывается с места, а за ним устремляется мальчик Кокпай. И не хотят отстать от этих двоих Азим и Абай. Они скачут прочь от видения, омрачающего весеннюю степь.

Но вот они придерживают коней. И Абай возвращается к оставленной теме.

— Чье лицо скрывается под траурным покрывалом? — задумчиво говорит он. — Какие надежды похоронены под ним? Или это плачут воспоминания старости? Мы опять

присутствовали при борьбе жизни и смерти! И кто из них побеждает?

— Жизнь, учитель! — страстно говорит Айдар. — Всегда побеждает жизнь.

— Верно, Айдар! — говорит Абай. — Так сложите поэму об Енлик и Кебеке... О смерти, которая не в силах победить жизнь... И пусть голосом Енлик заговорят сердца девушек, а голосом Кебека — гневная воля жигитов... Кто из вас сложит эту песню, поэты?!

И все трое учеников в один голос отзываются:

— Я напишу! Я!.. Абай-ага! — громче всех раздается голос Кокпая.

Абай улыбается:

— Ты еще молод, мой мальчик! Что ты знаешь о любви?

— Абай-ага, я уж подумал об этом на холме, — просит Айдар.

— Напишу я... Абай-ага, — просит Азим.

Обиженный Кокпай говорит:

— Вот что!.. На той вот лужайке я вижу дроф, огромных и сильных птиц. Наши ястребы уже давно видят их... Выпустим птиц... И тот из нас, чей ястреб первый схватит дрофу, будет писать песню о Енлик!

Абай улыбается:

— Ты верно судишь, Кокпай!

Азим и Айдар снимают, освобождают своих ястребов. Взметнулись охотники, и стелясь над самой землей, летят прямо к цели. И вскачь бросаются всадники, подражая птицам в их быстром полете.

Кричит на полном скаку Абай:

— Пока мы скачем, сложите песню!..

— О ястребе? Быструю песню? — кричит Азим. — Хорошо!

— Нет, — отвечает Абай. — Колыбельную... О том, как в зимнюю длинную ночь мать укачивает младенца...

— Но эта пытка, Абай-ага! — возражает Азим.

— Пойте! Да пойте же! — упрямо кричит Абай.

Скачет стремя к стремя с Абаем Айдар и поет свою песню...

Абай смеется:

— Так! — кричит он. — Для истинного поэта нет трудностей!

Восхищенный похвалой Айдар поет о том, как мать пророчит сыну, что он вырастает и поедет на охоту, и быстрый его ястреб возьмет добычу свою, вырвав ее у соперников. И последнее слово песни: “Взял!”

Они доскакали. Айдар соскакивает с коня и бросается к своему ястребу, который подмял под себя огромную дрофу.

– Песня моя! – кричит Айдар.

Птицы Азима и Кокпая сидят на земле. Птица Азима избита, облита грязью.

– Ну, что же? – говорит недовольный Кокпай. — Мой ястреб, конечно, выбрал слишком большую цель...

Он смотрит на опечаленного Азима. На его лице не только разочарование от неудачной охоты, здесь и уязвленное самолюбие и нечто похожее на зависть к счастливому Айдару.

– Нет больше надежды, Азим? – смеется Кокпай.

Азим, подавив злобу, спокойно отвечает:

– Однако мало в тебе поэта, Кокпай!

Кокпай обижен:

– Как ты сказал?

– Истинный поэт никогда не теряет надежды. И в моих надеждах больше поэзии, чем в твоих пустых словах! – И, вскочив на коня, Азим бьет его плетью.

К Абаю направился Азим.

– Поэт не отвечает за ястреба... Ястреб — выражение чести и гнева... Он и сам постоит за себя...

– О, как я напишу эту песню, – кричит счастливый Айдар. И конь его гордо поднимается на дыбы, а разгоряченный ястреб трепещется и рвется с руки хозяина к новой благородной цели.

* * *

Белый аул расположен подле лесистого зеленого лога. За ним теснятся скалистые холмы. Скала, у подножья которой расположился аул, мрачной тенью отражается ночью в ровной глади глубокой реки. Тень падает и на белые юрты раскинувшегося в сонном покое аула.

Поодаль от остальных на лунном свете стоит одинокая <юрта> Ажар. И только из нее доносятся творящие молитву тихие голоса.

В юрте, у высокой кровати, перед круглым низким столом сидит Ажар. На почетном месте – мрачный, худой и властный Нарымбет. Он кончает чтение молитвы и поднимает ладони. Поднимает вслед за ним руки Ажар.

Помолчав после молитвы, говорит Нарымбет:

– Сколько времени будешь ты носить траур, Ажар?

Тихо отвечает Ажар:

– Всю жизнь, Нарымбет!

– Кроме холодного черного камня, все меняется в жизни, Ажар! – говорит Нарымбет.

– Только не в моей, Нарымбет, – отвечает Ажар. – Я знала мужа только два месяца... И я не успела даже привыкнуть к нему... На что ж мне надеяться?

– Без надежды живет только дьявол! А ты скоро снимешь этот скорбный наряд, Ажар! – настойчиво говорит Нарымбет. – Я хочу исполнить свой долг перед богом и предками... Ты станешь моей женой, когда кончится траурный срок...

Оскорбленная, охваченная ужасом и отвращением, отшатывается Ажар.

– Нет!.. Нет! Пусть лучше вечно висит черное небо над моей головой!

– Не призывай новых бед! – наставительно говорит Нарымбет.

– Нет большей беды! – отвечает Ажар. – Лучше смерть!..

– И она опускает черный полог кровати. До Нарымбета доносятся только рыдания.

– И все-таки будет так!.. Твой муж был мне братом... Закон отцов велит мне принять не только имущество свата, но и жену... Ты слышишь, Ажар? – настаивает Нарымбет.

Из-за черного полога кровати доносится только подавленный вздох, только подавленный стон.

Нарымбет повторяет:

– Ты слышишь, Ажар?

Молчание. Не шевелится полог кровати.

Лежит на кровати, полная молчаливого горя, Ажар. И в третий раз доносится вопрос Нарымбета:

– Ты слышишь, Ажар?

Она поднимает голову. Она слышит удаляющиеся шаги.

Откинув полог, она выходит и, опустившись на землю, в отчаянии шепчет:

– Смерти!.. Смерти молю!..

* * *

Дремлет в сонном покое зеленый лог. Только протяжный крик ночных дозоров отдается долгим эхом в горах. Среди скал, на берегу сонной, лунной реки сидит Абай. Перед ним освещенные лунным сиянием горы. Он вздыхает. Что-то беспокоит его. И он шепчет:

На воде, как челнок, луна...

Челноку подобна луна...

Светлым челном встает луна...

Губы его шепчут невнятные сначала слова. Ритмически покачиваясь, он повторяет строки, сам вслушиваясь в их звучание, торопливо и досадливо он ищет бумагу... И в неодолимом желании записать пришедшие строки, он чертит их камнем на скале...

Неподалеку от Абая появляется Айдар. Луна в эту ночь не дает спать поэтам, и Айдар случайно подходит к месту, где расположился Абай. Подойти он не смеет. Нельзя мешать учителю, когда он сочиняет стихи.

Айдар скрывается в скалах, и вместе с его шагами возникает песня. Айдар поет “Письмо Татьяны”.

Песня доносится до Абая. Поэт улыбается.

Дремлет аул под луной. Лают собаки, перекликаются ночные дозоры. И вдруг над аулом возникает песня Айдара. И на скале встает черным силуэтом певец, и голос его, кажется, проникает в каждую юрту.

В белой юрте, на высокой кровати лежит ничком Ажар. Плачет беззвучно и горько. Властно и громко врывается в юрту песня. Она поднимается на постели. Вслушивается в знакомый напев и невольно улыбается. Песня перестает, и Ажар уже кажется, что это галлюцинация, что сама память из глубин вызвала песню, и она опять бросается на кровать, и затыкает уши, и прикрывает голову подушками. Но ничто не в силах заглушить это пение. Ажар поднимается. Выходит из юрты. Мимо нее проходит ночной сторож.

— Что не спишь? — спрашивает он. — Ночь!.. Люди спят...

— Мне показалось, что кто-то поет! — робко говорит Ажар.

— Почему показалось? — говорит старик. — Поет!.. И сладко поет!

— Мне не до песен! — резко и гневно отвечает Ажар.
— Пусть уйдет!.. Прогони... Прогони эту песню...

Ажар уходит в юрту. И вдруг песня стихает. Она прислушивается. Тишина. И Ажар опять бросается ничком на подушки.

* * *

Стоят на скале Айдар и старик.

— Помни о трауре, — строго говорит старик. — Ты мешаешь плакать вдове!

— Значит, не петь? — нерешительно спрашивает Айдар.

— По мне пой, только подальше, — пожимает плечами старик.

И Айдар со вздохом уходит. Он уходит все дальше и выше. В скалы, к луне.

* * *

Лежит с широко открытыми глазами Ажар, словно ждет, не зазвучит ли опять песня, которую она сама изгнала. И вдруг с невероятной настойчивостью опять возникает мелодия, то совсем затихая, то приближаясь все ближе и ближе. Ажар поднимается, идет к выходу из своей вдовой юрты. Она проходит аулом, точно стремясь догнать песню, которая то скрывается за скалами, то выходит на простор реки.

В погоне за песней Ажар выходит на высокий утес. Издали доносится песня. Стоит Ажар. Внизу глубокая, спокойная гладь реки. Но вдруг песня звучит совсем близко, она взмывает вверх последним своим напряжением, чтобы немедленно оборваться. И тишина.

Стоит Ажар над рекой. Глубокая холодная гладь расстилается под ней. И вдруг лицо Ажар застывает в страшном испуге. Ей кажется, что тень возникает на противоположной скале. Это облако закрывает луну и

пробегают причудливые тени. И тень Нарымбета догоняет Ажар.

И тогда лицо женщины каменеет в последней решимости. Подобная белой птице, она вдруг бросается вперед, чтобы взлететь над рекой, но падает, и неожиданный всплеск нарушает тишину. Тело Ажар рассекает спокойную воду.

* * *

Сидит Абай над рекой. И вдруг не песня, а резкий и яростный всплеск воды привлекает его. И в ушах его отдается замирающий крик женщины.

Абай вскакивает. Он спускается вниз к самому берегу.

Над водой, то ныряя, то всплывая на поверхность, в яростной борьбе возникают два человека.

— Отпусти! — доносится до Абая отчаянный женский крик. Высокие брызги, яростный всплеск, точно кто-то с отчаянием сопротивляется. Но вот все стихает...

И на берег реки выходит Айдар, держа на руках безжизненное тело. Он бережно укладывает его на прибрежных плоских камнях и, став на колени, бережно и осторожно приподнимает закрывающие лицо женщины мокрые волосы.

— Ажар! — в удивлении кричит Айдар.

— Ажар! — вторит ему удивленный Абай.

Упоминание имени заставляет женщину очнуться. Она осматривается. И, столкнувшись глазами с Айдаром, медленно, с трудом, говорит:

— Зачем ты сделал это? Если бы ты знал, как трудно решиться умереть!

— Какое горе, Ажар, заставило тебя отказаться от жизни? — спрашивает Абай.

— Не вы ли писали, Абай-ага, о пленнице хана, которая стала утопленницей! — И Ажар цитирует несколько строк.

— Но ведь есть и другие песни Абая... Есть песня жизни... Ты сама слушала такую песню сейчас! И зачем ты послала сторожа запретить мне петь? — наклоняется к ней Айдар.

— Да, я слышала, — отвечает Ажар. — Эта песня и заставила меня сделать то, что я сделала... Она пела о радостях, которых я не узнала, о радостях, которых мне не узнать... Зачем же мне жить?

И тогда Абай строго говорит Айдару:

– Значит, не так пел ты, Айдар, мой ученик... Значит, не так написал и я... Мне казалось, что это песня возвращает к жизни из смертных объятий... Я ошибся!!

И Абай властно и сильно поднимает Ажар. Он держит ее на своих сильных руках.

– Зло сломило твои слабые плечи, Ажар! Но кто от него не страдает? И только трусы теряют надежду... За многоснежной, морозной зимой всегда следует весенний расцвет, и он вечен, как жизнь! Ты слышишь меня, Ажар!

И, точно заразив ее мужественной своей убежденностью, он слышит тихий замирающий, но ясный ответ:

– Слышу!

* * *

И неожиданно звучит веселый и беззаботный смех. На скалах, под которыми пролегает большая дорога к аулу, сидят Карлыгаш – воспитанница Абая и юный Кокпай, его ученик. Карлыгаш сидит с закрытыми глазами. А Кокпай кладет ей в рот свежие, пушистые ягоды лесной земляники, которые он срывает с куста. Но вот вместо того, чтобы положить ей в рот ягоду, он сам съедает ее, и Карлыгаш с возмущением вскакивает.

– Стыдно, Кокпай! Ты сам съел ягоду! – кричит она. Кокпай вместо ответа импровизирует стихи о болтливой девушке, открывающей рот в надежде, что ей положат сочную ягоду... Но в открытый ее рот влетела пчела и кусает ее за язык, чтобы она не была столь болтлива.

– Я болтлива?! – возмущается Карлыгаш.

– Каждое твое слово – жемчуг, – иронически отвечает Кокпай.

Она обиженно отворачивается.

– Не сердись, не сердись! – уговаривает Кокпай. – Закрой глаза, и я положу тебе в рот не только ягоды, но и мою душу... – И он силой заставляет ее повернуться к себе.

Девушка послушно закрывает глаза, и он нежно и целомудренно целует ее.

И вдруг берет его за шиворот неожиданно выросший рядом с ними старый Баймагамбет.

– Вот вы чем занимаетесь! – говорит он с грозной улыбкой. – Что вы здесь делаете?

– Мы?!. Мы?!. – путается смущенная Карлыгаш. – Нас послали сторожить приезд Абдрахмана... Мы...

– И для этого ты закрыла глаза? – с усмешкой говорит Баймагамбет.

Она не успевает ответить. Из-за поворота дороги доносится топот коней, громкие, веселые голоса. Стрелой мчится тройка. В тарантасе молодой офицер – сын Абая Абиш, рядом с ним Долгополов. Как почетный эскорт сопровождают тройку несколько жигитов на разных конях.

– Абиш! – кричит Карлыгаш и молнией скатывается с кручи. За ней бросается Кокпай.

Абиш приказывает вознице придержать тройку. Но девушка и Кокпай и так на ходу вскакивают в тарантас.

Баймагамбет вскакивает на коня, которого он оставил у скалы по дороге, и с бешеным гиком вылетает вперед.

* * *

Пестрая толпа мужчин, женщин, детей ожидает гостей возле юрты Абая. С нетерпением всматриваются вдаль Абай и жена его Еркежан. Рядом с ними Азим и брат Абая, управитель Такежан, пожилой, похожий на Абая человек, в ярком и драгоценном халате.

Поодаль – молодой кавказец Али-Заде.

Но вот появляется тройка, в пыли, в грохоте колес, в стуке конских копыт. Вырываясь из кучи всадников, вылетает Баймагамбет и первый осаживает коня на полном скаку, подъезжает к Абаю.

– Радуйся, Еркежан! Радуйся, Абай-ага! Чем ты меня наградишь за то, что я первый принес тебе радость?

– Первую чашку кумыса! – смеется Абай.

– Я не ожидал, что ты так скуп, Абай! – с укором говорит Баймагамбет.

– Зачем тебе больше? Ты будешь пьян и от первой! – парирует удар Абай.

Подлетает тройка.

Крики: “Абдрахман! Абиш! Как вырос! Он целых три года не был дома! Смотри, у него эполеты! Абиш!”

Молодой офицер выскакивает из тарантаса и бросается в объятия матери, почтительно и нежно здоровается с отцом.

Долгополов смущенно оглядывается. Он чувствует себя лишним при этой родственной встрече.

— Я рад вам! — подходит к нему Абай. — Вы здесь найдете друзей... Вы знаете сына, вы знаете учеников... — И он с улыбкой прибавляет: — А чтобы вы были как дома... — И он подводит Долгополова к Али-Заде.

— Али! — радостно кричит Долгополов.

— Нифонт! — отзывается тот. — Я боялся уже, что ты меня не узнаешь!

— Мудрено, — говорит Долгополов. — Кто мог думать, что я тебя встречу здесь?!

— Долго рассказывать! — говорит Али-Заде. — Только нет места на свете, более для нас безопасного, чем дом Абая. Вот я и здесь!..

* * *

В юрте Абая гость. На почетных местах — Абиш, Долгополов, Абай, Такежан. Переходит из рук в руки чаша с кумысом.

Передавая чашу Абишу, Такежан с благожелательной улыбкой говорит:

— Ты не забыл еще вкуса кумыса? Вспомни родину, Абиш!

Абиш все время ищет кого-то глазами:

— Почему я не вижу Айдара... Он болен, уехал? — спрашивает он Азима.

Азим с тонкой улыбкой говорит:

— Айдар здоров, и он здесь...

— Что же случилось?

— Не знаю, — отвечает Азим. — Может быть, он сочиняет стихи, гуляя один по ущельям!

— Может быть, он влюблен?! — смеется Абиш.

— И этого я тоже не знаю, — отвечает Азим.

Баймагамбет требует у Кокпая:

— Принеси мне кумысу.

— Ты и так много выпил, Баймагамбет! — отзывается Кокпай.

– Принеси или я расскажу, как ты встретил Абиша! – смеется старик.

Кокпай передает ему чашу.

– Но ведь кумыс развяжет твой старый болтливый язык.

– Это будет не моя вина, – говорит с усмешкой Баймагамбет. – Это будет вина кумыса!

Входят гости: Нарымбет и Жиренше, высокий, худой человек с хитрым и властным лицом.

Абай поднимается навстречу гостям.

– Приветствую тебя с радостью, Абай! – говорит Нарымбет.

– Спасибо! – сдержанно отвечает Абай. – Будьте гостями!.. И ты, Нарымбет, и ты, Жиренше... – И он передает им чашу с кумысом.

– Мы к тебе с просьбой, Абай! – говорит Жиренше. – Нарымбет просит почтить его свадьбу...

– Спасибо! – сухо говорит Абай.

Жиренше и Нарымбет садятся рядом с Такежаном.

Ходит кругом чаша с кумысом.

– Песню, песню! – подхватывают гости.

Кокпай, играя на домбре, запекает застольную.

Но ему не суждено закончить песню.

Топот коня. Возбужденный голос. И в юрту вбегает усталый после долгой скачки жигит Нарымбета – Мес. Так приезжают с недобрыми вестями. Он оглядывает гостей и находит среди них Нарымбета, который поднимается и подходит к нему.

– Садись на коня, Нарымбет! – торопливо говорит Мес. – Исчезла Ажар! Ее видели на коне с каким-то мужчиной, они, как птицы, летели в горы... В погоню, Нарымбет!..

Нарымбет, переменявшись в лице, тихо сообщает об этом Жиренше и Такежану. Забыв о вежливости, они торопливо выходят.

– Что случилось, Мес? – хмурясь, спрашивает Абиш, недовольный тем, что прервали пир.

– Невесту Нарымбета увезли из-под траура! – быстро говорит Мес. – Это оскорбление и тебе... Нарымбет вашего рода... Садись на коня, Абиш!

Абиш в замешательстве. Ему не хочется вмешиваться в чужие дела.

К Абаю подходит тихий и встревоженный Кокпай.

— Абай-ага! — говорит он. — Айдар прислал гонца. “В жизни однажды и только сейчас прошу руки помощи... Пусть спешит Абай, я в опасности”, — велел он сказать тебе.

И Абай догадывается о происшедшем.

— Коня! — кричит он. — Коня!

Узкое горное ущелье... Тонкой, извилистой веревочкой уходит вдаль каменистая тропка. Топот коней отдается гулким эхом в горах. Айдар и снявшая траур Ажар погоняют коней. Всадники проскакивают над обрывом. Пролетают ущелье, и вот в просвете между горами уже виден спуск в зеленеющую долину.

За ними погоня. То и дело вспыхивают клубы пыли за холмами. Впереди погони Нарымбет и Жиренше. Сзади сомкнутой массой скачут другие жигиты.

— Стреляй! Стреляй! — кричит Жиренше, видя, что беглецы уходят от них.

На полном скаку стреляет Нарымбет.

Меткий выстрел. Конь под Айдаром на полном скаку падает. Всадник чудом успевает соскочить, перепрыгнув через голову коня. Ажар останавливается.

— Скачи! Не задерживайся! — требует Айдар.

— Одна! Нет!

И тогда Айдар ловко вскакивает позади нее. Опять начинается бешеная скачка.

Конь несется из ущелья в ущелье, преодолевая каменные тропы. Но сокращается расстояние между ними и преследователями, которые, как стая гончих, то рассыпаются, то собираются в цепочку, когда дорога уходит в ущелье.

Конь Ажар замедляет бег. Напрасно она хлещет его плетью. Он шатается. Дыхание его становится прерывистым... и вдруг он падает на полном скаку.

Айдар успевает принять на руки Ажар. Вьется рядом с ними сдыхающий конь.

Все ближе приближаются грозные мстители.

Ажар целует коня в вздрагивающие ноздри... и спокойно обнимает Айдара.

— Ты не жалеешь о том, что случилось? — тревожно спрашивает Айдар.

— Все равно мне была суждена смерть! — спокойно отвечает Ажар. — Так не лучше ли умереть с тобой вместе.

Топот коней, ржанье, выкрики жигитов. К связанным любовникам подсакивает Нарымбет. Задыхаясь от ярости, он кричит, грозя плетью:

– Вот они, черноликие... Вот изменники, предатели!

Подъезжают Жиренше и величественный на своем черном коне Такежан.

– Я требую кары! – кричит Нарымбет, потрясая плетью.

– Я требую кары!

Такежан молча осматривает связанных Ажар и Айдара.

– Когда власть теряет силу, народ теряет стыд! – говорит Жиренше. – Назови наказание, Такежан!

Такежан холоден и спокоен.

– Вы знаете закон предков... Не щадите!

Жиренше набрасывают петли на шеи Ажар и Айдара.

Но им мешают. На полном скаку врезаются в гущу всадников Абиш, Али-Заде, Баймагамбет и Кокпай.

– Айдар! – кричит Абиш.

Горячий Али-Заде быстрым ударом ножа разрезает путы на теле Айдара. Яростно набрасываются на Али-Заде жигиты Нарымбета, но короткий, властный жест Абиша удерживает их.

Подтолкнув Али-Заде, Баймагамбет шепотом с упреком говорит:

– Что ты наделал?

– Разгорячился... – говорит Али-Заде. – А что, разве нужно было не так?

Баймагамбет пожимает плечами.

– Конечно, не так! Но разве ты можешь иначе?

Абиш спокойно и властно обращается к Нарымбету и Жиренше.

– Что вы хотите сделать с ними?

– Ты знаешь закон предков, Абиш! – говорит Жиренше.

– Они должны быть привязаны к хвостам лошадей...

– Нет! – твердо отвечает Абиш.

– Абдрахман! – гневно говорит Такежан. – Не родным, а чужим вернулся ты на родину! Отойди!

– Нет! – спокойно говорит Абиш. – Я не дам этого сделать... Крови не будет!

– Здесь будет кровь! И это будет твоя! – в ярости кричит Нарымбет. – Отойди! – И оттолкнув Абиша крупом коня, он приказывает жигитам: – Продолжайте!!

И уже опять накинут на Айдара аркан, прикрепленный к хвосту коня.

И уже занесена рука жигита, чтобы хлестнуть коня. Но руку эту властно устраняет другая рука. Это рука Абая.

— Остановить казнь! — спокойно говорит Абай.

Абиш и Али-Заде облегченно вздыхают. Радостно улыбается Кокпай. А Баймагамбет, который в самом драматичном положении не перестает шутить, шепчет ему:

— А если не будет Абая, когда Карлыгаш и тебя привяжут к хвостам лошадей?!

Такежан яростно говорит Абаю:

— Ты вмешиваешься не в свое дело, брат!

— Это мой ученик! — отвечает Абай.

— Он оскорбил меня, твоего родича! Род требует отмщения! — кричит Нарымбет.

Такежан твердо говорит:

— Мы братья с тобой, Абай... Мы сыновья Кунанбая. Я приказал их казнить именем рода!

— Я против казни! — отвечает Абай.

— Ты забыл... Ты забыл, что сделали с Кебеком и Енлик? — в ярости кричит Жиренше. — Их присудил к смерти сам Кенгирбай!

— Кенгирбай приговорил их судом рода! — говорит Абай.

— Передайте их суду!

— И ты будешь заступником? — в ярости кричит Нарымбет. — Какой позор!

— Заступник принимает на себя ответственность за преступление! Ты помнишь об этом, Абай? — говорит Жиренше.

— Помню! — отвечает Абай. — И принимаю ответ на себя! — сурово и повелительно он говорит: — Снимите петли!

Кокпай и Абиш снимают петли с Айдара и Ажар.

— До суда они должны быть в темнице! — кричит Нарымбет. — Помни об этом, Абай!

— Я знаю закон! — отвечает Абай.

* * *

Ночь. Горит святильня в юрте Абая. Смятая постель, кажется, хранит следы тела только что спавшего на ней

человека. Посреди комнаты у стола стоят друг против друга братья – Абай и Такежан.

– Я буду говорить с тобой, как не говорил никогда! – мрачно говорит Такежан.

– Говори! – отвечает Абай.

– Я буду говорить с тобой от имени рода! – говорит Такежан.

– Говори! – повторяет Абай.

– Сын Кунанбая, потомок Кенгирбая, понимаешь ли ты куда идешь?! – настаивает Такежан.

– Я делаю то, что велит мне долг и совесть! – отвечает Абай. – И не тебе заставить меня свернуть с моего пути.

– Тысячи лет люди жили по нашим законам! Предки доверили хранить их нам, аксакалам! Как смеешь ты восставать против этих законов, Абай?! – говорит Такежан.

– Законы творит сам народ! – отвечает Абай. – И хранит их в своей памяти... Но народ изменяет законы, когда приходит время! И только те, кому это выгодно, настаивают на сохранении того, что уже мертво...

– Так ли говорил мудрый пророк наш Кенгирбай? – в запальчивости спрашивает Такежан. – Так говорят твои друзья, русские нечестивцы! Не стал ли и ты русским, Абай!?

– Ты ли это говоришь, Такежан? – иронически с улыбкой спрашивает Абай. – Или не тебя губернатор назначил окружным управителем?!

– Я служу для того, чтобы охранять наш народ, – говорит Такежан. – И ты это знаешь, Абай... Я не раскрываю русским двери своего дома!

– А не кажется ли тебе странным, Такежан, – вновь спрашивает Абай, – что с тобой, врагом русских, русское правительство дружит, а меня, друга их, преследует и ненавидит?..

– Ты служишь бунтовщикам! Ты бросаешь тень на наш род! – угрюмо отвечает Такежан.

– Я дружу с русским народом, а ты с чиновниками русского царя! – жестко отвечает Абай. – Вот разница между нами!

– Ты забыл завет Кенгирбая не смешиваться с иноземцами, – говорит Такежан. – Ты недостойн быть представителем рода! Ты больше не аксакал!.. Ты никто!..

— Я человек! — отвечает Абай.

Но Такежан полон ярости.

— Ты недостойн держать у себя драгоценности рода! Отдай их! Я требую!..

Абай срывается с места и раскрывает большой сундук. В нем драгоценные халаты, золоченные сабли, серебряные сосуды... И большой слиток серебра причудливой и странной формы, с вырезанными на нем знаками. Абай вынимает слиток.

— Вот! — говорит он. — Вот они, драгоценности рода!.. Они принадлежат не тебе, Такежан, и не мне!.. Род доверил их мне, зная, что в моих руках они останутся целы! Но если бы их мне предложили в подарок, я бы не взял их себе!.. Ни за что! Они жгут мне руки! — он бросает слиток в сундук. — Время, говорят, очищает... Но кто знает, не весит ли этот слиток меньше, чем слезы, которые из-за него были пролиты!..

— Замолчи, недостойный! — кричит Такежан. — Что ты знаешь об этом? Это сокровища Кенгирбая!..

— Именем Кенгирбая ты хочешь отнять у народа его драгоценности! Именем Кенгирбая ты хочешь отнять у народа его голос — его поэта Айдара!.. Что же еще хочешь ты сделать именем Кенгирбая? — в волнении спрашивает Абай.

— Я хочу, чтобы был исполнен закон! — жестко говорит Такежан.

— Закон будет исполнен! — говорит Абай. — Но это не твой закон, Такежан!

— Какие силы у тебя? — спрашивает Такежан. — Кто стоит за тобой? Ты один, Абай! И горе тебе! Род откажется от тебя!

— Ты ничего не знаешь о моих силах, Такежан, — заявляет Абай.

— Кто поможет тебе? — говорит Такежан. — Твои ученики? Но они еще дети! Или друзья твои — Али-Заде и Долгополов?! Но Али-Заде ищут власти. Стражники рыщут вокруг аула!..

— Что ж? Помогли им ловить его! Ты ведь помогал сегодня ловить Айдара!

— Я молчал до сих пор, — говорит Такежан. — Я сквозь пальцы смотрел на твое покровительство каторжнику... Я охранял твое имя, Абай! Но довольно! Ты сам отказался от рода, от законов, от предков!..

И суровый Такежан выходит из юрты.

Абай остается один. Полный отчаяния, он шепчет:

— Прошлое держит меня... Тянет в могилу... Гнет шею... Требуется повиновения... Где же оно, будущее, которому я отдал себя!..

Последние его слова слышит свидетель. Незамеченный, в юрту входит Долгополов.

— Это будущее у вас в руках, Абай! — говорит он тихо и веско. — Это будущее — вы сами!

— Что делать мне? — говорит Абай. — Много лет я борюсь за правду и счастье, за будущее... Борьба согнула плечи мои... И в бороде у меня седина... А будущего все еще нет!.. Так в горах ветер гонит грозные тучи, и только изредка среди них проглядывает солнце... Мы тянемся к нему, но ветер гонит новые и новые облака!

— Но солнце все-таки есть! — говорит Долгополов. — И вы его видите! Разве бывает легко тому, кто пытается вести за собой время?!. Некогда был человек, который хотел стать равным богам! И он отнял у бога огонь, который они скрывали от смертных... Боги приковали его к скале, и хищный ястреб терзал его тело... Но человек не отдал огня!

Абай поднимает голову, тихо и горделиво улыбается.

— Прометей!

* * *

Раннее утро. Еще тихо в ауле, косые лучи солнца не светят еще из-за гор. У юрты Абая Кокпай держит в поводу оседланных коней. Уезжает Али-Заде. Его провожают друзья.

Перед тем, как вскочить на коня, Али-Заде крепко пожимает руку Абая, целуется с Долгополовым.

— Мы с тобой знаем друг друга десять лет! — говорит Али. — А не виделись и десять часов!..

— Мы еще увидимся, Али, — говорит Долгополов. — И тогда мы не расстанемся тысячу...

— Может быть, ты все-таки останешься, Али? — тихо говорит Абай.

Тот отрицательно качает головой:

— Нет, Абай-ага... Я не могу подвергать опасности друга! Мы уже решили... Многое хотел я сказать вам, Абай-ага, много слов благодарности, много слов любви... Но я

ничего не скажу... Скажу только одно – если доберусь до моей родины, я там спою ваши песни...

– Постой! – говорит Абай. – Между твоим и моим народом пролегает большая трудная дорога... Нас разделяют большие поля, глубокие воды, высокие горы... И это так далеко, что народы наши не знают друг друга. Но есть и другая дорога... Эта дорога пролегает через сердца... Она коротка, потому что сердце народов – это сердце братьев... Я узнал твой народ через тебя. Али... Я узнал русский народ через тебя, Долгополов... Я подвергаю сейчас жестокому испытанию мой народ, и его честь, и его дружбу и гостеприимство!

– Верю и я, – тихо отвечает Али-Заде. Он порывисто обнимает Абая и, вскочив на коня, бьет его плетью, точно для того, чтобы никто не увидел, что на глазах его слезы.

Баймагамбет вскакивает на коня вслед за ним.

Стоит Абай у юрты. Провожает их глазами. Вот они скрываются за поворотом дороги. Вот они появляются на склоне горы. И вот только легкое облако пыли указывает их путь.

Стоит Абай, провожает глазами всадников.

Тихо расходятся остальные.

Подходит Азим. Абай смотрит на него долго и нежно.

– Пойдем, Азим! – говорит он. – Пойдем... И спой мне песню о мужестве... Она нам сейчас нужна как никогда!

* * *

Молча едут Али-Заде и Баймагамбет. Али-Заде подавлен расставанием. Старик тоже угрюм. Но он не может быть долго мрачным. Не такой характер у старика.

– Слушай, Сабит! – говорит он Али-Заде. – Слушай!

Тот с удивлением смотрит на Баймагамбета.

Баймагамбет смеется.

– Ты забыл свое имя, Сабит? Ай, ай, ай... Слушай, Сабит, сын мой... Если мы будем ехать с такими похоронными лицами, мы далеко не уедем... Печаль лишает сил человека. Дорога требует сил и веселья. – И он запекает шуточную песню.

Али-Заде не в силах оставаться мрачным и, ухватив мотив, подпевает ему.

Навстречу из-за холма выплывают две группы всадников. Во главе одной группы – аксакал найманов Картпай, во главе другой – аксакал кереев Жортар. Они едут вооруженные, с пиками, кистенями, соилами.

– Эй, всадники! – кричит Картпай. – Не знаете ли вы, далеко ли до аула рода Тобыкты?!

– А зачем вам? – спрашивает Баймагамбет. – К друзьям не едут с таким складом оружия!

– Нам нужен Абай! – отвечает Жортар.

– Ну, тогда он обезоружит вас песней! – И Баймагамбет узнает своих давних знакомых. – А... аксакалы! – приветливо здоровается он. – Приехали делить воду, которая все равно утечет?!

– Здравствуй, Баймагамбет! – степенно отвечает Картпай. – Абай у себя?

– Правда всегда у себя! – отвечает Баймагамбет. – Не нужно только лениться найти ее!.. Еще до вечера вы будете у Абая...

– Спасибо, акын! – говорит Картпай.

– Прощайте, аксакалы! – кивает Баймагамбет, и они разъезжаются.

И опять запекает веселую дорожную песню Баймагамбет.

* * *

В просторной богатой юрте много людей. В центре – Абай. В позе спорящих баев сидят перед ним Жортар и Картпай. За ним жигиты.

В стороне, как наблюдатели, Жиренше и Такежан с напряжением следят за судом.

Говорит Жортар:

– И с тех пор, как река Баканас перешла к найманам, мы поколение за поколением зиму и лето бьемся в жестокой вражде... Нас послали к тебе, Абай, за справедливым судом...

Абай кивает:

– Я слушаю вас!

Говорит Картпай:

— Река Баканас сто лет принадлежит нашему роду, Абай! И присудил ее нам справедливый и мудрый суд... справедлив был приговор предка твоего Кенгирбая! Подтверди твоей мудростью приговор прадеда своего!

Молодежь вокруг Абая настораживается. При имени Кенгирбая переглядываются Жиренше и Такежан. И застывает в ожидании Азим.

— Я прошу справедливости! — горячо говорит Жортар. — Только справедливости! Да, Кенгирбай присудил реку найманам... Но почему он сделал так?! Слушай, Абай!.. Из рода найманов пришла в наш род невестой девушка Манат... дочь знатного бая... это было очень давно. Сейчас это старуха, глубокая, древняя... Она не станет лгать перед смертью... Недавно найманы в споре из-за реки убили ее любимого внука... и она прокляла свой род и раскрыла древнюю тайну. Кенгирбай не даром присудил реку найманам... Он получил взятку от них!

Ропот возмущения. Вскакивает Жиренше. Суровый встает Такежан. Абиш вопросительно смотрит на отца. И явно взволнован Азим. Ропщут жигиты из рода Тобыкты.

— Заткни его грязный рот, Абай! — кричит Жиренше. — Не дай ему позорить имя нашего рода!

Абай поднимает руку и шум затихает.

— Продолжай Жортар! — говорит он. — Я слушаю!

— Найманы дали Кенгирбаю большой слиток серебра... “Жамбы люлька” называется он... — продолжает Жортар. — Дед старухи Манат прежде, чем отправить его Кенгирбаю, велел вычеканить на нем секретные знаки... Вот эти знаки, Абай! — Жортар вынимает бережно сложенный платок и поднимает его над головой. — Этот платок достался Манат в наследство от деда, и она отдала его нам! Я отдаю его тебе, Абай! И будь справедлив!

Абай принимает платок.

Такежан вне себя. Когда Жортар заговорил о серебре и о знаках на платке, он, изменившись в лице, бормочет:

— Неужели? Нет... Нет, не может быть этого! Он не посмеет!!!

Смеется Картпай.

— Старые сказки, — говорит он презрительно. — Неужели ты поверишь этой детской болтовне, Абай!..

Хороши доказательства у кереев?! Выжившая из ума старуха?! За нами слово. И суд Кенгирбая! Решай же, Абай!

Абай внимательно рассматривает платок и знаки на нем.

Он точно колеблется. Он обводит глазами юрту. Мрачный и повелительный Такежан, растерянный Азим, встревоженный, не понимающий ничего Абиш.

— Позови сюда Еркежан! — приказывает Абай Кокпаю. Такежан делает два шага вперед, но Абай жестом пригвождает его к месту.

— Открой, Еркежан, этот сундук! — приказывает Абай вошедшей жене.

И вот он держит в руках большой серебряный слиток — драгоценность рода, завещанную Кенгирбаем драгоценность, которую требовал Такежан, — “Жамбы люлька”.

Не обращая внимания на застывших в негодовании зрителей, Абай сличает знаки на слитке и на данном ему старом платке... И полустертые на старом ветхом платке знаки повторяются на слитке.

— Смотрите, люди, — говорит Абай. — Смотрите, о чем говорят эти немые свидетели!

Жигиты подходят, толпятся у слитка, рассматривают. Вышивка и чеканка совпадают.

Отходят, отпустив головы, пристыженные найманы. Молчит подавленный старик Картпай.

Пристыжены потомки Кенгирбая. Сверкает угрюмый и злобный взгляд Такежана.

Взволнованный происходящим, Азим хочет остановить Абая, предупредить его. Он смотрит на него с боязнью и страхом.

— Учитель, — говорит еле слышно Азим. — Учитель, подумай!

Только Кокпай и Абиш с восторгами и обожанием смотрят на Абая.

— О чем говорят эти немые свидетели? — повторяет Абай. — Тягостную, позорную тайну через века раскрывают они... Предок мой Кенгирбай покрыл позором наш род... Вот о чем говорят эти знаки! И как мне теперь быть судьей в вашем споре... Стыдно мне приговора прадеда моего... Стыдно за столетнюю обиду кереев! — Он вытягивает руку со слитком. — Преступна рука, принявшая взятку.

Преступна и рука, предложившая ее... Вот знак позора...
На, найман. Возьми его себе!

И он передает слиток Картпаю, который от растерянности бросает его на землю.

— Река Баканас — наша, керей... — кричит радостный Жортар.

Но Абай еще не кончил говорить... Он обращается к Жортару:

— Вы получите реку, несправедливо отнятую у вас! Прекратится ли вражда, будет ли дружба между родами?

Аксакал молчит.

— Прежде скот кереев подыхал, потому что не было воды... Род бедствовал, умирали люди! Хотите ли вы, чтобы теперь так было с найманами?

Аксакал молчит.

— Река Баканас широкая река? — спрашивает Абай. — Много воды?

— Летом пересыхает в нижнем течении, — говорит Картпай.

— А остальное время?

— Много воды, — говорит Жортар.

— Вы вместе будете пользоваться рекой Баканас! — говорит Абай. — Вам хватит воды... Вы выбрали меня судьей, и не только о восстановлении прошлой справедливости я забочусь... Я хочу справедливости и на будущее! Я сказал!

Прямой и суровый Абай. Он выполнил свой долг.

Тихо расходятся, пораженные необычным приговором, жигиты.

Жортар останавливает их:

— Это справедливо, Абай, — говорит он, — ты прав!

Но молчит Картпай.

— Я боюсь, Абай-ага! — тихо говорит, подходя к нему Азим. — Я боюсь, что вы слишком резко, решительно поступили. — Вам не простят позора нашего рода...

— Я смыл позор с нашего рода! — отвечает Абай. — Не бойся, Азим...

— Я боюсь за вас, Абай-ага! — говорит Азим.

Жиренше смотрит на этих двоих людей. Он слышит слова Азима. Улыбка удивления и удовлетворения пробегает по его лицу. Но взбешенный Такежан заставляет его выйти из юрты.

* * *

Злобно и нервно говорит Такежан:

— Это враг! Это враг наш... Я уже сказал ему, что он мне больше не брат!..

— Успокойся, Такежан! — с усмешкой, тихо говорит Жиренше. И с данью невольного уважения к сильному противнику прибавляет: — Абай поступил правильно! Он с умыслом опозорил Кенгирбая сегодня, чтобы завтра этим же спасти Айдару...

— Он еще дальше толкнул его в бездну! — кричит Такежан. — Я не пощажу его!!!

— Что ты сделаешь против суда? — пожимает плечами Жиренше.

— Что?! Что?! — задыхается Такежан. — Увидишь!.. Я приказал арестовать этого каторжника Али-Заде... Я разослал по всем аулам гонцов... И пусть только его привезут сюда... Пусть только он попадает в мои руки... Абай забыл, что я не только брат его! Я — управитель! Я — власть!

* * *

В далеком ауле, у порога юрты, лежат закованные в железные пугы Али-Заде и Баймагамбет. С удивлением и испугом глядят на них сбежавшиеся дети. Подходят женщины и старики, подходят жигиты.

— Кто такие?! Почему их связали? Какая вина за ними? — тормозят они толстого управителя.

Но управитель торопится. Передавая пакет вооруженному жигиту, он говорит ему:

— Спеши!.. Повезешь их в аул Кунанбая и передашь в руки самому Такежану... И смотри, чтобы преступники не убежали!

Жигит расталкивает толпу возле пленных и хочет их грубо поднять. И тогда Баймагамбет злобно и резко кричит:

— Оставь! Я не собака! Никто не смеет так обращаться с друзьями Абая!

Старуха, мать управителя, с удивлением спрашивает:

— Ты назвал его имя? Абай?

— Да! — кричит старик. — Я друг Абая — Баймагамбет! А это — сын мой Сабит!

– Неправда! – вмешивается управитель. – Неправда! Это беглый каторжник Али-Заде... Вот его приметы... Его ищут стражники!..

– Ну так что? – говорит Баймагамбет. – Что тогда? Он бежал с каторги... Он пробивался на родину... Он сын хорошего далекого народа... Сам Абай считает его своим другом!.. Абай не даст приюта преступнику!.. А что сделали вы? Мы пришли, как друзья! Что сделали вы со святым законом гостеприимства?!

– Замолчи!! – кричит взбешенный управитель.

– погоди! – властно останавливает его старуха-мать.

Она подходит к Али-Заде и спрашивает его:

– Ты чужеземец? Ты знаешь Абая?

Али-Заде, улыбаясь, кивает. Он чувствует, что его судьба в руках этой суровой старухи.

Баймагамбет кричит:

– Позор на ваш дом! Позор аулу, нарушившему закон гостеприимства!

– Довольно! – и управитель, потерявший терпение, приказывает жигитам: – Ведите их!

Но вдруг старуха решительно отстраняет жигитов и становится перед Али-Заде.

– Не смейте! – кричит она. – Не оскверняйте мой дом!

– Законы гостеприимства не распространяются на преступников! – говорит матери управитель.

– Друг Абая не может быть преступником! Имя Абая – защита его! – отвечает мать.

Но управитель настаивает. Он хочет отстранить мать и отталкивает ее. И тогда лицо старухи становится страшным и замкнутым.

– Отойди! – приказывает она. – Услышь последнее слово матери! Если ты мне еще сын... Ты отправишь пленников, не опозоришь себя! Так лучше я сама отрекусь от материнства и с проклятием обращу к небу грудь, вскормившую тебя!

И она начинает распахивать одежду на груди.

Возмущенно, гневно гудят люди вокруг.

Управитель беспомощно озирается кругом, точно взывая о помощи, и вдруг с воплем бросается к матери, удерживает ее.

– Ты освободишь их своей рукой, – приказывает мать.

Покорно и трусливо он принимается развязывать руки и ноги Баймагамбета и Али-Заде.

— Спасибо, мать! — говорит освобожденный Баймагамбет.
— Я расскажу Абаю о твоём благородстве!

— Торопитесь! — отвечает старуха. — Большие тучи над его головой... Такежан и Жиренше созывают аулы на суд. Они проклинают имя Абая!.. Друзья его в эти дни должны быть возле него.

— Едем, Баймагамбет! — быстро решает Али-Заде. — Едем!

— Куда? — спрашивает Баймагамбет.

— Как куда? — удивляется Али-Заде: — Обрато... К Абаю!

— Быстрое решение не всегда самое разумное, — отвечает Баймагамбет. — Мы уже решили, что ты должен уехать... и ты сам на этом настаиваешь...

— Никто не заставит меня бросить друга в беде! Абай приютил меня... Абай защищал меня... Теперь и я должен помочь Абаю! — И Али-Заде вскакивает на лошадь, которую ему подводят дети. — Поехали, — кричит он Баймагамбету. — Или, честное слово, я сейчас сам отдамся в руки толстого управителя... Он-то наверняка меня доставит туда!

И, ударив лошадь, он пускается вскачь.

* * *

Накинув легкий халат на широкие плечи, Абай склонился над низким круглым столом. Вокруг него книги. Тишина. Он работает.

— Приехал Сырттан! — вбегает взволнованный Кокпай.

— Встретьте его! — говорит Абай. — Судью нужно встречать с уважением! — и он идет к выходу.

Но Азим и Абиш уже вводят старика Сырттана. Абиш почтительно приподнимает полог над дверью. И вот они уже усаживают его на почетное место.

Сырттан — высокий старик, в котором нет и следов дряхлости. Голос его жесток и звонок. И сам он, как саксаул, который можно сломать, но согнуть невозможно. Он холодно и сухо встречает почтительного Абая.

— Не в гости пришел я, Абай, — говорит он. — Пришел, как судья, как бий!..

– И это честь для меня! – отвечает Абай.

– Вели привести эту заблудшую женщину! – говорит Сырттан. – Я допрошу ее при тебе!

Жигиты, повинуясь его знаку, уходят.

– Я хочу и тебе сказать несколько слов, Абай! – говорит Сырттан.

– Я слушаю вас, аксакал! – отвечает Абай.

– Не доводи до суда, Абай, – горько говорит Сырттан. – Найди исход! Раскалывается род... Родичи обнажают оружие друг против друга...

– Дайте совет, – почтительно говорит Абай. – Как унять вражду?

– Обвини Айдара, верни женщину Нарымбету, – приказывает Сырттан. – Так гласит закон Кенгирбая!

– Айдар один... У него много врагов... Что будет с ним, если и я пойду против него, – отвечает Абай.

– Тогда – отойди в сторону! Откажись от защиты! Мне дорого твое имя, Абай... Ты – лучший в роду, а станешь презренным! – говорит Сырттан. – Несметная стая врагов подстерегает тебя!

– Я не перепелка, старец! – твердо отвечает Абай. – Только она убегает от вороньей стаи!

– Подумай! – говорит Сырттан.

– Обдуманно все! – говорит Абай. – Но я благодарю тебя за совет!

– Жалок совет, которого не слушают! – отвечает Сырттан.

– Мудрость не перестает быть мудростью, даже если ей не внимают, – отвечает Абай, – но каждый верит себе!

Две высохшие суровые старухи вводят Ажар и подводят ее к Сырттану.

Сырттан смотрит на нее пристально и зорко. Но бесстрашно выдерживает Ажар его пронизательный взгляд.

– Траурный день не угас, пока не дошел до заката... Траурное покрывало не упало... Его сорвали преступной рукой... Ты не виновна!.. Тебя сбили с пути... Назови имя соблазнившего тебя! – резко говорит Сырттан.

Ажар отрицательно качает головой.

– Нет, отец! Айдар ни в чем не виновен!..

– Ты надеешься оправдать его?! – сурово говорит Сырттан. – Вместо этого ты губишь себя!.. Гибель угрожала ему одному... Ты приговариваешь и себя к смерти! Подумай!

Но Ажар не боится его. На лице ее ни тени сомнения, ни тени страха.

— Позволено ли будет мне сказать последнее слово? Перед смертью не лгут!

— Можешь ли ты постичь, женщина, что такое клятва душой? — говорит Сырттан. — Когда мужчина дает эту клятву, он ставит ее выше жизни!

— Ценою жизни даю эту клятву! — отвечает Ажар.

Сырттан не отводит от нее сурового взгляда.

— Тогда говори то, за что отвечаешь не только телом, но и душой!

— Я свято хранила свой траур, — говорит Ажар. — Я отказалась от солнца и радости... Каждой ночью я ждала темную освободительницу — смерть... Но суровое и жестокое веление жизни ворвалось ко мне — род приказал мне стать третьей женой Нарымбета!.. И я решила ускорить конец! Никто не имеет права отнять у смерти того, кто к ней добровольно стремится!.. Но в эти дни до меня донеслась песня... Песня эта была как голос моей молодости... Слушая ее, я прощалась с юностью, с жизнью...

Внимательно слушает ее Сырттан. Скорбный и гордый слушает ее Абай.

— Продолжай, женщина! — говорит Сырттан.

— Петлю смерти стянула я вокруг своей шеи... и не я расширила эту петлю. Тот, кого сроднила со мной песня печали, сам пришел ко мне! Все это было подобно сказке, которую только однажды поведала степь звездному небу... Он предложил мне свою жизнь, этот певец... Я отказала. Он предложил мне свою смерть, вместе со мной!.. Тогда я сама привела его к жизни! — говорит с вызовом Ажар.

— Тяжела вина, — говорит Сырттан. — И неслыханные речи твои! Со святого пути, завещанного предками, тебя увела песня?! Песня была искусителем! Так ты сказала? Спой ее!..

В ужасе метнулись старухи...

Ажар смотрит на Абая. Она ищет его одобрения.

Абай глядит на нее с волнением и любовью, с одобрением и надеждой.

И тогда Ажар начинает петь. Она поет первые строфы “Письма Татьяны”, поет так, как не пел даже Айдар.

Безмолвно слушает ее Сырттан. Ничего нельзя прочитать на его суровом лице.

Ажар кончает петь.

Длинная пауза.

— Кто сложил песню? — спрашивает Сырттан. — Кто создал ее, чтобы заглушить священный плач об умершем? Кто зажег этим огнем душу твою?

Молчит Ажар.

— Задавайте этот вопрос мне, аксакал! Песню эту написал русский акын Пушкин!.. На наш язык переложил эту песню я... Абай!

Сырттан смотрит на него долгим взглядом.

— Уведите женщину, — говорит он старухам.

Ажар, подхваченная старухами, выходит из юрты.

Долго молчит Сырттан, глядя на Абая.

Тихо выходят Абиш и Кокпай.

Наконец говорит Сырттан:

— Близится день суда, Абай!.. Нарымбет выставляет спорщиком-бием своим — Жиренше... Кого выставишь ты? Абай удивлен:

— За Айдара и Ажар буду говорит я сам, аксакал!

— Нет! — тихо говорит Сырттан. — Ты — ответчик...

Ты не можешь говорить на суде... Что раскрыла сейчас женщина?! Она тебя обвинила! Песня сама не родится... Ты сочинил эту песню... Ты — соучастник!

— Но... — пытается возразить Абай.

— Назови своего бия-спорщика! — твердо приказывает Сырттан.

Абай оглядывается. Стоят три жигита. Стоят Абиш, Кокпай и Азим. Но Абиш — сын, Кокпай слишком молод, значит — Азим. Азим смотрит на Абая с такой любовью и жалостью.

— Хорошо, Сырттан, — твердо говорит он. — Нашим бием будет Азим.

Азим польщен, но ему страшно.

— Как вести мне спор в этом тяжелом деле? — тихо говорит он.

Твердо отвечает Абай:

— Ты должен! Айдар твой друг и поэт! Кто, как не ты, ученик мой, поэт, должен поднять голос в защиту поэта?! Зачем тебе тогда даны слова? И нет большего счастья,

чем посвятить самые свои драгоценные слова торжеству справедливости! Я сам хотел этой чести!.. Теперь тебе я доверяю ее!

* * *

Айдар в заточении. Скованный, в цепях, он все-таки пишет. И раскачиваясь, незаметно для себя, он переходит на напев. Он увлекается, он говорит громко, он поднимает оковы, и цепь жалобным звоном своим напоминает домбру.

И стражник с обнаженной саблей, который сторожит снаружи, останавливается, пораженный чудесным пением.

В юрту входит Азим.

— Айдар, — говорит он нежно и тихо.

Радость на лице Айдара.

— Азим! — он обнимает друга. — Как тебя пустили ко мне? — И вдруг он догадывается. — Как? Разве не Абай-ага будет говорить на суде за меня. Разве он отказался, Азим?

— Нет! — отвечает Азим. — Абай-ага не отказывается от учеников. Но его лишили права выступать на суде... И он мне доверил защиту!

Видя, что это известие приводит Айдара в отчаяние, он пытается утешить его:

— Ничего, Айдар... Абай-ага научит меня, как говорить на суде... Он прислал меня, чтобы ты сказал мне, что, по-моему, нужно довести до суда...

— Спасибо, Азим! — отвечает Айдар. — Ты верный друг... Не все ли равно, кто будет говорить на суде? Я обречен! Когда суд?

— Завтра, Айдар! — отвечает Азим.

— Завтра?! — говорит Айдар. — Так скоро?! Жаль мне, что я не успею закончить поэму... Еще только несколько дней, и я написал бы ее...

Азим поражен.

— Ты пишешь поэму?

— Да, — отвечает Айдар, — поэму, которую <вы>играл мой ястреб... Поэму о Енлик и Кебеке... Теперь я бы смог ее написать... Почувствовал все, что пережили они!.. Слушай, Азим! — и он читает несколько строф. Голос его прерывается от волнения, и он отдает Азиму рукопись:

— Читай сам!

Азим читает, сначала шепотом, но захваченный стихами, он увлекается и читает все громче и громче, но поэма обрывается на полустроке.

— Дальше, дальше, Айдар!

— Дальше не будет! — отвечает Айдар.

— Еще никто, никогда не пел так о любви... — волнуясь, говорит Азим. — Ты не можешь умереть, Айдар... Ты не смеешь! О, если бы мне удалось написать хоть что-либо подобное этому!.. Я бы отдал жизнь, честь! Я бы отдал душу за это!.. Я садился сочинять с молитвой... Я призывал духов, чтобы они вдохновили меня напевом... Я отказывался от радостей жизни, я отдал себя только поэзии... Я мучил себя, я истомлял себя в бдении, но вдохновение не посещает меня... А ты!.. Затравленный людьми, ожидающий с каждым восходом новых пыток, с каждым закатом последнего часа, ты так легко, так невозмутимо и радостно пишешь песню о вечности жизни! О радости пишешь ты — умирающий! Какими путями ты пришел к этим стихам? Кто подсказал тебе их? Почему ты мне не откроешь свои тайны? О, проклятие трудам и надеждам моим! Проклятие мне!

И вдруг он выбегает, схватившись за голову.

— Азим! Что с тобой, Азим? — кричит вдогонку ему Айдар и, склонившись, подбирая разлетевшиеся листки рукописи, он в недоумении говорит: — Загадкой, загадкой становишься ты для меня, Азим!

* * *

У входа в юрту подстерегает Азима хитрый Жиренше.

— Мне нужно поговорить с тобой, Азим! — говорит он тихо.

Азим смотрит на него невидящими глазами.

— Пойдем, пойдем, Азим! — ласково, но и повелительно говорит Жиренше и берет под руку юношу.

Тихо раздается в лунной степи мягкий топот коней. Такежан, Нарымбет, Жиренше и Азим подъезжают к старому могильному кургану.

— Слезай с коня, Азим! — говорит Жиренше.

— Зачем? — спрашивает Азим. — Зачем вы меня привезли сюда?

— Завтра суд над Айдаром! — говорит Жиренше. — И мы пришли сюда на могилу святого нашего предка Кенгирбая, сказать священные слова клятвы!

— Какой клятвы? — спрашивает Азим. — Вы хотите погубить Айдара. Я его защищаю!.. Какую же клятву я могу сказать вместе с вами?

— Клятву в честном и правдивом слове, — торжественно говорит Такежан. — Клятву в верности заветам предков, в верности законам Кенгирбая... Вот какую клятву я хочу от тебя слышать, Азим!

Азим, не совсем убежденный, слезает с коня.

Нарымбет, Такежан, Жиренше поднимают с могилы большие, плоские камни и кладут их на головы. Они ждут Азима. И он в нерешительности тоже кладет на голову камень. Троекратно они обходят могилу, молча, сурово, торжественно.

Говорит Такежан:

— Кенгирбай! Святой предок наш! Слышишь ты потомков своих? Скрепи нашу клятву биться беспощадно со всяким, кто нарушает заветы твои! Благослови нас на борьбу с изменником, отступником, с врагом твоим и нашим врагом — Абаем!

Азим останавливается. Но перед ним стоит грозный и сильный Нарымбет, с другой стороны стережет его Жиренше. И все-таки Азим бросает свой камень.

— Повтори слова клятвы, Азим! — грозно приказывает Такежан.

— Нет! Нет! — кричит Азим и, оттолкнув Нарымбета, вскакивает на коня.

И топот коня отдается в ушах оставшихся.

— Ты присутствовал при клятве, Азим! Ты и сам дал эту клятву! — кричит Жиренше.

Топот коня ему ответом.

— Зачем ты позвал его? — с досадой говорит Нарымбет. Жиренше улыбается:

— Есть яблоки румяные, здоровые. Но раскусите их — сердцевина пуста... Ее пожрали черви... Видели вы такие плоды?

* * *

Еркежан кончает молиться. За стеной юрты топот коней, верблюжьи крики и говор толпы. Она подходит к дверям. Обеспокоенные и мрачные, стоят там Абиш, Долгополов, Кокпай.

— Они едут, точно в набег! — говорит встревоженный Кокпай.

Проезжает на вороном коне Нарымбет с отрядом вооруженных жигитов.

Куда ни посмотришь — с холмов, с горных тропинок спускаются вооруженные всадники. Клубы пыли стоят над аулом, точно пожар, заволакивая полуденное солнце.

Шепчет умоляюще Еркежан:

— Идите к Абаю... Не отходите от него ни на шаг!..

Лицо Абиша кривит злая усмешка:

— Видно, не очень надеется Такежан на победу, если созывает жигитов.

— Они могут помешать судьям! — говорит Кокпай.

Раздумывает Долгополов.

— Они правы, — говорит он. — Они очень хитры... — и обращается к Абишу: — Нужно ответить оружием на оружие... Но где взять людей?

— Можно разослать людей по аулам, созвать пастухов, табунщиков, всех соседей, всех друзей!.. Их будет много, не меньше, чем этих! — говорит Абиш.

Старый Жортар быстро подхватывает:

— Я разошло всех моих жигитов!..

— Я сам поеду, — говорит Абиш. — И мы еще увидим, у кого больше друзей!

* * *

И вот холм вражды. Здесь будет суд. Сюда стремятся разделенные враждой люди. Оставив узкий проход посередине, две враждебные группы располагаются на склоне холма. У самой вершины сидит Жиренше. Вокруг него Нарымбет и его жигиты и жигиты найманов. Картпай, с усмешкой поглядывая на враждебную сторону, услужливо подносит Жиренше рожок с табаком.

Мало людей вокруг Абая — ученики, несколько жигитов-кереев, Долгополов.

А на противоположную сторону все прибывают люди.
— Где же Абиш?! — в тревоге шепчет Долгополов.
Новая группа людей садится на стороне Жиренше.
— Следите за найманами, — говорит жигитам Жортар.
— Наша столетняя тяжба, уже раз справедливо решенная, вновь решается здесь.

Спокойный Абай подзывает Азима.

— Ты видишь, Азим, сколько врагов у тебя? Посмотри на них, сосчитай... Знание прибавляет силы. Открытые глаза прибавят стойкость и ярость... Смотри на них, Азим! — он крепко сжимает руку ученика. — Тебе будет трудно... Жиренше опытен и хитер... Он расставит ловушки, чтобы ты, как молодой орел, сломал крылья в силках. Не соперничай с ним в хитрости! Иди прямо! Смело рви паутину, которой он опутает тебя!.. И помни, сегодня судят не только Айдара, судят и тебя и меня!..

— Я не боюсь Жиренше! — отвечает Азим. — Я никого не боюсь.

— Но ты бледен, Азим! — понижает голос Абай. — Заставь свою кровь вскипеть яростью, и только тогда ты сможешь вести себя как должно!

В группе врагов появляется гордый, веселый Такежан. Ему почтительно очищают место рядом с Жиренше. И он, наклонившись к нему, с улыбкой сообщает:

— Али-Заде схвачен... Его везут сюда! В случае необходимости я пушу в ход власть, я арестую Абая!

— Зачем, Такежан? — улыбается Жиренше. — Посмотри, сколько их и сколько нас... Все уже решено!

Кучка людей возле Абая... Толпа вокруг Жиренше.

* * *

Сидит опечаленная Еркежан.

С участием смотрит на нее Карлыгаш.

— Я пойду... — говорит она. — Пойду и все узнаю. И все расскажу тебе!

Ужасается Еркежан:

— Ни одна женщина не должна присутствовать на суде. Мы должны сидеть здесь и ждать... ждать...

— Мне все равно, — упрямо говорит Карлыгаш. — Я хочу узнать, что там происходит.

— И будет только позор! — говорит Еркежан. — Если увидят тебя, лишняя вина падет на Абая.

— Меня не узнают! — говорит упрямая Карлыгаш. — Никто меня не узнает!

Она наклоняется к уху Еркежан и говорит шепотом.

— Не до шуток сегодня, — говорит Еркежан. — Тяжелый день! Не до шуток!

— Я не шучу, мать! — говорит Карлыгаш. — Ты увидишь, что это не шутка.

* * *

Все больше и больше людей на холме вражды.

Сильно выросла группа Нарымбета. Но увеличилось число сторонников Абая. Пастухи, табунщики, люди в темных, рваных халатах пришли на помощь Абаю. Привел их Кокпай.

— Молодец, Кокпай! — говорит Долгополов. — Ты хорошо постарался...

— Я привел мало людей, — отвечает Кокпай. — Абиш приведет побольше, чем я...

Вдали появляется облачко пыли. Оно растет. Двигается множество людей.

Даже Абай поднимается, чтобы увидеть необычный караван.

— Это Абиш! — тихо говорит ему Долгополов.

Приближается караван. Люди на быках, на верблюдах, на ишаках — беднота, друзья Абая, пастухи, табунщики, рабочие люди аулов. А впереди усталый, но гордый Абиш.

В безостановочное движение этих людей попадает молодой жигит в тонком халате и шапке с шелковым верхом, с плетью в руках. С трудом расчищая себе дорогу, он пробирается к вершине холма и все ищет кого-то глазами. Наконец он находит стоящего рядом с Долгополовым Кокпая и бросается к нему, задевая людей, толкаясь и не разбирая дороги. Поравнявшись с Кокпаем, жигит ударяет его по плечу и говорит неестественным басом:

— Подвинься, сынок!

Кокпай оборачивается и узнает оживленную, смеющуюся Карлыгаш.

— Ты с ума сошла, — шепчет он ей. — Как ты смела прийти?..

— Молчи! — отвечает девушка. — Я нужна здесь!

Кокпай улыбается:

— Смотри, если узнают, плохо придется... Ты первая баба на суде!

Карлыгаш невозмутима:

— А ты — первый мужик, который, зная об этом, будет молчать!

Ропот колоссальной толпы заставляет забыть о шуточной перебранке.

— Судьи идут! Идут бии! Тише! Бии идут!

Встают люди на вершине холма. Почтительно поднимаются Абай и Азим, Жиренше и Такежан. Ждут судей.

На вершину холма, на белом коне, в белом одеянии, выезжает Сырттан. За ним несколько старцев на вороных лошадях.

Азим и Жиренше почтительно осаживают коня старца Сырттана. Он оглядывает зорко и сурово притихшую толпу и садится. За ним полукругом садятся сопровождающие его аксакалы и среди них рядом с Жиренше располагается Такежан.

Медленно поднимается Сырттан и протягивает руки к народу:

— Пасмурные настали дни, родичи! Были мы крепким гнездом, а столкнулись на холме вражды!.. Вам говорю, аксакалы! Куда завели вы беспечный караван, не разобрав в спорах дороги?! Неужто вы хотите, чтобы беды людей выросли в бедствия народа? Куда вы держите путь, скажите, обдумав!

Сырттан, обедев еще раз глазами народ, спрашивает:

— Кому доверено слово? Начинайте!

Жиренше поднимается и, положив плеть к ногам Сырттана, становится на колени.

— Почему он положил плеть? — шепчет Карлыгаш Кокпаю.

— Молчи! — отмахивается он. — Когда кладут плеть, значит, хотят говорить!

И говорит Жиренше, говорит, как искусный оратор:

— Вражда двоих — беда двоим... Вражда многих — бедствие народу! Почему не наказаны те, кто породил вражду? Нам говорят — времена изменились!.. Но также восходит солнце, и также восходит луна... И дети зовутся

детьми, а не волчатами, матери их зовутся нашими женами, законы над нами есть и будут! Почему же преступление смеется над трауром и топит в вонючей грязи наши святые обычаи? Неужто мы будем терпеть это, аксакал? Так пусть погибнут двое презренных... пусть, привязанных к хвостам диких коней, поволокут их по многолюдным аулам, чтобы все видели кару, постигшую нарушителей закона, возмутителей спокойствия, породивших в нашем народе вражду! — и он садится, спокойный, уверенный в успехе.

Поднимается бледный Азим и тоже кладет плеть к ногам Сырттана.

— Прав Жиренше! Времена не изменились!.. Но у времени есть дни и ночи, благоуханный май и ледящий душу январь!.. Все старцы подобны друг другу, подобны суровому январю... Юноши подобны лазурному майскому утру! Закон есть закон! Но и есть милосердие! Почтенный Жиренше не упомянул о том, что привело к преступлению... Он ничего не сказал о любви, о святом источнике жизни! Айдар молод, а молодость порывиста. Айдар — поэт, а поэзия — это высокая страсть... Страсть не думает и не оглядывается... Как же вы не пощадите Айдара?

Прерывает его Жиренше:

— С каких пор человек отказывается от того, чтобы думать? Кот и тот помнит себя... И пылая страстью, он бежит вместе с кошкой на глаза человеку, за защитой от ярости других котов! Выходит, твой Айдар безумней кота!

Хохот ему ответом. Весь холм грохочет смехом. С отчаянием смотрит на врагов Карлыгаш.

Азим невозмутим.

— Почтенный старец! — говорит он насмешливо. — К чему вам тревожить забытое? Ведь время изгладило в памяти вашей любовные томления, любовный пыл... Но если шайтан подшутит над вами, и вы хотя бы на мгновение вспомните, что такое любовь, бегите со своей кошкой ко мне... Я не откажу вам в защите!

Взят реванш! Смеются сторонники Азима. Улыбается Долгополов. Хохочет Жортар.

Карлыгаш вырывается из рук Кокпая и кричит:

— Назовите мне дуру, которая с таким облезлым котом... — Но Кокпай закрывает ей рот рукой: — Молчи, глупая девчонка! — шепчет он.

Только Абай смотрит на Азима с тревогой и сожалением. Он наклоняется к Долгополову:

— Не так, — шепчет он в досаде... — стал спорить и просить...

Он должен был требовать. Нет, не так...

И опять говорит Жиренше:

— Мы спорим не о любви... Мы спорим о преступлении...

Бий Азим, ты призывал страсть, ты упрекнул меня в том, что она неведома мне... Может быть. Я, однако, помню золотые примеры наших кротких матерей... Я помню законы предков! Но, к сожалению для тебя, я помню о преступлении. И ему посылаю я проклятия и ненависть! Чем соблазнили вы Ажар? Вы поэт! Песней предков, которые распевают наши матери? Нет! Вы отравили ее песней русской девушки, отравили песней чужого народа! Уже нет таких песен? Куда же вы ведете Ажар? Куда вы призываете нас? Во имя милосердия, во имя страсти и любви вы ведете нас в плен, в русскую церковь! Я спрашиваю, аксакалы: что это — страсть или измена? Я спрашиваю тебя, Азим. Веришь ли ты в закон Кенгирбая? Отвечай?!

Лица сторонников Абая темнеют, а в группе Жиренше поднимается яростный крик.

Кричат жигиты:

— Куда ты зовешь нас, Азим? Убирайся! Мы за тобой не пойдём! Уходи! Приговор, Сыртган!

Сыртган поднимает руку:

— Говорите дальше... Я жду!

Но Азим молчит.

Толпа кричит, угрожает Азиму. Это взрыв ярости, взрыв ненависти...

Молчит Азим. Он не знает, что сказать.

И опять повторяет Сыртган:

— Говорите, я жду...

Тревожно переглядываются Абиш и Долгополов.

Абай тревожно смотрит на ученика.

— Да, я верю в законы Кенгирбая... Именем этого закона я защищаю Айдара, — как бы через силу говорит Азим. — Скажите, чего достоин куст, если он откроет коршуну спрятавшегося там жаворонка? Кто скажет слово в защиту предательства? Кто приютил Айдара гонимого? Его приютил Абай! Кто дал ему слово защиты? — Тоже Абай!

Радостно перебивает его Жиренше:

— Мы судьи Айдара, но ты сам назвал имя Абая! Ты сам назвал преступника! Запомните, аксакалы!

Кокпай в досаде машет рукой.

— Зачем он заговорил об Абае!

— К суду Абая! К суду! — кричат Нарымбет и его жигиты. Азим, поняв, что он сделал ошибку, пытается выйти из тяжелого положения.

— Да! Я назвал, — говорит он. — Почему же я назвал его? Айдар просил у Абая защиты... А это значит, что он просил не у тебя, Жиренше, у меня, даже у Нарымбета... Он просил защиты у рода Тобыкты! Что же, убьем Айдара... Нарушим обычай защиты, святой обычай нашего рода! Покроем позором себя!

Но Жиренше прерывает его с возмущением:

— Не тебе защищать честь нашего рода, Азим! Наша честь завещана предками! Кенгирбай приговорил Енлик и Кебека к смерти... А Кебек был жигитом, любимцем народа! И все-таки не дрогнула рука Кенгирбая... А кто твой Айдар? Ты сказал о жаворонке. Но под кустом прячется и хищник, готовя набег... Айдар, как хищник, выкрал Ажар! И этому нет защиты нашего рода! Ты выдал себя, Азим! Я теперь обвиняю не только Айдара! Я обвиняю Абая, всю вашу семью, я обвиняю тебя! Вас требую я к ответу за преступление! Ты сказал, что веришь в закон Кенгирбая! Скажи по чести — одобрил бы тебя святой предок или осудил?

Поднимаются жигиты Нарымбета. Толпа начинает наплывать на холм. Хватаются за оружие жигиты — сторонники Абая. Глухой и грозный ропот. И уже поднимаются вооруженные руки.

— Говори! — заявляет Сырттан.

Азим испуган. Он не знает, что ответить!

— Говори дальше! — поднимает голос Сырттан. — Я жду! Карлыгаш в отчаянии:

— Ответь ему, Азим! Почему ты молчишь? Да говори же!..

— В последний раз предлагаю тебе слово защиты! — говорит Сырттан и поднимается, чтобы произнести приговор.

— Он лишился голоса! — кричит Жиренше. — Кенгирбай наказал его немотой!

Кричат жигиты Нарымбета:

— Приговор! Приговор! Пусть Сырттан скажет слова приговора!

Но Сырттан не успеваешь начать.

Неожиданно раздается спокойный голос Абая:

– Скажи, старец. Бывает ли на одной свадьбе две невесты?

Возмущенный Нарымбет кричит:

– Пусть молчит Абай!!

Поднимается Такежан:

– Абай не смеет говорить на суде!

– Я спрашиваю! – улыбается Абай.

– Чего ты хочешь? – обращается к нему Сырттан.

– В какие времена, по каким законам спорщик-бий превращал равного ему бия-спорщика в обвиняемого? Скажи мне это, Сырттан!

Толпа замирает.

Сырттан, подумав, говорит:

– Жиренше был не прав!

– Так верни мне слово, бий! – и Абай поднимается.

– Ты не смеешь говорить! Ты ответчик! – протестует Жиренше.

– Но ты и Азима сделал обвиняемым! – кричит Абай.

– Ты захватил суд! Кто же тогда скажет слово защиты? Впрочем, ты прав, Жиренше! Ты боишься меня!

Холм оживает. Размахивая палками, петлями, кулаками, люди рвутся друг к другу. Страсти накалены. Вот-вот начнется страшная схватка... И смешиваются крики: – Слово Абаю! Пусть говорит Абай!.. Не давай слова Абаю, Сырттан!.. Абай обвиняемый! Слово Абаю!!! Суд кончен! Не давайте ему говорить! Суд кончен! Суд!! Суд!! Дай слово Абаю!

Сырттан голосом, перекрывающим шум, говорит:

– Пусть Абай говорит!

Начинает Абай, взволнованный, с задором, с весельем, со страстью.

– Я буду говорить о бие, который осмеливается лгать на суде! Ты вспомнил здесь предков, Жиренше... Ты призывал всех не сходить с путей Кенгирбая. Почему же то, что можно тебе, ты запрещаешь другим?! Весь наш род знает, как любишь ты в жаркий день усладить себя чаем! А Кенгирбай запретил употребление чая. Он положил двадцать ударов палкой тому, кто будет пить этот нечестный напиток! Сколько ударов полагается тебе, Жиренше, если ты не только выпиваешь по десяти самоваров, но взятки за свои приговоры берешь не деньгами, а чаем?

Смех. Смеются даже сторонники Нарымбета.

И до вершины холма доносится громкий голос:

— Вот угадал! На прошлой неделе последнюю плитку из нашего сундука забрал Жиренше!

Но Абай поднимает голос:

— Вот первая ложь Жиренше! На этом законе не настаивает Жиренше! В законах Кенгирбая он выбрал такие, которые нужны ему! Куда хочешь ты загнать наш народ, Жиренше? Заблудившееся в беззвездной ночи стадо кружит по степи и возвращается к старому следу. Но народ не возвращается. Они прокладывают новые пути! По каким путям хочет вести вас Жиренше? Он сказал, что народ наш одобрил приговор Кенгирбая о казни Енлик и Кебек... Он второй раз солгал! Спросите у отцов ваших, спросите у матерей, у дедов — как оплакивал народ Кебека и Енлик, как проклинал народ Кенгирбая!.. Пусть скажет Жиренше, когда народ наградил Кенгирбая ненавистной кличкой — кабан?! Подумайте, люди! Чьим именем призывает к убийству бий Жиренше, бий-лгун!

Громкий вскрик восторга в толпе. Жалкие попытки в лагере Нарымбета тонут в мощном приветствии.

Такежан наклоняется к Жиренше.

— Что делать? — говорит он. — Что делать?

— Пусти в ход силу! Обвини Абая в укрытии каторжника, — шепчет ему Жиренше. — Я, кажется, не выдержу!

— Вздор! — шепчет Такежан, — ты должен держаться!

Я не могу ничего сделать, пока не привезли Али-Заде. Почему его не везут до сих пор?! Он должен быть уже здесь!

— Говори, Жиренше! — приказывает Сырттан.

И Жиренше собирает все свои силы:

— Ты обвинил меня во лжи, Абай, — кричит он. — Я обвиняю тебя в клятвопреступлении! Ты аксакал, выбранный родом хранителем его драгоценностей, хранителем заветов его, что ты сделал с заветами рода, что ты сделал с драгоценностями рода, Абай? Кому ты отдал Жамбы люльку, святому драгоценность народа? Ты проклял имя Кенгирбая, святого нашего предка!.. Ты отказался от рода! Во имя чего ты сделал это? Чего ты хочешь, отвечай же, Абай! Я любил тебя... Ты мне больше не родич... Ты — изменник! Ты нарушил заветы по нашим степям, но ты больше не друг наш, Абай... Ты мне больше не родич... Ты — изменник! Ты нарушил законы, которые дороги нам!

Толпа застывает. Эти слова Жиренше так сильны и убедительны, что затихают на секунду жигиты из обоих лагерей.

И вдруг раздается громкий голос:

— Неправда! — И на вершину холма перед Сырттаном появляются два запыленных и усталых всадника Баймагамбет и Али-Заде.

— Неправда! — кричит Али-Заде. — Человек этот лжет! Как смеет он обвинять Абая! Вот народ! Я пришел к Абаю! За мною гнались, меня травили, как бешеного волка! Абай дал мне приют... Абай дал мне силы и отдых... А эти люди, — он показывает на Такежана и Жиренше, — они угрожали выдать меня! Я уехал, я не хотел подвергать Абая опасности! Но они разослали письма всюду. Именем власти они хотели заставить народ нарушить закон гостеприимства... Вот следы оков на руках моих! Чудом освободился я... И пришел сюда обвинить этих людей... Я отдаюсь под покровительство народа... И я готов жизнью ответить за свои слова!

— Я свидетельствую! — кричит Баймагамбет. — В ауле Кара-Сай нас связали... Нас хотели вести в тюрьму по закону Такежана! Кто же нарушает закон? Жиренше и Такежан или Абай?

— Довольно! — говорит Сырттан. — Покровительство будет тебе оказано! Мы разберемся в этом!

— Здесь судят Абая, а не меня! — кричит Такежан.

— Здесь судят и тебя, Такежан! — вдруг вступает Абай. — Спасибо, Али, спасибо, Баймагамбет, за защиту... Но она не нужна мне! Я справлюсь и сам... Жиренше, ты оправдал одно преступление другим преступлением... Ты обвинил меня в том, что я отдал “Жамбы люлька”, что я опозорил имя Кенгирбая... Да, я сделал это! Но я очистил народ от преступлений, которые он не совершил... Ответственность за преступления, взятки лежат на тех, кто это делает. Пусть они сами отвечают перед судом за поступки свои... Кенгирбай пытался сделать наш род своим соучастником... Я не допустил этого через века! Народ справедлив и честен... И его именем я требую жизни Айдару и Ажар! От чьего имени требуешь ты, Жиренше, смерти Айдары? Ты ничего не скажешь. Третья ложь расплавленным свинцом заливает глотку у мужчины! Я закончил, Сырттан!

Сырттан поднимается:

— Есть ли еще речи? — спрашивает он.

Жиренше молчит.

Поднимается народ. Для него — спор окончен. Вооруженных людей Нарымбета оттесняют в самый низ холма. Спаян народ вокруг Абая.

— Спор окончен, — объявляет Сырттан. — Трудную защиту возложили вы на плечи мои... Борода моя седа, могила близка к постели моей... Как мне предстать перед богом с укорами совести за несправедный приговор? Как мне быть, аксакалы? Как быть мне, народ? Кто может мне подсказать решение? Много лет жили мы по законам, установленным предками. Много лет по звездам водили караваны свои. Но вот пришли люди, лучшие люди из вас, и сказали, что мы судим несправедно... И вы, молодежь, за этих людей... Мы стары! Скоро зароят нас в широкой нашей степи... Зрелыми мужчинами и аксакалами будут те, кто сегодня нас осуждает... они будут руководителями, честью и славой его! Можем ли мы заставить их думать и жить так, как привыкли мы? Я не понимаю песен, которые разносят они! Но они не хотят петь песни, милые мне... И я не могу назвать их отступниками... Может быть, не мои слова станут законом для будущего, а то, что говорят они! И вот мой приговор, и пусть я отвечу за него после смерти, если я присудил несправедно. Виновны Айдар и Ажар? Виновны! Не в силах я отменить закон предков моих! Но если они недостойны жить, пусть их убьет молния, пусть буря поглотит их... Не нам распоряжаться их жизнью... Пусть живут! Но закон должен быть исполнен. Абай — ответчик за Айдара... Он отдаст Нарымбету повинную — сорок верблюдов! И кончим суд!

Радостный шум. Крики восторга. Ликут люди, кричат: “Слава справедливости! Слава Сырттану!.. Слава Абаю!”

Рвется из толпы Карлыгаш, чтобы сообщить Еркежан радостную новость. Ее затирают. Она падает, карабкается, наступает на ноги людям, ее колотит, но она рвется вперед с криком: “Радость! Радость!!!”

И толпа подхватывает этот возникающий клич.

Стоят на верхушке холма Абай и Азим.

— Я виноват, Абай-ага! — говорит Азим. — Я не нашел достаточного ответа Жиренше. Точно молния поразила меня и лишила меня слов...

— Я не обвиняю тебя, Азим, — говорит Абай. — Разве можно обвинять человека в том, что он не может поднять скалу, когда у него нет сил... Но мне обидно, Азим... Пустую словесную вьюгу ты принял за сильный буран... У презренного лгуна Жиренше было больше убежденности, чем у тебя... У него было больше веры в себя, чем у тебя! У него было больше страсти, чем у тебя... Как же без веры и страсти ты будешь писать стихи, Азим? Как ты станешь поэтом? Без смелости?

— Научи меня, учитель! — говорит Азим.

— Этому не научить, — отвечает Абай. — Это в сердце! Слушай, Азим, ты должен помнить эти стихи. — И он читает:

Из времен выпадает миг,
На мир найдет тишина,
Услышишь, заплещет родник,
Мысль хлынет, быстра и ясна.
Поэт затынет туже свой стан,
Посмотрит назад и вперед,
Что правда и что обман,
Увидит и все поймет.
В века, в их темную даль,
Орлиный свой взор устремит.
Оплачет их зло и печаль,
Убийц и невежд заклеит.
Далеким и близким своим
О прошлом расскажет он,
И разум и правда пред ним
Предстанут, как судьбы времен.
Он дерзок. В нем сердце горит.
Язык его гневен и смел.
И пишет он и говорит,
Как должен, не как хотел!

* * *

Веселая свадьба в юрте Абая — свадьба Айдара и Ажар. Все, кто <не> покинул Абая и Айдара в беде, все, кто поддержал их на суде, все друзья присутствуют здесь. На почетном месте Айдар и Ажар, сияющие счастьем. И подражают им Кокпай и Карлыгаш, точно и их это свадьба.

Только Азим мрачен, задумчив. Он сидит поодаль от всех, погруженный в тяжелые думы.

Ходит вкруговую чаша с кумысом. Пьют веселые гости. Поднимается Долгополов с чашей в руках:

— У всякого народа свой обычай... И я хочу соблюсти свой русский обычай... Бывает так, что человек отвергнут народом своим... Он отщепенец и преступник... Но бывает и так, что его насильственно отрывают от родной земли... Так сделали со мной... Так сделали с Али-Заде, с другими изгнанниками... Но вы приняли нас, как родных, как друзей, как своих... Мы узнали правду о вашем народе. Мы узнали народ ваш в самых благородных обычаях, в самых драгоценных его чувствах. Разрешите же мне выпить эту чашу за народ ваш, за сынов его, за лучшего его человека — Абая! — и он выпивает чашу до дна.

И уже наигрывает кто-то на домбре и Баймагамбет кричит:

— Неужели мне, старику, придется ответить за вас песней, поэты?!!

Абай осматривает учеников и находит глазами Азима, и вот он приказывает ему:

— Споешь песню ты, Азим!

Азим вспыхивает радостью и гордостью. И вот в руках его домбра. Звонким, высоким голосом он поет песню о дружбе, об Абае. Все хорошо в этой песне, она написана по сложным правилам, в ней красивые слова и мелодия, и поет Азим хорошо. Но нет в этой песне огня, нет силы и страсти — это безделушка, сделанная рукой мастера, в ней нет силы в мощи поэта.

Гости слушают благожелательно. Но песня не может их захватить, Азим волнуется, чувствуя это, и торопится кончить и заканчивает без воодушевления, без жара, без силы.

Несколько нерешительных одобрений, несколько сдержанных похвал. Азим ищет одобрительного взгляда Абая, но учитель не говорит ему ничего.

— Учитель! Абай-ага! — кричит вдруг Кокпай. — Попросим спеть лучше Айдара! Он перед смертью написал поэму о Енлик и Кебек. Пусть он споет ее в радостный час!

Айдар принимает из рук Азима домбру, повинувшись требованиям гостей.

Совсем по-другому слушают гости, совсем по-другому принимают они эти стихи. Смотрит Азим на счастливец

Айдара, смотрит на поэта, отмеченного печатью гения, которому он завидует мучительно и безнадежно.

И видит Азим — слушает Кокпай, раскрыв в восторге рот. Карлыгаш всхлипывает, пораженная песней о несчастной судьбе. Горда своим женихом Ажар... Восторг мелькает в глазах Баймагамбета. И он видит еще, что Абай слушает восторженно, испытывая счастье.

Азим не может слушать эти стихи, ему становится мучительно трудно. Тихо, никем не замеченный, он выходит из юрты.

* * *

Ночной аул. Тишина. Только из юрты Абая доносится голос Айдара. Быстро удаляется Азим. Но голос Айдара преследует его. Азим уходит все дальше и дальше, но голос Айдара не утихает. И Азиму кажется, что Айдар поет рядом с ним, что голос этот преследует его. Азим убыстряет шаги, он бежит, но голос Айдара звучит рядом.

Мрачные облака закрывают луну на горизонте, вспыхивают яркие молнии. Приближается гроза. Ветер. Они тоже преследуют Азима.

Полный безнадежности, Азим вытягивается на прибрежных камнях. Смотрит на бурную воду. Ветер клонит верхушки деревьев. Наступает гроза. И при вспышке молнии Азим видит, как мимо него проходят Такежан и Жиренше.

Жиренше узнает Азима:

— Ну что, бывший противник, много кумыса выпил на свадьбе Айдара?

Азим молчит.

— Ты болен, Азим? — спрашивает Жиренше. — Что с тобой?

Молчит Азим.

Жиренше всматривается в него.

— Что-то угнетает тебя, Азим! Неужто ты до сих пор не можешь забыть того, что произошло на суде? Ну что ж? Ведь со мной нелегко бороться. — И видя неверную реакцию Азима, он настаивает: — Абай должен был понять... ведь ему трудно было спорить со мной!.. Почему же он так недоволен тобой? Это несправедливо!

— Какое тебе дело! — нетерпеливо возражает Азим. — Если Абай переменялся ко мне, если он любит кого-нибудь больше меня, я этого заслужил... и это дело Абая!

Азим, незаметно для себя, раскрыл то, что его мучает. И Жиренше только подчеркивает это.

— Ты верный друг Айдар, Азим! — говорит он. — Но тем больше тебе должно быть обидно и больно, что Абай любит Айдара больше, чем тебя!

Азиму так тяжело, что он не разбирает, с кем говорит. Ему необходимо с кем-нибудь поделиться своими сомнениями и тревогами. А Жиренше понял его.

— Абай сказал мне, что у меня нет сил и страсти! Абай был прав! Он всегда прав! Не думай, что я испугался речей твоих, Жиренше! Я мог ответить на них... — тихо говорит Азим. — Но что делать, когда мне кажется, будто во мне живут два человека, две души у меня... Одна — во всем предана Абаю, другая — страшится того пути, по которому ведет нас Абай...

Молния радости в глазах Жиренше.

— Говори, говори, Азим!

Но Азим не замечает ничего.

— Да, Абай прав! И что удивительного, если Абай больше любит Айдара... Он чувствует это во мне... но он не знает, как здесь (*он показывает на грудь*) жжет у меня, давит... Если бы он знал, какая это невыносимая мука... Лучше умереть, чем жить так!

Жиренше вдруг идет на решительный ход:

— Смерть кажется тебе единственным выходом?

— Да! — отвечает Азим. — У меня нет будущего, нет даже воспоминаний, которые заставляют жить!

— Кажется, я смогу помочь тебе, — тихо и мягко говорит Жиренше. — И он наклоняется к Азиму: — Слушай, Азим...

* * *

Кончает свою поэму Айдар. На высокой ноте радости, веры в силы любви, в счастье молодости обрывает он чтение и смущенно говорит: — Больше я не успел написать! — и бросив счастливый взгляд на Ажар, прибавляет: — Но я напишу!

Абай, не в силах сдержать своего чувства, обнимает Айдара:

— Я счастлив, Айдар, счастлив тем, что ты настоящий поэт! Я счастлив, что мой ученик превзошел меня!

Айдара окружают. Его тормозят, благодарят,жимают руки. Кокпай и Абиш хватают его на руки и поднимают вверх.

Все это видит незаметно вошедший Азим. И тяжелая зависть вновь заливает его лицо.

Айдар со смехом вырывается из дружеских объятий:

— Мне жарко! — кричит он. — Я хочу на воздух! — Он пробирается к выходу и берет за плечи Азима. — Пойдем со мной, верный друг! Пойдем, посмотрим луну!

— Луны нет, — отвечает Азим.

— Пойдем, все равно, — смеется Айдар.

— Зачем ты болтал с этим мальчишкой? — говорит Такежан.

Жиренше улыбается:

— Никогда не нужно пренебрегать малым в борьбе, Такежан, даже, если ты проиграл в крупном... Я дал яд Азиму... И он сам меня об этом просил!

— Лучше бы ты дал яд Абаю, — с ненавистью говорит Такежан.

— Ты ничего не понял, Такежан, — качает головой Жиренше. — Ты ничего не понял... Мне нужно нанести удар по Абаю... Абай его любит! Это его ученик! А мы скажем, что он не вынес клятвопреступлений Абая, что он отрекся от учителя, что он умер, погубленный Абаем... Правда, я не совсем уверен, что он сам примет яд!

— Ты говоришь загадками, Жиренше, — недовольно возражает Такежан: — Объяснись!

— Посмотрим, — говорит Жиренше, охваченный новой мыслью и спрашивает: — Как по-твоему, Такежан, зависть — это сильное чувство?

* * *

Стоят у входа в юрту на резком ветру Айдар и Азим. Айдар распахивает грудь.

— Хорошо! — говорит он. — Как хорошо, Азим! И ветер, и буря — счастье! Только вот пить хочется! Дай мне кумысу, Азим!

Глаза Азима сверкают, как два угля. Он даже отшатывается.

— Что? — спрашивает он нервно. Но берет себя в руки. — А, кумысу!.. Я сейчас принесу!

Стоит Айдар. Ветер треплет его волосы. Он счастлив грозой, счастлив жизнью. Азим подносит ему чашу с кумысом.

— Дай, Азим! — и нетерпеливый Айдар тянется к чаше.

На лице Азима нерешительность, сомнение, борьба. Он не решается.

— Дай, Азим! — просит Айдар.

Вдруг Азим, решившись на все, подает ему чашу. Но когда Айдар подносит чашу к губам, он хватает его за руку:

— Нет! Нет! Погоди!!!

Айдар удивлен:

— Что с тобой? — и выпивает чашу до дна...

Он меняется в лице. Ноги его подкашиваются.

— Что ты дал мне, Азим! — спрашивает он. — Какой странный кумыс... Он обжег мне внутренности... Поддержи меня, Азим... У меня кружится голова... или я пьян!.. Нет! Жжет! Жжет!.. Жжет!.. Держи меня крепче, Азим!

* * *

В юрте смех, веселье, возгласы. Ходит кругом задравная чаша. И вдруг резкий и жалобный крик отдается в ушах. Гости вскакивают в недоумении. Вбегает Азим. Он бледен, он вне себя. Он выбегает на середину юрты.

— Скорей! — кричит он. — Айдару плохо! Скорее помощь!!

Люди бросаются к выходу из юрты.

Айдар уже ничего не может сказать. Пена клубится у его рта. Склоняются над ним Абай, Долгополов, Ажар. Она вытирает его рот, целует его.

— Айдар, — зовет она. — Посмотри на меня, мой Айдар! Айдар!

Склоняется Долгополов. Он подозрительно смотрит, раздумывает.

— Поднимайте его, — говорит он.

Но едва Кокпай и Абиш поднимают Айдара, тот с невероятной силой последней конвульсии вытягивается и умирает с жалобным криком.

Небо пререзает молния. Гром. Это пришла гроза.

Кокпай и Абиш опускают тело на землю.

С криком бросается на тело Ажар.

– Что это, – спрашивает Абай Долгополова. – Что это?
– Смерть! – отвечает Долгополов. – Его отравили!

Тревожно, испуганно переглядываются женщины. Кто-то заливается плачем.

Абай машинально разрывает на себе халат.

– Отравили?! Но кто? Кто этот беспощадный и безжалостный враг?

И вдруг поднимается Ажар. Лицо ее искажено яростью. Сейчас это не нежная, влюбленная женщина, не девушка, которая рыдает на трупе возлюбленного. Это – величаявая мстительница!

– Справедливости! – кричит она. – Справедливости требую я! Пусть мне укажут убийцу!.. Пусть станет он лицом к лицу со мной! Я требую справедливости!

И Абай, гневный и скорбный, кричит окружающим:

– Созывайте народ! Созовите всех, кто был на суде!

И когда убегают Абиш и Кокпай, Абай склоняется над трупом Айдары и целует ученика в лоб.

* * *

Встревоженные люди с факелами в руках идут к холму суда. Ветер задувает их факелы. Причудливые тени расползаются по земле. Все больше и больше жигитов идет к холму. Все больше факелов. На самой вершине холма, освещаемые факелами, стоят у неподвижного тела Айдары Абай и Ажар.

Вот стоят Такежан и Жиренше. Им трудно скрыть радость на своих лицах.

Все больше и больше людей с факелами собираются на холме.

И вот, наконец, приходит, опираясь на палку, старый Сырттан.

Он останавливается у тела Айдары.

Ажар бросается к нему:

– Справедливости, бий! Ты судья! Ты мудр! Ты сам приказал жизнь Айдару! От тебя я требую суда над убийцей! Кто он? Я не знаю его! Но в тысячах глаз я прочитаю в глазах убийцы его преступление... Я различу руку, налившую яд среди десяти тысяч рук... И по биению сердца узнаю его... Устами народа скажи, какой он достоин кары! Я требую мести! А месть и справедливость – одно!

Затихающая толпа на холме суда. Люди ждут страшного приговора.

Суров Сырттан.

— О том же прошу и я, аксакал! — говорит Абай. — Подлый убийца не только враг Айдара... Он враг народа! Поэт говорит голосом народа! И кто знает, какое будущее мы потеряли в Айдаре? Не было молодости светлее и чище! Не было голоса проникновенней и звонче! Помогите мне отомстить за себя, за нас всех! Помогите отомстить за женщину, потерявшую мужа в день свадьбы, за поэзию, которая осиротела!

— Мести! Мести! — раздается в толпе, и жигиты с факелами окружают Абая. — Назови, кого ты подозреваешь, Абай! Скажи имя убийцы! — кричит жигит.

Бессознательно переглядываются бледные Жиренше и Азим. Им страшен прилив народной ярости. Они чувствуют себя соучастниками страшного преступления.

— Назови имя его, Абай! Скажи, кого ты подозреваешь, Абай! Мести! Мести!! — кричит народ.

— Я не знаю имени его, — говорит Абай.

И вдруг выделяется громкий голос Кокпая. Яростный юноша с факелом возникает над толпой.

— Я знаю!.. — кричит Кокпай.

— Вот он стоит!.. Он настаивал на убийстве, он требовал жизни Айдара! Пусть не его рука налила яд... Может быть, он сам и не был убийцей... Но он продолжал бороться за смерть! Спросите у Жиренше. И если он не проглотил свой язык от страха возмездия, он скажет имя убийцы!

И толпа бросается к Жиренше. Его держат жигиты. Он пытается вырваться. Но тщетно. Крепко держат его мстители.

Жиренше в отчаянии. Он пытается найти глазами Такежана, Нарымбета. Но помощи нет. И в отчаянии он кричит:

— Останови, Сырттан, аксакал!

Молчит Сырттан.

Бросается к Абаю Жиренше:

— Абай, Абай! Скажи сам, меня ли ты называешь убийцей?

— Я не верю тебе, Жиренше! — отвечает Абай. — Поклянись смертной клятвой души, если ты неповинен!

— Клянись, Жиренше! — кричат из толпы.

– Я даю клятву душой, – кричит Жиренше... – Этой ночью ко мне пришел человек... Я не звал его... Он пришел сам... Он сказал, что хочет смерти и попросил у меня яду... Я виноват... Я дал ему яд... Но он сказал, что он хочет своей собственной смерти, а не смерти Айдара... И пусть будет стыдно, тебе, Абай, воспитавшему такого ученика! Пусть будет стыдно тебе, доверившему на суде защиту Айдара убийце его... Убийца – Азим!

Мертвая пауза. Люди так поражены, что никто даже не хватает Азима.

Смотрит на Азима Абай в недоумении, в ужасе, в страхе. Отшатываются жигиты, стоящие рядом с Азимом.

– Правда это? – глухо спрашивает Сырттан.

И вдруг Азим опускается на колени. Он рыдает, он рыдает... то ли это страх, то ли раскаяние.

– Правда это, Азим? – спрашивает Абай.

Вдруг с диким криком: – Смерти! Смерти!! – толпа бросается на Азима и Жиренше. Погасшие от сильного порыва ветра факелы скрывают то, что происходит в темноте.

И небо разрывает молния. И гром. И ветер небывалой силы. Гроза пришла...

* * *

И утро после грозы. Стоят у юрты Абая три оседланных лошади. Держит их в поводу старый Баймагамбет. Выходят из юрты Абай, Долгополов и Али-Заде.

– Пора, пора... – ворчит Баймагамбет. – Этак мы никогда не уедем!

– До свидания, Абай! – говорит Долгополов. – Мы еще увидимся осенью в городе... Я не хочу прощаться с вами...

– Осень? – говорит Абай. – Да, осень... Ну, что ж... После весны всегда наступает осень... Таков жестокий закон.

– Но потом опять наступает весна! – говорит Али-Заде.

– Я очень хочу, чтобы она для тебя наступила, – отвечает Абай. – Но она приходит не ко всем!

– Долгое прощание оставляет трещины в сердце! – говорит хмурый Баймагамбет. – Поедем, друзья!

Молча обнимает Абай Долгополова и Али-Заде. Молча они отвечают на его объятие.

И вот уже всадники вскочили на коней. Отъехали.

Идет за ними, не спуская с них глаз, Абай.

Они завернули. Он останавливается на высокой скале, смотрит им вслед.

Только облачко пыли отмечает их путь.

Огромным на вершине скалы кажется Абай. Ветер. Абай идет по степи. Тишина. Пустота.

Вот он останавливается на холме и с тихим отчаянием говорит:

— Снова одиночество! Опять и навеки один!

Но вдруг, как удар плети, по его ушам ударяет беззаботный молодой смех. Абай отшатывается от неожиданности. Он не верит ушам своим. Он не понимает, кто может сейчас смеяться. Он наклоняется.

У подножья холма сидят, тесно прижавшись друг к другу, Кокпай и Карлыгаш. Рука юноши обнимает девушку.

— Ты смешишь меня, Кокпай, — говорит Карлыгаш. — Как ты смеешь об этом мечтать?

— Это мой долг, — защищается Кокпай. — Поэма Айдара должна быть окончена... Кто может это сделать? Друг и поэт! У Айдара не было лучшего друга. И я умею писать стихи... Сам Абай меня похвалил... И я закончу песню Айдара, так что и через сто лет ее будут петь!

— Но что ты знаешь о любви? — спрашивает Карлыгаш. — Ведь песня Айдара — это песня о любви.

— А разве мы не любим друг друга? — уверенно говорит Кокпай и, поднявшись, горделивый и мужественный, читает первые строки стихов. — Это очень хорошие стихи.

Слушает эти стихи Абай. Слушает, и улыбка озаряет его лицо. Он вслушивается в чтение Кокпая.

И вот он сходит и подходит к молодым людям.

Кокпай осекается. Но Абай садится рядом с Карлыгаш, и юная голова девушки склоняется на его грудь.

— Продолжай, Кокпай! — говорит Абай. — Продолжай! В том, что ты написал, есть уже две хорошие строки. А это уже начало!

А Б А Й

Либретто оперы в 4 актах, 5 картинах

(подстрочный перевод)

Действующие лица

А б а й, поэт, 50 лет.

А й д а р, его ученик, 25 лет.

А з и м, родственник Абая, 30 лет.

К о к п а й, поэт, молодой друг Абая, 28 лет.

А ж а р, невеста Айдара.

К а р л ы г а ш, родственница Абая.

Ж и р е н ш е, бий (*родовой судья*).

Н а р ы м б е т, его сородич

С ы р т т а н, третейский судья

М е с, жигит Нарымбета

Жигиты, старики, женщины.

I АКТ

Картина первая

Скалистый обрыв. Внизу редкие кустарники. Молодой месяц освещает далекую тихую гладь горного озера. Неожиданно в вечернюю тишину врывается частый конский топот, раздаются возгласы яростной погони.

Х о р

Не уйдешь! Догоняй!
Упал с коня. Не щади!
Окружайте, ловите.
Погибель ему!
Бегом! Окружай!

На сцену выбегает испуганная Ажар.

А ж а р

Пощади ты нас,
Создатель!
Айдар, где ты родной?

А й д а р (*Выбегая*).

Конь погиб!
Погоня близка.

А ж а р

Убегай сам, пусть свяжут меня.

А й д а р (*дует с Ажар на мотив Абаевской мелодии "Қор болды жаным"*).

Опомнись, родная моя,
Оставив хищникам тебя,
Позорную жизнь
В бегах ли влачить мне?
Пусть лучше погибну я,
Пусть померкнет жизни свет.

А ж а р (*дуэт*)

Прости, Айдар, супруг мой,
Клянусь тебе навеки.
Всей жизнью моей
Не утрашусь ударов судьбы,
Не отрешусь от мечты
И в пламени душу солью с твоей!

Выбегают, окружая беглецов, Нарымбет, Жиренше с жигитами.
Бросаются на Айдара. Он повалил двоих, но оцепили его тесным
кольцом.

Н а р ы м б е т

Хватай! Бей! Вяжи!

Связывают руки Айдара.

Ж и р е н ш е

Не щади! Уготовь расплату!

Н а р ы м б е т (*к Айдару на мотив песни Абая “Бай сеилды”*).

Да проглотит земля!
Позорным лицом,
Осквернив святыню,
Порвав узду
Посмей уйти от рода и мужа!
Связать! (*Связали и Ажар.*)

А й д а р

Свяжешь слабые руки,
Но не сердце возьмешь в плен!
Не уздой, а могилой угрожай,
Не быть счастливым супругом тебе.

Н а р ы м б е т

Уйми язык, негодный!
Враг коварный, задушу тебя!

А ж а р

Смерть встречу возле Айдара,
Сколько не бесись!

Ж и р е н ш е (*с хором своих жигитов*).

Святыню брака перешагнула позорно,
Не о счастье молить ей теперь.

Пусть беспощадна будет кара,
Уничтожь, пусть лютая будет вражда.
Светлый путь завещан предком,
Не изменю, пока разум во мне.
Не жалей, взмахни беспощадный булат,
Кровью жертвенной проводи вечер позора.

Н а р ы м б е т

Закиньте аркан на шею!
Змею грея у груди,
Напрасно мечтал сделать женой.
(*Месу.*) Садись на коня, волоки!
Чудное сердце ее разорви,
Чести моей жертва, красавица,
Будь свидетель, черное небо мести!

А й д а р (*с арканом на шее*).

Прощай, моя Ажар!

А ж а р

Прости, мой супруг.
Не умолкнет во мне,
Во мраке ночи слившая нас
Золотая песня мечты.

Н а р ы м б е т

Скачи, волоки не медля.
Да сгинут они!

А й д а р

Абай! Абай-ага, где ты?

Мес на коне.

Н а р ы м б е т

Аруах!

Ж и р е н ш е

Не на Бога, на Абая уповаешь,
Встречусь и с ним в схватке
Отомщу за зло, посеянное всеми (*жигитам*).
Скачите через весь многолюдный жайлау!
Аруах!

Н а р ы м б е т

Аруах! Взываю к вам!

А й д а р
Абай! Абай-ага!

Мес рванулся на коне. Навстречу выбегает Абай, с ним Кокпай, Азим.

А б а й
Араша! Остановите казнь!
А з и м
К о к п а й } Араша! Стой! Араша!
(Схватили Меса.)

М е с
Отойди, не остановишь!

А б а й
Режьте аркан!
Арашу
Не нарушит
Ни один злодей,
Режьте аркан!

Кокпай хватается за аркан.

М е с
Не трогай аркан! (Кокпай перерезал.)

К о к п а й
подавись арканом своим!

А й д а р
Абай-ага!

А ж а р
Ага, родимый!

А й д а р
Когда смерти стрела
Настигала, явился ты!

Ж и р е н ш е (Абаю).
Зачем ты здесь, с чем пришел?
Кто призвал тебя сюда?
Всю тяжесть за беды
Заступник примет на себя!

Н а р ы м б е т
Под траурным покрывалом
Невесту оспариваешь ты?

Иль зачинщика злодея,
Чужака заслонишь собой?

А б а й

Сородичи, с вами я, когда правы,
Не покину вас в добром пути!
Но где роду позор, жигиту терзанье,
Не в силах удержаться я.

Ж и р е н ш е

Так ли ты защищаешь честь,
И светлый путь предков чтить?

А б а й

Не чту я ложную честь, лютую кару,
Не поведу обманом народ!
Наказанье приму за ошибку его,
Но брата Айдара не покину!

Ж и р е н ш е

О небо! Будьте суровы, предки!
Накажите достойно гордеца!
Где завет славного Кенгирбая!
Не щадить, как Кебека, навсегда?

Н а р ы м б е т

Не зная пощады Кенгирбая!

М е с

Аруах наш Кенгирбай!

Н а р ы м б е т

Только смерть расплатой
Начертал Кенгирбай!

А б а й

Покланяешься и ты ему,
Путь избрал Кенгирбая?
А он свой приговор
Не решал расправой.
Судом рода завершал,
Дайте разбору родичей.
Какой узел не разрубал
Его меч справедливый!

К о к п а й

Решайте судом рода!

А з и м

Следуйте путями отцов!

Ж и р е н ш е (*Абаю*)

Отвечай мне тогда,
Понесешь ли кару.
Если скажут, приют
Дал виновнику ты?

А б а й

Не пощажу ничего,
Отвечаю жизнью моей.

Ж и р е н ш е

Так ответчик мой Абай?

А б а й

Да, не скажу дважды,
Ты молил о малом.
Горстями черпаешь теперь зло.

Ж и р е н ш е

Коль пойманному врагу
Заступником стал ты,
Без раскаяния вступаю в бой,
Пеняй на себя, коль сравнишься с землей.

А б а й

Не стану перечить,
Коль победишь судом.
Развяжите их теперь!
Приговор найдет их вновь.

Ж и р е н ш е

Развязать! (*Освободили Айдара и Ажар, но их тут же
разъединили люди Жиренше и Абая.*)

Поклажу юного взял на себя,
Кличешь беду, сочтется она с тобою.
Врагом назвался, найдет тебя вражда,
Гнев каждого обрушится на тебя.

А б а й (*На фоне дуэта Нарымбета и Жиренше.*)

Когда труд невольный щадил раба?
Когда вражда твоя миновала меня.
Жалость моя сделала меня заступником,
Единый, верный мой путь, не сверну никогда.
Печального сердца пламя горестей я узрел,
Траурных дней яд губил его.
За жалость свою не каюсь и пощады не прошу,
Сочти меня чужим, злым врагом.

Знаю я, тяжкий путь — мой жребий,
Но совесть не запятнаю свою.
Лютый век в удел послал мне тебя,
Грабь меня, коль снова найденный тобою я враг.
Н а р ы м б е т (*дуэт с Жиренше*).
Он снова бросил вызов нам!
Ж и р е н ш е
Бросил, и не свернет с пути.
Н а р ы м б е т
Враг Абай пусть идет к гибели своей.
Враждой беспощадной встречу я,
Родичи и предки, кличу я вас.
Заступитесь за правое дело мое!
Враг Абай, один Абай — мои враг!
Ж и р е н ш е } Враг Абай, один Абай — твой враг!
М е с

З А Н А В Е С

Картина вторая

Аул Абая. Видна часть белой юрты. Вдали жайлау. Азим один.

А з и м
Разве собьет выюга
Путника зоркого с пути?
В ком разум и мудрость,
Смеет ли проклинать,
Утес — защиту свою?
Разве Айдар один виновен
За честь заклеяменную нашу?
Пути-заветы узда народа,
Где народ без узды?
Сорвешь ее, посеешь зло.
Разве Айдар один виновен
За честь заклеяменную нашу?

Ж и р е н ш е

Тебя одного ищу я, Азим!
Только к тебе будет речь моя.
Род раздробили смуты,
Родичи ждут помощи от тебя.
Хоть сроден Абаю ты,
Народ в дружбе был предан тебе.
Пусть он зол, беспощаден к Абаю,
Но не в тебя метит вражды стрелу.

А з и м

Назови Айдара, понял бы я.
Зачем Абая приплел?
Не поток ли клеветы?

Ж и р е н ш е

Вздымай пыль столбом, не собьюсь.
Ясно мне, смерть не минует Айдара.
Изгоем... объявлю Абая одного,
Кто с ним, не пощажу никого!

А з и м

Кто с ним?

Ж и р е н ш е

Кто повод передает злу.

А з и м

Не будет одиноким Абай, аксакал.
Враг и недруг покорны слову его.
Дневным и ночным светилом он стал.
Не ты, но несметный народ за ним!

Ж и р е н ш е

Пусть защитит тот народ.
Яростью обрушусь ныне,
Спасайся ты сам,
Берегись крови впереди.

А з и м

Чего же ты хочешь от меня?

Ж и р е н ш е

Уговори Ажар,
Пусть вернется в свой аул.
Выдайте в руки Айдара,
Скажи им слово свое.

А з и м
Найдем ли тогда мир и покой?
Ж и р е н ш е
Ты будешь покоен,
Врагом останется один Абай!
А з и м
Один Абай?!

Жиренше уходит. Входят Абай, Кокпай, Айдар.

К о к п а й
Каков же Айдар, Абай-ага!
Не поник, а гордое сердце в нем.
А б а й
Крепки ли крылья песни его,
Нет ли грусти, тлеющей не возгорая?
К о к п а й
Песня как призывный клич, Абай-ага.
Лютый век Кенгирбая не пощадила,
Нет равной песни — вся оценка моя.
А б а й
Пиши, Айдар, бесценную песню жду твою.
А з и м
Нужно ли писать об этом, Абай-ага?
Ведь еще пуще будет ярость врагов,
Скажут, снова осквернили честь!
А й д а р
Эй, Азим, разве не близок мой час,
И каждый миг сосчитан мной?
К багровому закату склонился мой день.
Уйти ли мне в безмолвной печали?
Смогу ли краткий день скорбный
Не закончить прощальной песни вздохом?
А б а й
В покое — время бесплодно, не родиться песне.
Есть... миг, иногда тревогой бьется мысль,
Как море взволнованное кинет жемчуг,
Так молнией кинет песню душа.
Айдар мой, ты ныне иной.
Ввысь взвиться можешь ты,

Пусть благородная песня смоев муть души.
Пиши же! Ты скажешь не сказанное доныне.
(Целует.)

Приходит Сырттан. Айдар уходит.

С ы р т т а н

Обрушили тяжесть родичи,
Иду, куда не следовало,
Берусь за груз непосильный.

А б а й

Просим и мы, аксакал,
Доверили все вам,
В тягостный нам час!

С ы р т т а н

Вызвал Ажар я сюда
Молвить слово перед тобой.
А тебе правом посредника
На выбор три решения,
Скажи, примешь, коль угодно.

А б а й

Скажите, аксакал!

С ы р т т а н

Уйми Айдара, укроти,
Заставь вернуться Ажар!

А б а й

Не в силах я слиться, аксакал,
Со стаей хищников, врагов!

С ы р т т а н

Откуда собрал смутьянов?
Посторонись, найди покой,
Отвернись хоть от Айдара.

А б а й

Не мне искать покоя,
Птенцов в неволю отдав,
Глядеть на муки их.

С ы р т т а н

Не унялся, так знай, Абай,
Несметна рать врага,

На тебя и на друзей
Накинется стаяй.

А б а й

Не убегу перепелкой,
Боясь воронов, от гнезда.
(Приводят Ажар две старухи).

С ы р т т а н (к Ажар)

Ты явилась, заблудившаяся, с понурым лицом?
Нет людей, кто бы видел ужасный шаг,
подобный твоему.
Не ты разрушила траурный день,
Скажи правду, кто сбил тебя с пути?

А ж а р

Братья!
Некого винить мне,
Вся вина за мной.

С ы р т т а н

Станешь защищать Айдара,
Погибель найдешь с ним.

А ж а р

Коль смерть ждет меня,
Высокочитимые братья,
Может, выслушаете стон души,
Предсмертный вздох!

С ы р т т а н

За справедливый, суровый суд
Я верой отвечаю.
Поклянись совестью своей,
Скажи правду-исповедь твою!

А ж а р

Алдияр!*
Долину черной печали я прошла долгую, долгую
И в грядущем узрела горе, глядя, глядя,
Ожидая смерть, как светлый мой венец,
Догорала, ночи стенаний считая, считая.
П р и п е в : Грустной, грустной
Простилась навсегда
С мечтою моей!

* Алдияр — возглас покорности.

Юность свою душила ядом, ядом.
Задыхалась, по жилам смерть текла, текла.
И тогда во мраке ночи нежная песня
Донеслась, золотым заревом озаряя, озаряя.

П р и п е в : Грустной, грустной
Простилась навсегда
С мечтою моей!

Решила умереть, молясь песне зари, зари!
Но решила угаснуть со мной и песня зари, зари.
Увидев ее, на смерть идущую со мной,
К жизни сама я повела навстречу заре, заре.

П р и п е в : Грустной, грустной
Простилась навсегда
С мечтою моей!

Алдияр!

С ы р т т а н

Неслыханным было дело твое,
Неслыханна и тайна твоя
Иди!

Ведите ее!

(Старухи уводят Ажар.)

Кончил я разбор,
Объявляю всем —

Завтра суд — приговор!

(Собирается уходить, его провожают с почетом.)

А б а й *(На мотив “Көзімнің қарасы”).*

Стенания несчастной,
Раны юного сердца
Огнем опалили грудь мою.

Защитой стану я твоей.

Печальный брат,

Пойми муки ее.

В жертву жизнь твоя,

В помощь спеши!

Исторгло насилье

Вопли твоей души,

Посвящу тебе

Силы сердца своего.

З А Н А В Е С

II АКТ

Картина третья

Холм вблизи аула Абая. Вдали просторный жайлау, множество аулов.

Х о р н а р о д а (*на мотив “Бойы бұлған”*).

Буйная толпа
С кистенями
Смести все готовы с пути!
Врагом, чужаком
Требует назвать,
Не ведая пощады и мира!
Жигита в пропасть,
Народ в муки
Не пожалеет столкнуть.
Слезы детей,
Гибель родных
Опечалит ли их?

К а р л ы г а ш (*Переодетая в мужской наряд, подошла к Кокпаю*).

Здоров ли, родимый,
Не сесть ли мне возле тебя!

К о к п а й (*отодвигаясь*)

Садись, старец!

К а р л ы г а ш

Не осуди меня,
Подай рожок,
Родимый!

К о к п а й (*обернувшись*)

Карлыгаш!
О, безумная Карлыгаш!

К а р л ы г а ш

Заткнись, не трепещи!

К о к п а й

Что скажет бий?

К а р л ы г а ш

А я вот пришла,
Напрасна осторожность твоя.

Не видала в жизни суд,
Ты объяснишь все мне.

Выходят бии и люди обеих сторон, выходит и Абай.

Г о л о с а

- Стой! Вот они!
- Бии идут!
- Как грозна та сторона!
- Идет Абай!
- Какой грустный он!
- Сейчас суд! Вон и Сырттан!
- Стой! Тише!

С ы р т т а н

Сородичи, вы ли собрались на холме вражды?
Слово мира, бесплодное слово развеяно ветром!
А народ, ожидая беды, нахмурил брови.
В какой поток ведешь его кочевой караван?
Дадите ли буйным волнам смести все?
Защитите ли племя от позора!
Законы ли обветшали, изменил ли век?
В спорах ваших оценю я вас.
Слушать с этого холма пришел я
Потоков бурных теченья.

К а р л ы г а ш

Кого одобрил, что изрек?

К о к п а й

Молчи! Он ни с кем!

Жиренше кладет камчу.

С ы р т т а н

Говори, Жиренше!

Ж и р е н ш е

Неизменен мой век!
Как рождается месяц,
Как заходит солнце,
Вечно свят мой аруах!
Сын волчонком не станет,
В суку не обратится жена,

Как солнечный склон — благодатный закон
Его тучи не омрачат.
Вечно свят мой аруах! (*В сторону Абая.*)
Народ мой чтит пути-заветы.
Собьет с пути несчастье только,
А захочешь ты сбить,
Беспощадно биться буду я.
Вечно свят мой аруах!
Враг законов моих
Не враг ли лютый мой!
Волочить на аркане мести по жайлау,
Уничтожить, не будет приговор иной!
Вечно свят мой аруах!

К а р л ы г а ш
Какой ужас он сказал!

К о к п а й
Молчи!

К а р л ы г а ш
Отстань!

К о к п а й
Какой яростный... он!

Азим кладет камчу.

К а р л ы г а ш
Сказал бы об этом!

С ы р т т а н
Говори, Азим, черед твой!

А з и м
О почтенный, равны ли вы с сыном?
Сравнится ли мороз с летним утром?
Не знал иль забыл навсегда
Огонь юный, подобный восходу и закату!
Кто не поклонялся огню тому,
Какое сердце не охватывало его пламя!
Жибек и Баян у казахов воспеты.
Джульетта на Западе сгорела, как Лейля!
Скакун светлой масти среди темного табуна
Пламенный акын Айдар один
В пылкости на тебя надеялся, как на брата,

На милость надеялся твою.
Есть и вина, которую нужно понять.
Какой же народ разбрелся от любви двоих?

Ж и р е н ш е
Запылал, так не винить?
Не разумнее даже кота.
Видал ли буйного такого,
Не среди людей, а даже зверей?

А з и м
Забыто минувшее тобой,
Думал ли в молодости сам
Об этом коте, как ныне?

Ж и р е н ш е
Нет, не забывчив я, как ты,
Не растопчу, как ты, закон свой.
Не пойду за поучениями к чужим,
Вредить не стану Джульетте
И в церковь народ не поведу!

Г о л о с а (*люди Жиренше*).
Скажи об этом, не щади!

М е с
Уйди прочь от нас!

Н а р ы м б е т
Сгори с поучениями.

С ы р т т а н
Говори! (*Молчание.*)
Говори!

К о к п а й
О, ужас!

К а р л ы г а ш
Постой!

К о к п а й
Не знаешь ты!

К а р л ы г а ш
Что? В чем ужас!

С ы р т т а н
Ну дальше! (*Азим просит слова.*)
Говори, Азим!

А з и м
Знаю я, Жиренше,
У слепого спросить —
И у солнца нет света.

Ценности мира Джульетта
И тайны не имела!
Подумай хоть раз —
Разве пошедшую за песней Саймака
Осудили мы калмычку?
Песней Айдара была увлечена,
Влечением душа смущена.
Где не было таких, как она?

Ж и р е н ш е

Ну пусть ты тут прав.
Обманутая Ажар поплатится пусть!
И вернется в покинутый ею аул.
Но смерть одна Айдару —
Покорится он
С петлей на шее,
Казню поволоку
Пусть запомнят дочери и сыны!

А з и м

В род достойный, в защиту
Пришел Айдар к нам,
За куст — укрытие он счел
И братом сделался Абаю.
Разве не будет проклят куст,
Коль выдаст жаворонка,
Приютившегося под ним?

Ж и р е н ш е

Честь народа не ты,
А сам сберегу как золото.
Навсегда указал путь Кенгирбай
Заботясь о всех,
Чтобы не разбрелся народ,
Своей рукой выдал
На смерть Кебека бесценного.
Зачем я приму слова
Подобных тебе и Абаю
Людей блуждающих?
Если куст, будь на благо им,
Не сможешь, не чади
Став укрытием для врага,

С каким ликом ты говоришь,
Обвиняю я вас,
Ответ взыщу с Абая
И с тебя спорщик-бий!
В пару с Айдаром
И ты погибнешь неугомонный!

Молчание.

С ы р т т а н
Говори! Я жду!
К о к п а й
Зачем Абая помянул!
К а р л ы г а ш
Как страшно, Кокпай!
С ы р т т а н
Говори!
А б а й
О, почтенный аксакал!
Есть ли две невесты на одной свадьбе?
Есть ли два приговора
На одном суде?
Н а р ы м б е т
Замолчи, Абай!
М е с
Ты ответчик!
Н а р ы м б е т
Не довелось спорить тебе!
А б а й
Не спору, только вопрошаю!
С ы р т т а н
О чем ты просишь?
А б а й
Ты много видал, старец,
Когда же равного бия другой
В ярости нападок
Обращал в виновника?
С ы р т т а н
Уместно слово твое, тут неправ Жиренше.

А б а й

Алдияр!

Верните мне право, выслушайте меня.

Ж и р е н ш е

Ты ответчик во всем,

Напрасны рвенья,

Не получишь слова!

А б а й

Твоя неумеренная речь

И Азима сделала ответчиком.

Кому же наш спор вести,

Аксакал, рассудите сами!

Г о л о с а

– Спор окончен!

– Не окончен спор!

– Пусть скажет!

К а р л ы г а ш

Пусть скажет Абай!

К о к п а й

Напротив все, Карлыгаш!

С ы р т т а н *(поднял палку, народ умолкает).*

Ты прав, говори, Абай!

А б а й

Жиренше, о мертвых ты слезы льешь,

А живых терзаешь нещадно,

Но бия, врага живых, клеветника мертвых,

Знал ли ты, как потомство будет проклинать?

Пыль вздымаешь, говоря о прошлом, далеком,

И душой клянешься, чтобы обмануть.

А сказали и скажут ли живущие?

Что молвит народ, внимал ли ты?

Ж и р е н ш е

Народ изрек, что сказал я давно,

Разве пожалел он Кебека своего?

А б а й

Не народ, одиночки были суровы,

Дочери в узде, сыны в путах томились,

Народ, раздавленный, не высказал горе свое.

Н а р ы м б е т

Что ты уздой называешь?

Ж и р е н ш е

Святой уговор, святыню брака
Поносишь перед народом,
Законы позоришь,
Чтоб надругались все?

Н а р ы м б е т

Только выскажись до конца,
Чтоб с пикой и кистенями
Осталось бы биться с тобой.

А б а й

Враг с пикой не страшный,
Твой враг не тот.
В тебе неистребимый
Мрака черный перевал.
Богатырь ты — одолей его!
Чтоб разумом был крепок!
К Жиренше я перейду.
Возвысить он хотел
Кенгирбая знамя!
А в день казни тот
На безлюдном холме,
Когда угас крик малютки,
Внимая его стону,
Терзался даже камень черный.
Лили слезы горячие стар и млад,
Спроси у отца и матери,
Разве Кебека проклинали?
Нет! В Кенгирбае видели
Всех бед причину!
И ты вызвался нынче
Хищником, тоскуя по крови,
Проклятьем взяв черед свой!
Пусть Айдар передан в руки тебе,
Пусть не вмещаюсь я,
Но разве утерпит безмолвно
Этот народ, видящий все?
И лютого кровопийцу,
Тебя, негодного?

Жиренше хочет возразить, но народ грозно двинулся вперед.

Н а р о д

- Нет дороги негодяю!
- Не прольется кровь невинная!
- Скажи свой приговор, аксакал,
- Скажи, презирая зло!

С ы р т т а н

Кто еще держит речь?

Молчание.

Н а р о д

Все сказано уже!
И нет желающих
Воротиться к былому

С ы р т т а н

Да, сказано все!

К о к п а й

К чему склонился народ,
Нетрудно угадать!

С ы р т т а н (*объявляет*).

Конец спорам сторон!
Э-э, сородичи!
Ретивому овраг на пути
Испытаньем ложится!
Могила моя ближе к постели моей,
И думой о грядущем я терзаюсь!
Слушайте, братья родные,
Скажу правду, понятую мной. (*Смотрит на группу Абая.*)
Виновны ли те двое?
Нет сомненья в вине.
А за их вину расплатится Абай.
Покоришься суду стороннего! (*Повернувшись к Жиренше.*)
Растерзаты ли тех двоих?
Ярость безмерную ты принес!
Пусть собаки они, но пусть живут.
Навлечь черное проклятье
И слышать вопли народа не смогу!

Народ встретил решение с восторгом одобрения.

Н а р о д

Алдияр! Спасибо, старец!

Айдар! Где ты, Айдар!

К а р л ы г а ш

Ажар, Айдар, радуйтесь!

К о к п а й

О радуйтесь, радуйтесь! (*Убегают.*)

Народ расходится, остаются Нарымбет, Жиренше, Мес.

Н а р ы м б е т

Радуйтесь?! Увидим!

Думали, отстану я!

Нет, настигну я вновь!

Аллаху и аруаху

В жертву все приношу.

Не тяжбой, так западней,

Говорил ты, мудрый друг мой,

Защити же честь мою!

Ж и р е н ш е

Пусть месяцем, покрытым тучей,

Угаснет жалость тогда!

Пусть разъяренным медведем

Мечь станет на дыбы тогда!

Н а р ы м б е т

Кровавым врагом Абая

Клятвенно называю тогда!

М е с

Да сгинут все муки,

Коль не обрушатся на него!

Н а р ы м б е т (*достает флакон с ядом*)

Пусть проклятья и смерть станут крыльями его

Я помогу ему!

Буду проклят я,

Если не погибнет Абай от него!

Ж и р е н ш е

Пусть только это будет решением,

Когда надвинулось зло,

Но будьте крепки, как смерть! (*Берет флакон себе.*)

Н а р ы м б е т
Будьте крепки, как смерть!
Обещаю, клянусь!
М е с
Обещаю, клянусь.

З А Н А В Е С

Ш А К Т

Картина четвертая

День свадьбы. Соединенные две юрты убраны богато, свадебно. Вдали жайлау. В одной юрте Азим и Жиренше. На улице проходит парадной торжественной процессией группа женщин, ведя невесту Ажар. На голове у нее саукеле (свадебный головной убор). Хор женщины приветствует у свадебной юрты невесту. Группы исполняют свадебную пляску.

Х о р (*на мотив “Сен мені нетесің”*).
Да будет счастлив твой приход!
Ушла печаль,
Несешь счастье
Супругу.
Золотую зарю вечную
И чистое сердце ты даришь!
Не подумай робкой душой:
Куда пришла?
За кем иду!
Над головой
Сегодня счастья звезда
Загорится, обрадует тебя.
(Идет пляска и на фоне ее поются поздравительные слова.)
Да будет счастлив ваш пир!
Куполом счастья, радостей
Да станет ваша свадебная юрта!

Проходят.

Ж и р е н ш е

Пир, да пир в блеске?
Иль в наряде идет беда?
Довольно, Азим, отвечай,
Что обещаешь мне?

А з и м

Какая же спешка
Так гонит тебя?

Ж и р е н ш е

Гнев ныне, как баксы
Разъяренный, злой.
Грызет гриф кобыза!

А з и м

Чего же хочешь?

Ж и р е н ш е

Мое желание исполнять
Ты начал на суде
Теперь закончим! (*Протягивает флакон.*)

А з и м (*взяв*)

Знать, злодейства черный бес,
Кружит близко здесь!
Какой ужас несешь,
Я ли отравлю Абая?

Ж и р е н ш е

Не пугайся, ужаса нет,
Ты ушел от него вчера.
Тут ли дрогнешь ты?

А з и м

Не блуждайте во тьме.
За Абаем народ,
Не видел разве вчера?
Как всех нас вместе
Покинул ради него?

Ж и р е н ш е

Какой же ты нашел поворот,
Образумился ли давно?

А з и м

Не позволю дать Абаю.
И будь дальше теперь от меня! (*Отходит сам.*)

Ж и р е н ш е (один)

Вчера Абай, сегодня я
Должен обманутым быть?
Новую яму готовишь,
Чтоб незаметно столкнуть!
Не попробуй отказаться
От того, что взял от меня. (Уходит.)

Вошла Карлыгаш, за ней подкарауливает Кокпай.

К о к п а й

Карлыгаш, моя чернобровая!
Лебедем паришь передо мной,
Соколом лечу за тобой.
Настанет ли день, когда оглянешься на меня?
О боже, осуши слезы мои!

К а р л ы г а ш

Подавиться бы тебе,
Видал ли когда-нибудь
Слезы у сокола?
Лучше падаль ищущим
Коршуном назвал бы себя
Не это ли вернее!

Вошел Абай в другую юрту, с ним люди, они слушают.

К о к п а й

О немилосердный бог!
Дружеский твой взор
Когда же утешит меня?

А б а й

Кокпай!
О злосчастный.
Да будут обильны слезы твои!

К о к п а й

Абай-ага!
Эта ли ваша дружба?
Насмешка над тоской.

А б а й

О бедный, обиженный,
Осталась ли печаль,

Не излитая тобой!
Открой правду, Карлыгаш,
В чем же горе его?
К а р л ы г а ш
Разве не известно, Абай-ага!
Если наедине кружит около меня,
И молит, замирая,
Какая же иная мечта?
Кроме лести и обмана.
Разве шарияту обучает меня?

А б а й
Гнев — ответ простой,
Сильнее насмешка твоя, Карлыгаш.
Достоин понять Кокпай —
Так это приговор суровый!

К о к п а й
Когда я просил вашего суда?
Не мира хочет между нами брат,
Врагами хотите сделать нас.

А б а й
О мире мечтаешь ты,
Так в прятки не играй.
Радость Ажар и Айдар
Делите все веселей.
Вы сделайте той
Шумным и веселым.

Входит Айдар, его окружил народ, идет и Азим.

Х о р н а р о д а (*Абаю*).
Пусть песня понесет мудрость вдаль,
Пусть обрадуется брат Айдару своему.
Пусть Енлик он родил,
Дар бесценный дал народу.
С утеса взмахнул крылом твой юный брат,
Не свое, а горе многих излил,
А ты, брат, излучающий свет вокруг,
Пусть долгий, без заката будет твой день!

А б а й
Айдар мой, радуюсь я, видя радость народа.

А з и м (*Абаю. Дуэт с Айдаром.*)

Народ — дитя, разве распознает все,
Веселый пир разве обидит певца.
Но тяжко оскорблен Кенгирбай в песне,
Не лучше ли удержать от огласки?

А й д а р

С жадных лап смерти я вернулся,
В муках горе минувшего я постиг.
И чтоб заклеимил я позор тех дней,
На суде Абай-ага указал путь.

А з и м

В спорах много сторонних речей,
Но не родит ли это слово новое зло,
Не накличет ли новых нам врагов?

А й д а р

Разве так, Абай-ага?
Что молвит Азим?
Впрямь ли сбился я с твоего пути?

А б а й (*народу*).

Радуюсь я, видя радость народа,
Омраченных душ улыбку.
Мечты в грядущем, как горный кряж,
Рвись юным соколом к ним.
Не похвала вожатый,
Пусть хвала идет за акыном.
Пороки прошлого открой,
Пусть народ новое кочевье изберет.
Енлик — любимая песнь моя,
Заколдованного мира раскроет тайну.
Айдар взял новый перевал,
Без зависти следуйте за ним!

А з и м (*на фоне арии Абая*)

Без зависти следуйте за ним.
Айдару стать вожатым,
Азиму следовать за ним?

А б а й (*продолжает*)

На полпути не встанет акын достойный,
Пусть беды осаждают его.
Не должен петь, чего требуют,

О неспетом мечтать должен он!
Приветствую этот твой путь!
Гневное перо держи в руке,
Не бойся, что мало нас, ведь свет впереди.
Эта тропа выведет тебя
К другу-народу несметному,
А вы, родные, поддержите.
Пусть веселье несется вдаль,
Шумный той начинайте.

Выводят Ажар с пологом впереди.

Х о р

Пусть веселье несется вдаль,
Шумный той начинайте!

К о к п а й (*На фоне танца.*)

Начнем мы веселье.

К а р л ы г а ш

Начнем беташар,
Споем мы беташар!
Перед прелестной келин*
Надобна вежливость
Красоту ли воспоем мы келин.
Красой равна луне,
Ум и нрав у ней.
У всех келин вокруг
Равных себе не найдет!
Старшие братья впереди,
Нетерпением сгорают,
Давно пялят глаза!
Посмотрите на келин.
За смотрины подарите,
Почтенный ага, Абай-ага!
Тестю свой поклон!

Полог опускается, невеста делает низкий поклон.

* Келин — невестка.

Щедрости ныне испытанье.
Скупые перед народом
Осрамиться должны.
Азим каин-ага твой*.
Поклон каин-ага!

Снова опускается полог, невеста и с ней вся свита делают поклон.
Исполняется пляска, воспроизводящая массовую игру “Шашу”,
обязательную при смотринах.

К о к п а й

Есть испытание особое Айдару,
Просьба наша к нему.
Перед родными, друзьями,
Пусть снова запоет песню свою.

Н а р о д

Пусть запоет песню чудную,
Про Енлик и Кебек.
Все иное веселье,
Пусть уступит черед песне.
Айдар! Пусть снова Айдар!
Это велит ему народ!

А й д а р (*под аккомпанемент домбры, на мотив Абаевской
мелодии “Мен кәрдім”*).

Я видел муки отцов ушедших,
Внимая зову прошлого, скитался по холмам.
Запомнил угасшую жизнь малютки в закатный час.
(*Входят Жиренше и Мес.*)

Кто же тот бий, не пощадивший его?
Я видел кровавые слезы двух влюбленных,
Их печали вторит и ныне горный голос,
В застывших объятиях их проклятье я прочел.
И свою тоску слил с их тоской,
Я видел суровых дней бия-кабана.
Тяжкую тайну поведаю, внемли, народ,
Песне душу, мне полет дал Абай,
Перед любимым братом счастлив я спеть!
Я видел суровых дней бия-кабана.

* Каин-ага – старшие со стороны жениха.

Ж и р е н ш е (*выступил с окриком*)
Прекрати! Довольно униженья!
Предков не ведает тот, кто не ведает чести.
И такого негодного смутьяна,
Какой же слушает несчастный?

А б а й
Жиренше!
Слушает весь народ,
Не понравилось тебе,
Уйди, воля твоя!

Ж и р е н ш е
Снова зачинщиком,
Натравил ты сам.
Пусть раба, рабыни всего жайлау,
Обзывая бия кабаном,
Позором покроют себя!
О дух всесильного предка,
Ниспошли кару свою!
Беспощадный твой гнев
Да обрушится на них,
Кидающих камень на могилу твою.

Н а р о д
— Какое проклятье он сказал!
— Какую кличет беду вновь!
— Омрачает пир веселый!

А б а й
Иди со мной, Жиренше,
Ответ взыщешь с меня.
А веселье не прерывай,
Народ сам разберет,
Полюбить иль осудить!

Уводит Жиренше, народ валит в юрту, не вмещается.

Н а р о д (*снаружи*).
Пусть выйдет Айдар к нам —
Послушать песню его собрались.
Пусть споет народу
Не за мольбу,
А на веселый прием идет Айдар к нам!

Айдар хочет выйти, выходит и народ из юрты.
Айдара останавливает Азим.

А з и м

Айдар!

Послушаешь меня?

А й д а р

Что хочешь сказать?

А з и м

Не пой, уйми песню свою.

Разве не видишь ты

Пламя нового раздора?

А й д а р

А я спою, Азим, не мешай!

А з и м

Ну, иди тогда

Оскорблять наш род,

Доказать, что ты чужой!

Но славного рода проклятье —

Беспощадное проклятье

Лишь бы не покарало

Тебя за измену!

Н а р о д

Айдар, иди Айдар!

Айдар уходит, доносится песня издали.

А з и м *(один, на фоне дальней песни Айдара)*

Ты ушел, упрямый, гордой дорогой!

Ты ушел, считая за слабого меня,

Ты ушел, ведя Абая против рода

И ушел ты в беду!

Покину и я вас, дорогу иную

Покину, избираю свою.

Покину вас, чтоб вернуться путем верным.

Мудрого бия аруах мой водитель.

Ты, ушедший, должен до гибели дойти своей,

Ты, ушедший, не должен осквернять святыню.

(Сыплет яд в кумыс.)

Острым алмазом прегради ты путь ушедшему,

Отсеки, доверяю силе твоей.

Заканчивается и дальняя песня, доносится шумное одобрение народа,
в юрту входит запыхавшийся Айдар.

А й д а р

Не спорил сейчас я с тобой,
Но посмотри же ты на народ!
Пить! Дайте пить!

А з и м

Народ в восторге детском!
Иль ошибся я!
Не осуждай, если неправ
На, кумыс! (*Айдар пьет, Азим уходит, вошла Ажар.*)

А й д а р

Ажар, солнце мое!

А ж а р

Айдар, супруг мой!

А й д а р, А ж а р (*дуэт*).

О друг, душу сливаю с твоей,
О друг, возьми в объятия свои с песней.
О друг, дни длинные, свет неугасимый,
О друг, молю всем сердцем.
Друг родной, забудем дни печали,
Друг родной, мечта светлая моя.
Желанное счастье пусть будет долгим,
Друг родной, льну к тебе одной мольбой.

З А Н А В Е С

IV АКТ

Картина пятая

Часть сцены занимает юрта Айдара. Другая часть — открытое поле, в глубине сцены холмик. В юрте, на высокой кровати, украшенной костяной резьбой, лежит больной Айдар. Около него Абай, Ажар, Карлыгаш, Кокпай, Азим. На улице, в молчаливом ожидании, народ.

А й д а р

Абай-ага, где народ?

А б а й

Народ твой с тобой!

Молит о здоровье твоём,
Айдар мой!

А й д а р
Мольба бессильна сегодня,
Протяни руки! Близок конец!
О тяжело мне, родной ага!

А ж а р
Не говори же так, мой родной!
Не пугай нас, Айдар мой!
Звезда одинокая моя!
Думала, рассеялись над моим небом
Тучи траурные.
Какой новой грозой
Застилает светило мое?

А й д а р
Ужель в стенаниях вечных
Остаться ты должна, родная!
Из пламени пожарища
В объятия кинулась ты ко мне.
Единственный день, проведенный с тобой
Без сумерек и ночи,
Полный неги счастья,
Был только однажды виденным светом моим!
Чем уйму рыданье твое?
Чем утешу тебя?
Кроме одной благодарности,
Нет слов, прости моя опора!

А ж а р
Не говори так, мой свет,
Ты не можешь покинуть!
Такую кару ужасную
Не заслужили мы, Господь!

А б а й *(дуэт с Ажар)*.
О безжалостная судьба,
Как завистлива ты!
Горе, истязатель мой,
Снова бросила ты в ад!
Для долгого полета
Крыльями был мой Айдар.
Чем в побегах губить его,
Истерзанного меня
Лучше бы кинул в эти муки!

А ж а р

Пусть враждебный мир, ликуя,
Достигнет своего.
Все отвергла я,
Только следом шла за тобой.
Пусть жестокий рок расширит
Завистливый, холодный свой простор.
Уйдешь ты, умру за тобой.
Даю клятву, мой супруг!

К а р л ы г а ш, К о к п а й (*к Ажар*)

Крепись, милая Ажар,
Удержи горестный плач.
Разве не видишь родных,
Твоим горем убитых.
Пусть же подумают лучше
О лечении его.

А й д а р

Какое лечение?
Пробил уже мой час.
Абай-ага, крепись!
Одно слово молвить
Хочу я родным.
Есть ли вблизи народ?

А б а й

Народ твой с тобой,
Выскажи все, мои Айдар,

А й д а р

Подойдите ближе ко мне.
Одно мучительное сомненье
Удерживало до конца.
Скажите только мне:
Умирают ли от проклятья?

А б а й

Это ложь, мой родной,
Не умирают от него.

А й д а р (*откинув одеяло*)

Так посмотри, смотрите же?
Бывает ли недуг такой? (*Смотрят все.*)

К а р л ы г а ш

О боже, как почернел!

К о к п а й

Не видывал болезни такой!

А ж а р

Отчего же, Айдар мой,
Зачем ты скрывал?
Не видала и я, несчастная!

А й д а р

Проклятье ли, скажи, ага?

А б а й

Нет, не проклятье это!

А й д а р

Так я вам назову.
Счел я за проклятье,
Держал в тайне.
Это яд! Погибаю от яда!
Отравили меня враги,
Скажи об этом народу.
Пусть кончится злодейство мною,
Не настигнет тебя,
Бесценный учитель мой!

А з и м

К а р л ы г а ш } Какой это ужас!

К о к п а й

Яд! Отравлен Айдар.
Какого злодея рука?

А ж а р

Какой лютый враг
Причина горя моего?
Айдар родной, скажи обо всем?
От кого, кто поднес?
Назови имя врага,
Изменника твоего!

А й д а р *(слабей)*.

В день свадьбы...
На свадьбе принял я его
Не знаю кем поднесен!
(Обняв Абая.)
Берегись, несчастный ага,
Берегись сам от них!

А б а й

Когда отравлен ты врагами,
Чего беречь мне?
Когда горят мои крылья,
Чего жалеть мне?

Не стану плакать я ныне,
Биться пойду с врагом,
Пока на его лбу проклятья
Не выжгу клеймо
Перед лицом народа.
Зови народ, Кокпай!
(Обнял Айдара.)

К о к п а й (Азиму)

Иди, соберем весь народ!

А з и м

Постой, подумай, Кокпай,
Нужна ли поспешность?
Не наживем ли Абаю врагов,
Не навлечем ли беду?

К а р л ы г а ш

Ступай, Кокпай, торопись!
Не место раздумью тут
Препятствие чинить,
Повелел сам Абай-ага.
Созывай скорей народ!

Кокпай на улице, с холма.

К о к п а й

Уа, народ, соберись!
Идите ближе, братья!
Хочет слово молвить,
Выслушай Абая.

Идет группами, толпами народ, среди него Сырттан, Жиренше.

Г о л о с а н а р о д а

- Как недуг Айдара?
- Как чувствует себя Айдар?
- Пусть идет Абай к нам!
- Народ в сборе ждет его!
- Пусть скажет свое слово он!

Вышел Абай, молча проходит, поднялся на холм.

А б а й (на мотив “Таңғажайып”).

О народ, всем ты был для меня,
Тоску свою слил с твоей тоской.
Не чужим, а другом был тебе
Дружбу твою чтил!
Грудью израненной, словами проклятья,
С недугом пришел я к тебе.
Враг беспощадный вокруг меня
Посеял лютое зло.
Узнайте, братья, про Айдара.
Он отравлен злодеем.
Сейчас с каждым часом
Все ближе смерть грозит ему,
Услышите крик моей души!
Разыщите мне врага моего —
На расправу, расправу с ним,
На месть священную я иду!

Н а р о д

Отравлен, отравлен Айдар!
Какое черное зло!
Народ твой с тобой, Абайжан!
С гневом беспощадным
Последуем мы за тобой!

К а р л ы г а ш (Азиму и Кокпаю).

Не вдали враг, вблизи.
Почему не скажете вы!
Когда же настанет конец
Тяжкодумью вашему?

А з и м

Откуда узнать врага?
На кого наброситься велишь?

К о к п а й

О народ послушай,
Не осуждай меня!
Подозрения имею на одного,
Пусть будет испытан он.
Если не рука его сделала, то путь его родил
И этого злодейства
Правду знает он.
Указать он должен на след!

Н а р о д
– Держи его поскорей!
– Укажи только на него!
К о к п а й (*Рванулся к Жиренше и указывает на него.*)
Обвиняю я вот кого!
Ж и р е н ш е
Поди прочь от меня!
К о к п а й
Не выпускайте, братья,
Пока не докажет, не поклянется
В чистоте своей душой!
Н а р о д
Ты прав, Кокпай!

Несколько жигитов хватают Жиренше, волокут перед толпой.

Ж и г и т ы
Зарежу я жертву
Светлого пути Айдара!
Ж и р е н ш е
Эй, Абай, на растерзанье меня отдаешь?
Азим! Ты ли утерпишь это!
И до этого доведешь?

Азим хочет говорить, но Абай отстраняет его.

А б а й
Моего пути и друзей моих
Врагом назвал ты себя,
Врагом до гроба.
Не поверю словам твоим
Поклянись душой, Жиренше!
Н а р о д
Поклянись душой, если чист,
Когда ты жалость перешагнул,
Народ раскаянье перешагнет,
Каплями разбрызжет кровь твою!
Ж и р е н ш е
Довольно, конечно, тогда
Иль душой поклянусь, иль найду врага,
Но не вам, горланам, откроюсь,
Выскажусь Сырттану одному!

А б а й

Поручаю Сырттану, пусть примет клятву!

Сырттан и Жиренше отходят. Целуя Коран, Жиренше делает знаки клятвы, Сырттан слушает его. В народе тяжелая пауза. Только Карлыгаш забежала в юрту, встала у изголовья Айдара, что-то шепчет. Сырттан, слушая Жиренше, сделал резкий жест ужаса... Скоро идет к народу. Жиренше хочет отойти. Народ бросается к нему, но Сырттан решительным жестом руки отстраняет народ.

С ы р т т а н

Оставьте! Не трогать его!
Ответ держать ему потом! *(Абаю.)*
Абай, иди со мной в юрту!
И ты иди, Азим!
Предстанем перед Айдаром!

Входят в юрту Сырттан, Абай, Азим, Кокпай и несколько жигитов. Народ остается на улице, тяжело озадаченный, ожидая какого-то ужаса.

С ы р т т а н *(наклонился над Айдаром, поцеловал его).*

Бесценный Айдар, родной,
Не издали достал враг
Орудие против тебя!
Вот кто совершил! *(Указывая на Азима.)*
Это он черный бес!

А з и м

Ложь! Клевета врагов!
Разве не поняли вы,
Чтобы пуще ранить Абая.
Кинули эту ложь они!

Айдар хочет приподняться, но, слабея, падает и протягивает руку, указывая на Азима.

А й д а р

Не верь! Берегись от него!
Он! Каин! От него!

Абай приказывает схватить Азима, Кокпай и жигиты держат его.

А б а й, С ы р т т а н, А ж а р *(Трио, проклятье).*

Проклятье тебе, черноликий!
Змея ядовитая у груди,

Проклятье тебе вечное,
Пустившему измены стрелу!
Проклятье тебе гневное,
Клеймом пусть жжет до могилы!
Проклятье тебе народ произнесет
И повторит над могилой твоей.
Уйди прочь! Проклятый бес!

Азима уводит. Весь народ на улице потоком рвется к нему, гневным
потоком уходит с ним посередине.
На улице пусто, а в юрте умирает Айдар.

А ж а р (*плач на мотив “Тәңірі қосқан”*).

Прощай, невинный сокол мой!
Родимый, печальный мой.
Путь светлый твой
Друзьями твоими сделал живых!
Твоя рана перешла в душу мою,
Она выплачет жизни своей укор.
Горестное сердце ее в пламени
Жизнь тягостной мукой она сочтет!

Обняла в рыданиях Айдара. Абай один, в терзаннях уходит из юрты.
Идет одинокий на холм, изливает горе свое.
Хор невидимого народа вторит ему эхом.

А б а й (*на мотив “Ата-анаға көз қуаныш”*).

Во мраке факел одинокий,
Не потухай в слабеющей руке.
Без Айдара моего, один я,
Не одолеет ли тьма?
Мечты мои, путь мой, где вы?!
В печальных степях истомленный народ,
Даль мечты без конца, а жизнь коротка,
Только ты, друг, опора мне,
К тебе вернусь, не отчуждай!
Пусть не обманет коварство, берегись!

Хор вторит его последним словам. Абай безмолвно поднялся на холм
и медленно уходит вдаль.

З А Н А В Е С

**ҒЫЛЫМИ
түсініктемелер**

“Казахская литература за 20 лет”

М. Әуезовтің бұл мақаласы 1941 жылы Мәскеудегі “Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан” шыққан “Сборник современной казахской литературы” атты хрестоматиялық сипаттағы жинақта берілген (381—389-бб.). Мақала басқа еш жерде жарияланбаған. Жазушы мұражайының архивінде мақаланың қолжазбасы жоқ.

Аталған жинаққа берілген аннотацияда кітаптың Қазақ КСР-ның жиырма жылдығына орай шығарылып отырғандығы айтылған. 1920 жылы 30 тамызда қабылданған “Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Советтік Социалистік Республикасын құру” туралы Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитеті мен РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі декретімен құрылған республиканың жиырма жылдығы 1940 жылдың күзінде үлкен мемлекеттік дәрежедегі той ретінде атап өтілді. Аталған датаға орай республика үкіметінің ресми шараларымен қатар мерзімді басылымдар беттерінде ақын, жазушылардың, интеллигенция өкілдері мен ғалымдардың, өнер қайраткерлерінің, әскери қызметкерлердің, жұмысшы, шаруалардың мақала, очерктері, көркем шығармалары беріліп жатты. Осы мерейтойға арналған өнер туындылары дүниеге келді. Бұларда науқандық, әсіре идеологиялық сипаттың басым келіп отыратыны сол кездегі мерзімді басылымдар беттерін шолып шыққанда анық байқалады.

Осы шаралардың қатарына М. Әуезовтің аталған мақаласы басылған “Сборник современной казахской литературы” жинағы да жатады. Орыс тілінде Мәскеуде шыққан жинақтың титулды беттері қазақ және орыс тілдерінде берілген. Бұл бетте “Қазақстан совет жазушыларының союзы құрастырған” деген мәлімет пен кітап редакторлары А. Дроздов, М. Зенкевич, Ә. Тәжібаевтің аты-жөндері берілген. Жинақ соңында Ә. Тәжібаев пен М. Әуезовтің мақалаларында кеңестік Қазақ республикасының алғашқы жиырма жылындағы көркем әдебиетінің тарихы очерктік сипатта баяндалып, алынған авторлар мен олардың жинақта берілген шығармаларына талдау жасалған. Жинақ редакторларының бірі Ә. Тәжібаев “Мы растем” атты мақаласында редакторлық тұрғыдан кітапқа кірген авторлардың бәріне дерлік тоқталып, қысқа, нақты деректер беріп отырған. Өз өмірінің деректеріне тоқталып, лирикалық шегіністер жасай отыра, өзімен қатар өсіп келе жатқан

ақын, жазушы өмірбаяндарының шығармашылықтарына қатысты сөздерін публицистикалық сипатта айта отырады. Мақаласының соңында тақырып тандау, идеялық тұрғыдағы кемшіліктер жайлы сын айтқан.

М. Әуезов мақаласында кітап тарауларында қамтылған авторлар шығармашылығы мен жеке шығармаларға көркемдік талдау жасалған. Кітап 1940 жылы, солақай идеологиялық талаптардың, саяси қысымның өршіп тұрған кезінде дайындалған. Сонымен қатар жинақты дайындаушы ұйым Қазақстан Жазушылар одағының өзі болып, бүкілодақтық орыс тілді оқырманға арналып, Мәскеуде шығатын болғандықтан, цензураны айтпағанның өзінде, республика үкіметінің назарында болғаны анық. Бұл жағдай кітап мазмұнына да, жинаққа кірген әдебиет тарихы очеркі сипатындағы мақалалар мазмұнына да қатал ықпал етіп, бағытын алдын ала айқындап қойған. Осындай жағдайдың өзінде де, кейбір идеологиялық сөздерін ескермегенде, бүкілодақтық оқырманға ұялмай ұсынуға болатын хрестоматиялық сипаттағы жинақ дайындалған. М. Әуезов мақаласының бағыт-бағдарын, құндылығын айқындау үшін жинақтың жасалу принципінен хабар бере кету керек. Төрт бөлімнен тұратын кітаптың әр бөлімінің алдында “Эпиграфы к разделам книги взяты из писем казахских писателей к товарищу Сталину в переводе М. Тарловского” деген ескертпемен берілген өлең мәтіні, Ленин, Сталин аты аталатын эпиграфтар бар. Бірінші бөлімінде Жамбыл, Доскей Әлімбаев, Нұрлыбек Баймұратов, Нартай Бекежанов, Нүрпейіс Байғанин, Саяділ Керімбеков, Айманкүл Тәжібаевалардың өлең, жырлары, айтыстарының үзінділері берілген. Бұл ақын, жыршылардың аты ғана (Доскей, Нартай...) аталған. Екінші бөлімде С. Мұқановтың “Балуан Шолақ” поэмасы мен М. Әуезов пен Л. Соболевтің “Абай” трагедиясы берілген. Үшінші бөлімде Қ. Аманжолов, Т. Жароков, Ж. Саин, Әли Есмамбетов, т.б. барлығы он бес автордың поэзиялық шығармалары қамтылған. Соңғы төртінші бөлімде Ф. Мүсіреповтің “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, Ш. Құсайыновтың “Шолпан” пьесалары, Ф. Шарипованың, М. Қайыбалдиннің әңгімелері берілген.

М. Әуезов осындай жинаққа 1940 жылдың идеологиялық ахуалы жағдайында қазақ әдебиетінің 1920—1940 жылдардағы тарихының очеркі сипатындағы мақала жазуға тиіс болды. Мұнда автор екі шартты орындауы керек еді. Бірі – жинақ өту үшін, жазған еңбегің жинаққа кіру үшін идеологиялық талаптардың үдесінен шығуы керек болатын. Екіншісі – ұлы суреткер, ғұлама ғалым, арлы азамат ретінде жиырма жыл ішіндегі қазақ әдебиетінің барысына әділ баға беру болатын.

Жинақ 1940 жылы өткен Қазақстанның жиырма жылдығын атап өту шараларының бірі ретінде дайындалған. Осы себепті 1941 жылы шыққан кітап 1940 жылы дайындалып, М. Әуезов те өз мақаласын 1940 жылы жазған болу керек. Бейсенбай Кенжебаевтың “Ақылгөй ағамыз” атты естелігінде (Біздің Мұхтар. Алматы, 1976) “1940 жылы, жылдың алғашқы жартысында Мұхтар Москваға жиі қатынады. Бір барғанда ол СССР Жазушылар одағының клубында Қазақстанның 20 жылдық мерекесіне байланысты қазақ әдебиеті туралы баяндама жасады”, – дейді. Осы баяндама М. Әуезовтің аталған жинақтағы мақаласына негіз болуы толықтай мүмкін. Баяндама мәтіні мұражайдың қолжазба қорында сақталмаған.

М. Әуезов мақаласын мазмұндық тұрғыдан екі бөлімге жіктеуге болады. Алғашқысы – сол уақыт үшін дәстүрлі, міндетті болған идеологиялық сипаттағы баяндаулар. Бұл мақаланың аз бөлігін алады. Мақаланың екінші бөлімі әдеби-танымдық очерк сипатында жазылған. Жинақ орыс тілді, қазақ әдебиетінің тарихымен етене таныс емес оқырманға арналғандықтан, мақала авторы қазақ әдебиеті тарихының өткен дәуіріне, “зар заман” ағымы өкілдеріне, импровизаторлық өнердің үздік үлгілеріне, Абайдың қазақ әдебиетіндегі роліне шолу жасап өткен. Айтыс жанрына арнайы тоқталып, 1940 жылдардағы айтыстану саласындағы ең алдыңғы қатардағы теориялық тұжырымдарды қысқа, нақты түрде айтып өткен. Осындағы “Айтыс – это поэтический поединок”, – деп берілген анықтама осы күнге дейінгі ең бір нақты, дау туғызбайтын анықтама. Айтыс жанры және “зар заман” поэзиясы жайында айтылған ойлары М. Әуезовтің 1927 жылы шыққан “Әдебиет тарихы” оқулығындағы тұжырымдарымен үндеседі. Мақаланың осы бөлігінде ол импровизаторлық өнер турасында тарата айта келіп, Жамбыл шығармашылығына арнайы тоқталған. Қазіргі замандағы ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктері мен табиғатына байланысты тұжырымдары, теориялық сипаттағы ойлары 1938 жылы баспасөз бетінде жарияланған “Джамбул и народная поэзия”, “Джамбул и народные акыны” атты көлемді мақалаларында айтқан ойларымен үндеседі.

Мақаланың екінші жартысында автор осы жинаққа кірген авторлар мен олардың жеке шығармаларына көркемдік талдау жасаумен қатар, жанрлық, тақырыптық жүйелеу жолымен 1920—1940 жылдардағы қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму жолдарын байыпты саралап шыққан. Нақты шығарманы талдау тек таза көркемдік тұрғыда жасалған. Үкіметтің арнайы назарында тұрған еңбек болғандықтан, ара-арасында ғана біраз шығармаларға қатысты кейбір идеялық, тақырыптық тұрғыдағы сын ескертпелерді қосып отырған. Мұндағы жеке шығармаларға

қатысты М. Әуезовтің айтқан ойлары, берген бағалары осы кезге дейін өз құндылығын жоймағандығын қазіргі уақыттағы әдебиеттану ғылымының тұжырымдары да дәлелдеп отыр.

М. Әуезовтің әдеби-танымдық тұрғыдан алғанда құнды мақаласының бұл күнге дейін ғылыми-филологиялық айналымға түспеуі библиографиялық көрсеткіштерде жинақ атауының “Современная казахская литература” деп берілуінен болуы мүмкін. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының, Ұлттық ҒА ғылыми кітапханаларының каталогтарында жинақ атауы дұрыс жазылып, “Сборник современной казахской литературы” деп берілген.

М. Әуезовтің 50 томдық толық шығармалар жинағының бұл томына 1941 жылғы жинақтағы мақала мәтіні толықтай беріліп отыр.

1. 5-б. “...тавро и тамги родов и их правителей” – “Тавро” – малға салынатын таңба. Жылқыға, ірі қараға, түйеге салынады. Көбіне жас малдың жамбасына қыздырылған темірмен басылады. Әр руға, елге, ауылға, малды жеке отбасыларға тиісті таңбалар болған. “Тамга” деп отырғаны қазақ халқының әр тайпасының, руының қалыптасқан таңбалары.

2. 8-б. “Созданные Джамбулом эпические песни “Об Утегене”, “О Суранши”, “О Саурыке”, “О Жапаре” – Жамбылдың “Өтеген”, “Сұраншы”, “Саурық” жырларының қатарында аталатын “О Жапаре” жыры М. Әуезовтің Жамбыл шығармашылығына қатысты бірнеше мақалаларында аталады. Бұл жыр туралы дерек басқа зерттеушілердің еңбектерінде жоқ. 1931 жылы С.Сейфуллин шығарған “Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары” атты жинақта Жамбылдың айтуынан жазып алынған “Жабай” жыры берілген. М. Әуезовтің келтірген мысалы осы жыр болуы мүмкін.

3. 8-б. **Нұрпейіс** – Нұрпейіс Байғанин (1860, Ақтөбе облысы, қазіргі Байғанин ауданы – 9.IV.1945, Ақтөбе қаласы). Халық поэзиясының ірі өкілі. “Құрмет белгісі” орденімен, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің грамотасымен марапатталған. Өмірі мен шығармашылығын Е. Ысмайылов, О. Нұрмағамбетова, К. Сейдаханов, т.б. ғалымдар зерттеген. “Қазақ әдебиетінің тарихында” (2-т. 2-кітап. 1964), “Қазақ совет энциклопедиясында” (2-т. 1973) жазылды.

4. 8-б. **Доскей** — Доскей Әлімбаев (1850, Ақмола — 1946, Қарағанды) — халық ақыны, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (1939). 15 жасында ақындық дарыны көріне бастаған. Шығармашылығында сыншылдық сарын басым болған. Ұлы Отан соғысы жылдарында қаһармандық, ерлік тақырыбына арналған өлеңдер айтты. Өлең-жырлары 1937, 1939, 1949, 1958, 1965 жылдары шыққан жинақтарға кірді. 1941 жылы “Толғау” атты жеке жинағы шыққан. “Құрмет белгісі” орденімен марапатталған.

5. 9-б. **Нурлыбек** — Нұрлыбек Баймұратов (1887, Шығыс Қазақстан обл. — 1967, сонда) — халық ақыны. Ауыл молдасынан сауатын ашқан. Өлеңдерін суырып салып та, жазып та шығарған. Айттысқа түскен. Шығармалары “Пернедегі термелер” (1965), “Айттыс” (1968), т.б. жинақтарда жарияланған. Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері.

6. 9-б. **Нартай** — Нартай Бекежанов (1890, Қызылорда обл. — 1954, сонда) — халық ақыны, композитор, қалыптасқан әншілік, термешілік мектебі бар. Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері (1939). Жастайынан халыққа өнерімен қызмет еткен. Айттыскер ақын. Ел арасына кең тараған әндердің авторы. “Құрмет белгісі” орденімен, бірнеше медальдармен марапатталған.

7. 10-б. **Сабир Шарипов** (1880, Ресей, Вятск губерниясы, Елабута ауданы — 1942) — жазушы, қоғам қайраткері. “Алтыбасар” (1926), “Бекболат” (1937), “Рузи Иран”, “Ләйлә”, т.б. шығармалардың авторы.

8. 11-б. **Есмамбетов Али** — Әли Есмамбетов (1914, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы — 1942, май. Ұлы Отан соғысында қаза болды). 1936 жылы Абай атындағы Қазақ педагогика институтын бітірген. Мектепте мұғалім, баспа редакторы, журналист, Қазақстан Жазушылар одағының қызметкері болған. “Өлеңдер” атты жинағы шыққан.

9. 11-б. **Сланов Габдул** — Габдол Сланов (1911, Атырау облысы, Қызылқоға ауданы — 1969). Жазушы, аудармашы. 1938 жылы тұңғыш әңгімелер мен очерктер жинағын шығарған. Ф. Слановтың “Дөң асқан” романы (1941) қазақ әдебиетінің үздік шығармаларының қатарына қосылады. Ф. Сланов “Құрмет белгісі” орденімен марапатталған.

10. 11-б. **Калауова Зияш** — Зияш Калауова (1921, Оңтүстік Қазақстан, Ащысай кеніші — 1952, Алматы). Абай атындағы Қазақ педагогика институтын бітірген. Ауыл мектебінде мұғалім болған. “Шолпан” (1941), “Кавказ шыңында” (1946), “Бейбітшілік сүйеміз” (1951) атты өлеңдер жинақтарын шығарды.

11. 11-б. **Ақинжан Мусатай** — Мұсатай Ақынжанов (1905, Семей облысы, Шыңғыстай болысы). Комсомол қызметкері, мұғалім, журналист болған. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Соғыстан кейін С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде жұмыс істеген. Тарих ғылымының докторы, профессор. Әдеби шығармашылықпен де айналысқан. “Исатай-Махамбет”, “Батыр Сырым”, “Ыбырай Алтынсарин”, т.б. да драмалық шығармалардың, әңгіме, очерктердің авторы. Театр сыншысы, аудармашы.

12. 11-б. **Омар Шипин** (1879, Қостанай облысы, Обаған ауданы — 12.6.1963, Алматы) — халық ақыны, 1916 жылғы ұлт-

азаттық қозғалысының батыры Амангелді Имановтың серігі. Өлең, жырларының он жинағы шыққан. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты (3,4-шақырылуы), Ленин, “Құрмет белгісі” ордендерімен, медальдармен марапатталған. Шығармашылығы жан-жақты зерттелген.

13. 12-б. **Иван Шухов** (1906, Солтүстік Қазақстан облысы, Преснов ауданы) — қазақстандық жазушы. “Горькая линия”, “Ненависть”, “Родина” романдарының, көптеген әңгіме, повестердің авторы. М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафиннің біраз шығармаларын орыс тіліне аударған. Мемлекеттік марапаттар алған.

14. 12-б. **Гайша Шарипова** — Ғайша Шарипова (1901, Қазан —1969). Қазан университетінде оқып, кейін Мәскеуге ауысқан, аудармашылық қызметте болған. 1936 жылы КСРО Жазушылар одағының жолдамасымен Алматыға келген. Баспада, “Казахстанская правда” газетінде жұмыс істеген. М. Әуезовтің, С. Мұқановтың кейбір шығармаларын орыс тіліне аударды.

15. 12-б. **Павел Кузнецов** (7.8.1909, Шығыс Қазақстан облысы — 15.8.1957, Москва) — жазушы, журналист, аудармашы. 1938—1941 жылдары “Литература и искусство Казахстана” журналының редакторы. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Бірнеше өлең жинақтарының, әңгіме, очерк кітаптарының авторы. Жамбыл Жабаев өлеңдерін орыс тіліне аударумен айналысып, ақын өмірінен алып “Бақытын тапқан адам” атты роман жазған.

16. 12-б. **Дмитрий Снегин** (1912, Алматы) — 1935 жылы Алматы ауылшаруашылық институтын бітірген. Ұлы Отан соғысына қатысқан. “Литературный Казахстан”, “Шмель”, “Простор” журналдарында жұмыс істеген. Көптеген өлең жинақтары, проза кітаптарын шығарған. Қазақ, ұйғыр ақындарының өлеңдерін аударған. “Қызыл Ту”, “Қызыл жұлдыз”, “Құрмет белгісі” ордендерімен марапатталған.

17. 12-б. *“...ведет научную работу доцент Ритман-Фетисов, закончивший недавно большое исследование о творчестве Джембула”* — Ритман-Фетисов, Михаил Иванович (28.11.1917, Ростов обл. Новочеркасск қаласы — 27.2.1960, Москва) — филология ғылымдарының докторы, 1938—1947 жылдары ҚазПИ-де әдебиет кафедрасының меңгерушісі. 1947—1949 жылдары Тіл-әдебиет институтында, Мәскеуде КСРО ҒА-да жұмыс істеген. Қазақ әдебиеті мәселелеріне арналған бірнеше кітаптың авторы. 1946 жылы “Қазақстан мемлекет баспасынан” “Джембул Джабаев. Жизнь и творчество” атты монографиясы шыққан.

Р. Әбдіғұлов

“Шабдар “ерге” май не дер!”

М. Әуезовтің публицистикалық сарында жазылған бұл мақаласы 1942 жылы “Социалистік Қазақстан” газетінің 1 мамырдағы мерекелік санында шыққан. Мақаланың осы нұсқасы жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 8-томында (Алматы: Жазушы, 1981. 86—87-бб.) сол қалпында берілген. Жазушы мұражайының қолжазба қорында түпнұсқасы жоқ. Көлемі бір беттен сәл ғана асатын мақалада автор адамзат тарихындағы ең қанқұйлы соғыс, Екінші дүниежүзілік соғыстың басталу себебі мен идеялық ұстанымының негізін дәл де нақты ашқан. Фашистік Германияның ұлттық социализм идеясы мен “блиц криг”, жылдам жаулап алу соғысының стратегиясы жайында сол кездегі қазақ оқырманына өте ұтымды, түсінікті көркемдік әдіспен айтып берген. Фашистік Германияның шовинистік астамшылығы мен “блиц криг” соғысының іске аспай қалғанын қазақ халқының өз аңыз әңгімесі мен шаруашылығындағы белгілі жағдайлармен қатар қоя отырып, мағыналық параллелизмді ұтымды қолданудың арқасында газеттік мақалаға қойылатын жалпы көркемдік талаптар тұрғысынан да, сол кездегі қазақ оқырманының қабылдау ерекшеліктері тұрғысынан да мінсіз дерлік шығарма тудырған.

М. Әуезовтің елу томдық толық шығармалар жинағының бұл томына мақаланы жазушының 20 томдық шығармалар жинағындағы басылымы бойынша беріп отырмыз.

1. 17-б. “**Бір топ төре...**” – Мұнда қазақ халқының аңыз әңгімелері бойынша төре деп отырғаны Шыңғыс хан ұрпақтарынан тарайтын, қазақ жүздеріне, ру-тайпаларына кірмейтін, ертеде өкілдері генеалогиялық сипаттағы мирас ретінде әр дәрежедегі ел билеу тұтқаларына ие болып отыратын топты айтып отыр. Осы тектес топтар, әулеттер ірі ұлттардың көбінде болған.

2. 17-б. “**Ақсүйек**” – Әр түрлі ұлттарда, әртүрлі тарихи әлеуметтік кезеңдерде ақсүйек ұғымының әртүрлі мағынасы болған. Белгілі бір генеалогиялық топқа, әлеуметтік жіктелуге байланысты немесе мемлекеттің, үкіметтің тағайындауымен, марапаттауымен ақсүйектік алатын жағдайлар да бар. Қазақ халқында ақсүйектер жігіне негізінде төрелер мен қожалар жатқызылған.

3. 17-б. **“Өйткені біз ақсүйек арийміз”** – “Арий” термині ғылымда түрлі мағынада қолданылған. Қазір “арий” термині үнді-иран тілінде сөйлеген (үнді-европа тілдерінің шығыс тармағы) тайпалар мен халықтарға байланысты айтылады. Бұл терминді Екінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында фашистік Германия идеологтары шовинистік пиғылдарының бір құралына айналдырды.

4. 17-б. **“Ат басындай ұзын бас”** – Фашистік Германияда шовинистік мақсатта нағыз арийлік ұлттың белгілері жасалған болатын. Мақалада айтылған “селеудей сап-сары шаш”, “тұздай көк көз”, “ұзын бас” – сол белгілердің кейбіреулері.

5. 17-б. **“Ганстер”** – немістерді кейде балама ретінде осылай атаған. Осындай балама атаулар басқа ұлттарға да қатысты айтылады.

6. 17-б. **“Көр жаза”** – қатарлы жаза мағынасында.

Р. Әбдіғұлов

“Конвейерде күй мығым”

Очеркте Қарағанды кен орындарындағы жұмысшылардың Ұлы Отан соғысына еңбекпен үн қатқаны суреттеледі. Очерк алғаш рет 1941 жылы 16 шілде күнгі “Социалистік Қазақстан” газетінде жарық көрді. Бұдан кейін жазушының жиырма томдығының 8-томында (1981. 77—80-бб.) басылды. Аталған очерктің машинкада басылған нұсқасы мен қолжазбасы бір бумада бірге түптеліп, жазушы мұражайында (“Әуезов үйі” ҒМО. 59-бума. 1—5, 20—24-бб.) сақтаулы тұр. Екі нұсқа да латын қарпінде жазылған. Сақталуы жақсы. Жазушы архивіндегі қолжазбаның түпнұсқасында очерктің тақырыбын әуелі “Қарағанды мен Балқаш сөйлейді”, “Қайсар қайрат шахтада” деп қойғанымен, кейін оларды автор өшіріп, “Конвейерде күй мығым” деп жаңа тақырыпқа өзгерткен (59-бума. 20—24-бб.).

Бұл очерктің газеттегі жарияланымы, 20 томдықтағы басылымы, машинкадағы нұсқасы түгел қолжазбамен мұқият салыстырылды. Мазмұнында көп өзгешелік жоқ, кейбір техникалық қателер, түсіп қалған жекелеген сөздер қалпына келтіріліп, жазушы шығармаларының академиялық басылымына түпнұсқасы сол қалпында өзгеріссіз жіберілді. Жиырма томдықта қате жазылған мына сөздер: “Бір тәулік ішінде” — “Сөткенің ішінде”, “еңбек істеген” — “шахтада істеген”, “атылды” — “айтылды”, “шахтадағыдан” — “шахта дағдыдан”, “жүздеген тонна” — “400 тонна”, “бригада” — “бригадир”, “төлемін” — “сәлемін”, “оған” — “отан” болып түзетілсе, “курьер” сөзі түсіп қалғандықтан, қолжазба бойынша қалпына келтірілді.

1. 19-б. “**Конвейер**” — транспортер (ағылғ. conveyer — тасымалдау), сусымалы, кесек-кесек, жеке-дара жүктерді тасымалдауға арналған, үздіксіз жұмыс істейтін машина. Оның түрлері өте көп. Мәселен, ленталы, пластинкалы, күрекші, тасымалдаушы, аспалы конвейерлер деп, көптеген түрге бөлінеді. Жазушы “лықсыма конвейерлер” — рештакты сөз етеді, ол негізінен конвейерлердің тасымалдау түріне жатады.

2. 21-б. “**Түсіп Күзембаевтың өзімен бірге көп жасасқан, көп кезеңде өктеп шыққан, сай тасындай атпал шахтерлері бар**” — Күзембаев Түсіп (1890—1958) — Қазақстанның еңбек сіңірген шахтері, Социалистік Еңбек Ері.

Е. Қаныкейұлы

“Абай” (сценарий)

“Абай” сценарийінің қолжазбасы “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында сақталған (143-бума). Оның алғашқы бетінде жазылу уақыты 1944 жыл деп көрсетілген. Осы беттің жоғарғы тұсында шығарма авторы Мұхтар Әуезов, Григорий Рошаль деп көрсетіліп, олардан сәл төменірек “Ефим Арон қатысуымен” деп жақша ішінде жазылған. Қолжазбаның көлемі 65 бет. Сценарий бұдан бұрын М. Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағының он екінші томының 6—52-беттерінде (Алматы: Жазушы, 1983) жарияланған.

Сценарий мазмұны жағынан 1943 жылы жарық көрген “Абай” сценарийіне (редакциясы мен орысша нұсқасы М. Блеймандікі) сәйкес келеді. Бірақ бұл сценарийдің алғашқыға қарағанда көп ықшамдалып, оқиғаларының жинақталғаны, ішінара біраз кейіпкерлердің іріктелгені, кейбір эпизодтардың өзгертілгені байқалады. “Абай жолы” романына арқау болған өмір деректерді автор сценарийге алдын-ала ширатып, әр жазған сайын жетілдіріп, пысықтай түскенін дәлелдейтін бұл қолжазбалар М. Әуезовтің өзіне-өзі үлкен талап қоя білетінін, жазушылық қиялының кеңдігін, суреткерлік шеберлігін де айқындайды.

Сценарийдің ең басында драмалық шығарма сияқты қатынасушылар тізімі берілген. Онда 21 адамның аты, кім екендігі көрсетілген. 22-адамның аты аталмай, тек “Қыз — ол да Айдардың руласы” делінген. Оларға қосымша көпшілік сахнасында көрінетін кейіпкерлер ретінде “Урядник, полиция, қонақтар, жігіттер, балалар” деп жазылған. Сценарийдің кейбір тұстарында пьесаға тән жазбалар да ұшырасып қалады. Мысалы: диалогтардың берілуі, кейіпкер әрекеттерінің жақша ішінде көрсетілуі.

Сценарийдегі негізгі оқиға желісіне Айдар мен Ажардың махаббаты, Абайдың жаңашыл жастар мектебі, олардың қоғамдағы рөлі, ескі мен жаңаның күресі өзек болған. “Абай” сценарийінде М. Әуезовтің ұлттың озық дәстүрін ұлықтауы, оның тарихын, өткенін дәріптеуі жөніндегі өзіндік көзқарастары бірден аңғарылады.

Бірінші көріністе-ақ ескі молаларды қазып, халық тарихын зерттеп жүрген Долгополовтың аузымен айтылатын мына сөзде

сондай тағылым бар: “— Темір ауыздық... құрсау... өзі алтын... Анау шақпақ отқа қарағанда ірі мәдениет айғағы ғой... Тегі, ескі қазақ осы сахарасы үшін талай жабайылармен соншалық ұзақ заман алысқан-ау... Солай шығар деп ойлаппек-ау, Ибрагим Құнанбаевич...” Басқа қадалған шақпақ оқпен алтын құрсауды салыстырып, қазақтың сахара үшін алысып қана қоймай, сол ұлы далада ұлы мәдениетті жасай алған текті болмысы жайлы болжам жасалады. Және оны Долгополовтай өзге елдің өкілінің аузымен айтқызуы автордың білігін терең көрсетеді. Әрине, бүгін тәуелсіздік алып, ұлт тарихының алтын парақтары айқын танылып жатқан тұста үйреншікті болып қалған мұндай мәліметтерді кеңестік кезеңнің құрсауында отырып соншама тапқырлықпен беру үшін Әуезовтің ғана шеберлігі керек еді. Сонымен қатар осы үш ауыз сөздің аясына ата-бабалардың кейінгіге аманат етіп қалдырған атамекен жерінің әр сүйемін қорғау жолындағы қисапсыз күрескені туралы да ой ұшқыны түгел сыйып кеткен. Ескі қазақ талай жабайылармен алысқан деген сөздің астарында қаншама мән бар. Етегіне жармасқан дүлей күштерді биік рухымен, тегеурінді қайратымен ғана емес, өзгеден озық өркениетімен де басып тастап отырған жұрттың жалпы көне замандардағы заңғар бейнесін танытады.

Долгополовтың осы ойын Омар Наямның өлеңімен шегелеп бекіте түседі:

Бар жиһанның ардақтысы, асылы біз,
Фәни дүние ең бір сұлу нәсілі біз.
Бар ғаламы жүзік болса дөңгелек,
Сол жүзіктің анық ғауһар асылымыз!

Бір-бірімен сабақтасып жатқан тарих тағылымын тану желісі Абайдың шәкірттерімен шағын ғана диалогында тағы да ашыла түседі. Көкбайға Абылай туралы шығарма жазуға тапсырма берген ұстаздың алдындағы шәкірт жауапкершілігі, сыйлы ағаның аманатына інінің адалдығы сезіліп тұрған осы көрініс Абайдың ақындық мектебінің тек көркем сөзге, сөз өнеріне үйретумен шектелмей, тарихқа үлкен талғаммен қарау керектігін өзек етіп отырғанын да байқатады. Мағауияның: “Аға, бұның жаман жазудан қорыққаны сондай, тіпті жақсы жазуға батылы бармай жүр”, — деген сөзіне Абайдың: “Батылдық жоқта өнер жоқ!” — дейтін жауабы жастарды жақсылыққа баулитын үлкен жүректі ақынның күшті талабы әрі олардың намысын қайрайтын жігер сөзі түрінде үйлесімді беріледі. Осы тағылым Абай мектебі өкілдерінің өнерде бәсекелес болғанмен, өмірде бірі үшін бірі отқа түсуге өзін тілеуқор екендігінен де көрінеді. Оған Айдар мен Ажарды қуғыншылар қамауынан құтқарар тұстағы Мағауияның, Көкбайдың әрекеттері дәлел.

М. Әуезов сценарийге Абай өмірінің ерекше бір кезеңін өзек етіп алған. Мұнда ру тартысы, аталастардың жікке бөлінуі деген ескі ұғым мен адамзат дамуының жаңа белесіне көтерілген жаңа ойдың алғашқы ұшқындары шиеленіске себеп болады. Сырттай қарағанда Абай басына үйірілген тағдыр бұлты оны замана желінде теңселткендей болғанмен, шын мәнінде ақынның айбарының асып болашаққа нық қадам басуына алғышарт болған қым-қуыт оқиғалар тізбегі жалғасып жатады. Бірде жеңіп, бірде жеңіліс табатын өмір соқпағындағы қуанышы мен қызығы, қасіреті мен қасиеті қатарласа жүретін қас-қағымдай бұл сәттер Абайдың өмірінде ғана емес, бүкіл елдің тағдырындағы сын кезең болды деуге негіз бар. Өздерінің әділетсіздігін өлермендікпен көлегейлеуге тырысқан Ерден жағының білек күші мықты болса да, құрамында жасы көп Абай тобының білігі әлдеқайда үстем тұр.

М. Әуезов әр оқиғада кейіпкердің жан дүниесін сенімді түрде бірте-бірте аша түседі. Мысалы, Айдар, Шәріп қос тағаны біріне-бірі қарама-қарсы бағытта күшейе береді. Автор өзіндік позициясын анық та айқын көрсетуді мақсат еткен. Сондықтан да сценарийдегі оқиғалар сюжеті жағынан қысқарғанмен, мазмұн тұрғысынан тереңдей түскен.

Сценарийде халықтық, ұлттық мәселелерді өмір шындығына барынша үйлестіруге көңіл бөлінген. Мысалы, бірінші нұсқадағы Абайдың Семейдегі кітапханада Долгополовпен танысуы, алғашқы кездесу, пікір алысулары, Әли-задеге қатысты оқиғалар алынып тасталған. Жортар мен Қартпайдың Бақанасқа таласы да, бұл жөніндегі Абай билігі де нақтыланып, жинақталған.

Кейіпкерлер құрамында, олардың әрекеттерінде де біршама өзгерістер бар. Басты кейіпкердің бірі, Абайдың шәкірті – Айдарды у беріп өлтіруші адам, мұнда Шәріп болып өзгертілген. Ал Оспанов Әзімхан – облыстан келген шенеунік, Тәкежанның сыбайласы болып шыққан. Ол Шәріпті қылмысқа итермелеп, Айдарға у бергізеді. Долгополовтың да кетуіне ықпал ететін адам. Бірінші нұсқадағы осы Шәріптің тұсына М. Әуезов өз қолымен жақша ішінде (Керім) деп жазған. Сондай-ақ Долгополовтың тұсына (Долгов), ал Еркежанның тұсына (Әйгерім) белгіленген. Кейін кино нұсқасында осы адам аттарының өзгергені анық, Тобықтының рубасы Ерден (Оразбай) деп алмастырылғаны да соның айғағы.

Сценарийде Абайдың ақындық мектебінің дамуына, қалыптасуына қатысты жайттар тереңдей түскен. Абай шәкірттерінің шығармашылық бәсекесі, олардың ортақ көзқарастары, өзара бауырмалдық сезімдері ұлы ақынның гуманистік идеяларынан бастау алып жатқандығы жан-жақты ашып берілген. Мысалы, ақынның арнайы тапсырмалар беріп, жазылған шығармаларды біріге талдауы, қызықты тақырыптарды бөлісу шарттары, т.б.

Абай өлеңдерінің ел ішіне таралуы да автор жаңа кейіпкер – Зейнеп деген жолаушы ақын әйелдің әрекеті арқылы, Шәріптің қыз жасауының басы ақын өлеңдері болып жатқанын айтқан хабары арқылы ұтымды тәсілмен жеткізілген.

Алғашқы нұсқада тек сөзталас түріндегі тартыс, кейінгі жерде ақынның соққыға жығылуына қатысты әрекеттер қосылып, мұнда қарсы жақтың қол жұмсауымен аяқталады. Бірақ Абайды шоқпармен Мес ұрғанмен, осы уақытқа дейін оның сыбайласы болып келген Тәкежанның тоқтам сөз айтуы, Нарымбеттің өз денесімен Абайды жауып қалуы, Ерденге айтқан қарсы сөзі – әділдіктің жеңіп, қара күштің күйреуінің белгісі.

“Абай” сценарийі М.Әуезов шығармаларының 50 томдық академиялық толық жинағына 20 томдықтағы басылған нұсқасы бойынша дайындалды. Бұрынғы басылымдарды әзірлеу кезінде жіберілген кейбір қателіктер кейінгі кітапқа сценарий қолжазбасымен салыстырыла отырып, түзетіліп берілді. Түзетілген кейбір сөздер мен сөйлемдердің жөнделу реті төмендегідей:

“А ж а р. Қаралы жылын күткемін. Сенің айтар күнәң жоқ... (10-б.) – А ж а р. Қаралы жылын күткемін. Сенің айтар кінәң жоқ...”; “Н а р ы м б е т. Арсыз! Атадан азған! (*Қамиы сілтейді.*) Ері өлсе келін мұра, әмеңгерің мен! (10-б.) – Н а р ы м б е т. Арсыз! Атадан азған! (*Қамиы сілтейді.*) Іні өлсе келін мұра, әмеңгерің мен!”; “Қ а р л ы ғ а ш. Жынданбасам игі еді! (16-б.) – Қ а р л ы ғ а ш. Жынданбасам игі еді!”; “Мынау өзінен бұрын өңін кетіртті ғой (18-б.) – Мынау өзіне бұрып өңін кетіріпті ғой”; “М а ғ ы ш. Онда мен де Ажарша қашып кетем. Кәні ақылдым да жұбанышым еді (20-б.) – М а ғ ы ш. Онда мен де Ажарша қашып кетем. Кәні ақылшым да жұбанышым еді”; “Жиреніштен безінер әке ме еді сенің әкең? (22-б.) – Жиренішпен безінер әке ме еді сенің әкең?”; “Қалың ел бұл төбенің бетіне өрлей құлай отырған (25-б.) – Қалың ел бұл төбенің бетіне өрлей құлдай отырған”; “Қисайта қылыш сермерсің, кессең өз қолыңды кесерсің (27-б.) – Қисайта қылыш сермерсің, кессең өз қоңыңды кесерсің”; “адамға қарай тартушы еді (27-б.) – адамға қара тартушы еді”; “Солай! (*Жұрт күледі.*) (27-б.) – Солай ма? (*Жұрт ду күледі.*)”; “Жүрегінде не бар. Жалғыз-ақ... (27-б.) – Жүрегінде не бар, басында не қалды, соны аңғарар едіңіз-ау! Жалғыз-ақ...”; “жолдан шыққан бұзықтың дауы (27-б.) – жолдан шыққан бұзықтық дауы”; “Сіз Айдарды ғана өлтіресіз бе? (27-б.) – Сіз Айдарды ғана өлтіртесіз бе?”; “Бота көз қыз жаны қаламай тыңдап болып (42-б.) – Бота көз қыз жаны қалмай тыңдап болып”; “Тосқаны сен мес пе ең? (43-б.) – Тосқаны сен емес пе ең?”; “Бұлтты жел айдап, шөп басын жел сілкітеді (52-б.) – Бұлтты жел айдап, шөп басын жел сілкінетеді”; “Қарғаса қан надандар жырды қарғап (52-б.) – Қарғаса қас надандар жырды қарғап”.

“Абай” сценарийін жаңа басылымға қайта әзірлеу барысында бұрын кеткен басқа да кейбір қателер қайта түзетіліп, жөнделді. Қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өміріне арнап түсірілген “Абай” атты тарихи-көркем фильмнің бұдан өзге де бірнеше киносценарийлік нұсқалары жазылғаны мәлім. Солардың ішінде сюжеттік желісі, мазмұны жағынан кино желісіне көбірек жақын келетін осы нұсқа деп айтуға болады.

Қ. Раев

“Абай” (кинодрама)

“Абай” кинодрамасының түпнұсқасы “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында (146-бума) сақталған. Ұзын жол көзді дәптерге араб әрпінде сиямен жазылған қолжазбаның сақталуы жақсы. 27 парақтың екі бетіне жазылған қолжазба автор беттеуінде 54 бет. Бөлімдері қызыл қарындашпен кейіннен қойылған.

“Абай” кинодрамасы жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 11-томында (Алматы: Жазушы, 1982. 329—396-бб.) жарық көрген болатын. Бұл томға “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорындағы (146-бума) нұсқа бойынша беріліп отыр.

Араб әрпінде жазылған “Абай” кинодрамасы “Абай” кинофильмін жасаудағы М. Әуезовтің алғашқы қадамы. Соғыс жылдарында орыстың белгілі кино мамандарының Алматыға келуін мейлінше тиімді пайдалануға тырысқан М. Әуезов 1942 жылдың күзінен-ақ “Абай” кинофильмінің сценарийін жазуға кіріседі. Орталық мемлекеттік мұрағатта соған қатысты мынадай анықтама сақталыпты: “Справка об участии сценаристов в работе над сценариями на казахстанские темы с 1942 г. по сент. 1946 г.

1. Ауэзов М.О. “Абай”, “Степной батыр” (сказание о Козы Корпеше и Баян-сулу), (ЦГА РК, оп. 1, д. 241, л. 1).

1945 жылы ақынның 100 жылдық мерейтойы келе жатқанын жадында мықтап ұстаған М. Әуезов бұл бағыттағы жұмысты “Абай” кинодрамасынан бастаған. Шығарманы “кинодрама” атауының да өзіндік сыры бар. Шығарма бұл күйінде киносценарийден гөрі драмалық туындыға жақын. Мұның алдында “Райхан” кинофильмінің сценарийін жазып, кино өнерінің қыр-сырымен жете таныс М. Әуезов кино мамандарының талқысына өзі айтқысы келген негізгі ойларын кең ауқымда ұсынған. Онысы нәтижесіз де болмаған. 1943 жылдың 15 қазанында көркем фильмдер өндірісі Бас басқармасының жетекшісі Полонский, сценарлық бөлім бастығы Еремин, редактор Погожевалардың КСРО Кинематография комитетінің төрағасы Большаковқа жолдаған шешімінде былай дейді:

“Настоящий вариант литературного сценария Ауэзова “Абай”, по сравнению с предшествующим вариантом, отличается композиционной стройностью и сюжетной организованностью.

Основной недостаток прошлого варианта — многотемность, и как следствие этого, неразрешенность целого ряда поставленных проблем — почти полностью преодолен в настоящем варианте сценария.

Устранены действующие лица — Али-заде, жена и сын Абая, не имевшие места в сюжете и явившиеся лишь схематическим воплощением определенного авторского тезиса” (ЦГА РК, ф.1708, оп. 1, д. 123, л. 1).

Осылайша бұл кинодрамадағы жекелеген тұстар кино өнерінің жанрлық ерекшеліктеріне қарай қысқартылып, өңделген. Тақырыпты ашудағы маңызы шамалы деп табылған Әли-заде, Еркежан, Әбіш бейнелерінің жекелеген тұстарын кино мамандары шығармадан алып тастаған. Кейінгі нұсқаларда қысқарған Әли-заде бейнесінің кинодрамада кездесуі бұл нұсқаның өңделмеген, алғашқы варианты екенін дәлелдейді.

Қолжазбадағы жекелеген сөздер осы күнгі жазу ережесіне сәйкес түзетілді. Мысалы: ұру — ру, әделет — әділет, т.б.

Сондай-ақ М. Әуезовтің өз қолданысындағы айтылуына қарай бірігіп кеткен бірнеше сөздер қолжазбадағы нұсқа бойынша берілді. Мысалы: іздегенімбекен, болушеді, т.б.

“Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында “Абай” кинофильмін түсірер алдында жасалған жұмыс сценарийі де сақталған (556-бума). Сол кезеңдегі жағдайдан, осы фильмді түсіру барысынан мол мағлұмат беретін болғандықтан, бұл тарихи құжаттың маңызды деген тұстарын өзгеріссіз беріп отырмыз. Көк мұқабамен тысталып, машинкаға басылған сценарийдің көлемі — 131 бет. Мұқабаның ішкі бетіне көк сиямен “13/VI—44 г.” деген дата қойылған. Алғашқы бетіне: “РАБОЧИЙ СЦЕНАРИЙ кино-картины “АБАЙ”.

Авторы сценария: Мухтар АУЭЗОВ.

Григорий РОШАЛЬ.

при участии — Ефима АРОНА.

г. Алма-Ата. 1944 г.” — деп жазылған да, одан ары:

Постановщики фильма: Григорий РОШАЛЬ.

Ефим АРОН.

Режиссер: Н. Бейсеков.

2-й режиссер: О. Улицкая.

Директор картины: К. Сулейменов.

Ассистент: Х. Сулейманова.

Метраж картины — 2761 мт.
 Из них: натура — 1655 мт.
 павил. — 1066 мт.

Объекты:

Натура:

Павильон:

1. Курган — 104 м.	3. Юрта Абая — 123 м.
2. Погоня — 30 м.	5. Юрта Айдара — 61 м.
4. Аул Абая — 608 м.	6. Юрта Ажар — 50 м.
9. Колодец — 43 м.	7. Юрта Эрдена — 84 м.
10. Суд — натура — 219 м.	8. Юрта Долгополова — 130 м.
12. Могильник	11. Суд — павильон — 314 м.
Кенгирбая — 209 м.	14. Юрта Шарипа — 62 м.
13. Охота — 167 м.	15. Юрта Еркежан — 56 м.
17. Ночь — фейерверк — 158 м.	16. Свадебная юрта — 190 м.
18. Степь — дороги — 19 м.	20. Трюков. съемка — 10 м.
19. Пейзажи — 20 м.	21. Надписи — 30 м.

Действующие лица:

Роли:

1. АБАЙ (ИБРАГИМ КУНАНБАЕВ) — поэт и мыслитель.
 2. АЙДАР
 3. ШАРИП
 4. КОКПАЙ
- } поэты, ученики поэтической школы Абая — *Бадыров*
 — *Айманов*
 — *Тельг.*
5. БАЙМАГАМБЕТ — сказочник, друг Абая — *Кожамқ.*
 6. ЗЕЙНЕП — женщина, странствующий акын — *Койшыбаева*
 7. АБДУРАХМАН (АБИШ) — артиллерийский офицер, сын Абая — *Өгізбаев*
 8. МАГАВЬЯ — сын Абая — *Шолтаев*
 9. АЖАР — вдова, невеста Айдара — *Ергужина*
 10. ДОЛГОПОЛОВ — доктор и этнограф.
 Ссылный — *Олег Жаков*
 11. ЭРДЕН — глава рода Тобыкты — *Умурзаков*
 12. НАРЫМБЕТ — родич Эрдена — *Сыздыков*
 13. МАРЬЯМ (МАГИШ) — его сестра и невеста Абиша — *Жандарбекова*
 14. АЗИМХАН ОСПАНОВ — губернский чиновник — *Кармысов*
 15. ТАКЕЖАН — волостной управитель, брат Абая — *Ә. Мұхамбетияр*
 16. ЕРКЕЖАН — жена Абая — *Д. Тінәлина*
 17. КАРЛЫГАШ — племянница Абая — *З. Тәжиденова*

18. СЫРТТАН – старейшина и судья рода

Тобыкты

– *Бадыров*

19. МЕС – родич Эрдена.

20. ДАУЛЕТ – из рода Айдара.

21. ОРАЗ – из рода Айдара.

22. ДЕВУШКА – из рода Айдара.

23. МУЛЛА ИСА.

24. СТАРУХА.

Урядник, городовые, гости, жигиты, дети” – деп машинкамен терілген де, рольдердің тұстарындағы актерлер есімдері көк сиямен қолмен жазылған. Сценарийдің негізгі бөлімі басталатын 5-беттің сол жақ бұрышына сиямен “На подлинном экземпляре резолюция “Утверждаю” (с замечаниями). Метраж 2700. 21/VI. Большаков” – деп, астына мөр басылған.

М. Ахетов

“Абай” (либретто)

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай шығармашылығы жайында М. Әуезовтің бірқатар көркем шығармалар жазғаны мәлім. Бұл тақырыппен жазушы жиырмасыншы жылдардың бас кезінен бастап шұғылдана бастаған. Көп жылға созылған ізденіс нәтижесінде М. Әуезов Абайдың толық өмірбаянын жазып, әдебиеттану ғылымында “Абайтану” саласының негізін қалады. Осы тақырыпта 1939 жылы “Абай” драмасын, 1944 жылы “Абай әндері” фильмінің сценарийін жазды. Осылайша, “Абай” пьесасында баяндалатын Айдар мен Ажар оқиғасын ықшамдап, кейін “Абай” операсының либреттосын жазуды қолға алды. Либреттода Абайдың ақындық айналасы, қоғамдағы ескі мен жаңаның күресі, еркіндікке ұмтылған жастар бейнесі пьесадағы көрсетілетін кең ауқымда алынып, мазмұн желісі өлеңмен өрнектеледі.

“Абай” либреттосы 1944 жылы жазылып, алғаш рет 1957 жылы М. Әуезовтің алты томдық таңдамалы шығармалар жинағының (Алматы: ҚМКӘБ, 1957) 145—190-беттерінде жарияланған. Кейін М. Әуезовтің 12 томдық шығармалар жинағының (Алматы, 1969) оныншы томында (387—428-бб.), 20 томдық шығармалар жинағының (Алматы, 1982) оныншы томында (383—422-бб.) басылды. Жазушы архивінде шығарма қолжазбасы сақталмаған. Алғашқы басылымда жіберілген кейбір қателер кейін қайта басылған кезде өз мағынасына орай жөнделіп, түзетіліп берілген. Мысалы:

“Ішінен көп торының ақты бұзды” (163-б.) — “Ішінен көп торының ақты бозды”; “Сергек қызыл қалмақтың” (164-б.) — “Сергек қызын қалмақтың”; “Күл-қотан” (178-б.) — “Күл-құтан”; “Абырой төгілсін” (178) — “Абырой төгіпсің”; “Жібер қарғыс көрінді” (178-б.) — “Жібер қарғыс көрінді”; “Айдар қорғалады” (179-б.) — “Айдар қозғалады”; “Аямаған өзімді” (182-б.) — “Аямай-ақ өзімді”; “Ойласа да одан да” (182-б.) — “Ойласайық одан да”; “Құссам” (183-б.) — “Құсам” болып түзетілген.

М. Әуезовтің 50 томдық академиялық басылымына либреттоның 20 томдық жинақтағы нұсқасы алынды. Онда жіберілген кейбір әріп қателері түзетіліп берілді. Мысалы: “Айдар жаным,

қайдасың?!” – “Айдар жаным, қайдасың?!”; “Мес ат үстінді?” – “Мес ат үстінде”; “Кес арқанды!” – “Кес арқанды!”; “Торғайды тұрса қама дег?” – “Торғайды тұрса қама деп?”; “Мұндары күңіренгіп тау мен тасты”, – “Мұндары күңіренгіп тұр тау мен тасты”; “Тілегенің саулығың, Айдарым!” – “Тілегенің саулығың, Айдарым!”

1. 151-б. **“Кебектің керін кигіз, аяма дер?!”** – Керін келтіру, Айдар мен Ажарды Еңлік-Кебек оқиғасындағы сияқты ауыр жазаға тартуды меңзейді.

2. 173-б. **“Кеше Абай, бүгін мен бе,**

Мінгізбегің ырғаққа?” – Ырғаққа мінгізу – мәжбүрлеп көндіру мағынасында.

3. 188-б. **“Жаныңды бер, Жиренше!..**

Ақ болсаң бер жаныңды” – Жан беру – құран ұстап, ант ішіп, кепілдікке жүру.

“Абай” операсының либреттосы жазылып бітісімен көп ұзамай 1944 жылы 24 желтоқсанда Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театрында қойылған. Музыкасын А. Жұбанов пен Л. Хамиди жазған. Операдағы басты рольдерде Р. Абдуллин (Абай), Б. Досымжанов, Ә. Үмбетбаев (Айдар), К. Байсейітова, Ш. Бейсекова (Ажар) сияқты белгілі артистер ойнап, көрермен тарапынан үлкен жетістік ретінде жақсы бағаланады. Алғашқы қойылымның режиссері – Қ. Жандарбеков, дирижері – Л.М. Шаргородский, суретші – Қ. Ходжиков. “Абай” операсы театрда бір-екі маусым ғана қойылып, кейін ұмыт болып қалған шығармалардай емес, барлық уақыттарда да классикалық репертуарларда тұрақты орын алып келеді. Опера 1958 жылы қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвада болған екінші онкүндігінде көрсетілді.

К. Рахымжанов

“Абай”

(сценарий)

(бірінші нұсқасы)

“Абай” сценарийінің орыс тіліндегі аудармасы машинкаға басылған күйінде жазушы архивінде сақталған (144-бума). Машинкаға басылған сценарийдің көлемі 45 бет, оған осы шығарманың қолмен жазылған үзіндісі (15 б.) қоса тігілген. Екі нұсқада да сценарийдің жазылу уақыты 1943 жыл деп көрсетіледі. Аударма бұрын еш жерде жарияланбаған. Мазмұны жағынан аударманың “Абай” кинодрамасының қазақша нұсқасынан көп айырмашылығы жоқ. “Абай” киносценарийінің жазылу тарихы бірнеше жыл уақытты қамтиды. Шығарманы түзетіп қайта жазу, өңдеу кезінде сценарийдің ондаған беттері толығып, бірқатар өзгерістерге ұшыраған. Осындай өзгертулер мен қосымшалар қолжазбада бірнеше жерде кезігіп отырады. Мысалы, 16-беттегі бірінші қосымшада жазушы шығармаға Абайдың тау арасындағы түнгі шабыт үстіндегі кезін, екінші қосымшада суға батқан адамның қимылын сезіп өзенге асығуын, үшінші қосымшада Абай мен Айдардың суға кеткен Ажарды құтқарып, көмек көрсетуін жаңадан енгізеді. Сондай-ақ Абайға түн ішінде ағасы Төкежанның келуін де автор жаңадан қосқан. Бұл көріністен Абайдың Айдарға деген, сонымен бірге өзінің кейбір туыстарына, атасы Кеңгірбайға деген көзқарасы да айқындала түседі.

Сценарийдің үшінші бөліміне де бірталай өзгерістер енгізіліп (17-б.), Жиренше мен Төкежанның Абайдан Кеңгірбай ісінің құпиясын ашпауды талап ететін жері де қайта жазылған.

Осындай түзетудің (20-б.) бірі автор қолымен бірнеше жолға жазылып, қалған өзгерістер осы беттің аяғына таман көрсетіледі. Ол “...Айдар снова берется за нее” — деген жерден басталады. Бұдан арғы қосымша бірталай ұзарып, автордың қолымен жазылған тұтастай көрініс Әзімнің Айдарға, оның “Ендік—Кебек” поэмасын жазған талантына деген қызғаныш сезімін суреттейді. Осы сезім үстінде ол өзінің билер сотында Айдарға ара түсетінін есіне алады. Автор қолымен қайта жазылған осы екі беттік қосымша — Әзім мен Айдар арасындағы қарым-қатынастың ең шарықтау шегіне

жеткен мезгілі. Бұдан ары ақындар арасындағы қатынас тереңдей түседі. М. Әуезов Әзімнің Айдар талантын көре алмаушылығының біртіндеп сатқындыққа ұласудағы ішкі толғанысын көркемдік шеберлікпен жеткізеді. Осы кезеңдегі оқиға мазмұнына 24-беттегі Абайға қарсы Тәкежан, Жиренше, Нарымбет, Әзім тобының Кеңгірбай бейітінің басында бірігіп кек қайтаруға ант беру көрінісі де автор қолымен жаңадан жазып енгізілген. Бұл көрініс автордың шығарма фабуласына енгізген өзгерістерінің ішіндегі ең көлемдісі. “Абай” киносценарийінің қолжазбаға қарағанда бірталай өзгеріске түсуі талқылау кезінде айтылған әртүрлі пікірлерге де байланысты. Оның үстіне кино түсіру, бұрын кино үшін сценарий жазу тәжірибесінің аздығы да бірталай жайтты қайта қарауды, қайта жазып, өңдеп отыруды да қажет еткен. Қазақ халқының өміріне арнап киносценарий жазудың қиынға түсуінің бір себебі кино түсірушілердің көшпелі халықтың өмірі мен тарихын, тұрмыс-салтын жете білмеуі болса, екінші жағы бұрын қазақ әдебиетінде киносценарий жазу тәжірибесінің әлі аздығынан еді. Сондықтан да қазақ тілінде жазылған кинодраманың орыс тіліне аударылған соң да бірнеше рет қайта өңделіп, жөнделіп, толықтырылып шығуы әдеби тұрғыдан заңды құбылыс. М. Әуезовтің сценарийі бойынша “Абай” фильмін түсіру ісі сол кездегі мемлекеттік тұрғыдан аса жауапты мәселе ретінде қаралып, шығарма көптеген жоғары дәрежелі көркемдік кеңестерде талқыланған. Шығарманың машинкаға басылған данасы Орталық мемлекеттік архивте сақталғандығы туралы мәліметтер де жолығады (ЦГА РК, ф. 170). Ол еңбектерде “Абай” әдеби сценарийін М. Әуезовтің 1942 жылы жазғандығы анық көрсетіледі. Орыс жазушысы Виктор Шкловский “Абай” романы жайлы М. Әуезовке 1943 жылы 1 қаңтарда жазған хатында “Я верю в него, потому что я хорошо знаю Ваш сценарий. Вы мне много объяснили о судьбе Вашего народа” (“Әуезов үйі” ФМО. 610-бума. 14-б.), – деп, “Абай” сценарийімен кеңінен таныс болғандығын атап өтеді. Осындай түрлі хаттар мен архив құжаттарына және “Абай” сценарийінің бірнеше қайтара өңделіп, түзетіліп шығуына қарап шығарманың 1942 жылы басталып, 1944 жылы аяқталғанын көруге болады. Сценарийдің түзетіліп, қайта жазылуы оның бірнеше рет түрлі көркемдік кеңестерде талқылануына байланысты. Осындай талқылаудан кейін айтылған ұсыныстарды ескеріп, жазушы шығарманы қайта қарап жетілдіре түскен. Көркем фильмдерді шығару жөніндегі Бас басқарманың бастығы Полонский мен сценарий бөлімінің бастығы Ереміннің ЦОКС (Орталық киностудия бірлестігі) директоры М. Тихоновқа 1943 жылы 3 қаңтарда жазған хатында әдеби сценарийдің Комитетте мақұлданғандығы айтылады.

Ол кезде сценарий дайын болған соң, киноны өндіріске жіберу үшін жергілікті ұйымдардың пікірі талап етілетін еді. Ол туралы жазылған хатта “Сценарий туралы жергілікті ұйымдардың пікірін тезірек хабарлап, ол туралы тиісті құжаттарды жіберіндер” деп өтіне сұрайды. Бірақ жергілікті жердің ол туралы қорытындысы ұзаққа созылып кетеді. Жоғарыда атап өткен хатта Бірлестік директоры М.Тихоновтың қосымша нұсқауында былай деп жазылған: “Срочно тов. Матвееву необходимо написать в ЦК и СНК КАЗ ССР о необходимости их заключения для запуска...” (ЦГА РК, ф. 1708).

1943 жылдың 15 ақпаны күні “Абай” туралы сценарий бөлімінің бастығы, редактор Еремінаның қорытындысы жазылып, ол Халық комиссарлар кеңесі жанындағы Кинематография ісі жөніндегі комитет төрағасы И. Большаковқа жіберіледі. Онда сценарийдің талапқа сай екендігі: “Настоящий вариант литературного сценария Ауэзова “Абай”, по сравнению с предшествующим вариантом отличается композиционной стройностью и сюжетной организованностью”, – деп атап өтіледі.

Осылайша кеңесте талқыланып, түрлі түзетулерден кейін “Абай” киносценарийі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде 1944 жылы 14 маусымда мақұлданып, көп ұзамай 1944 жылы 14 тамыздағы Халық комиссарлар кеңесінің 458-ші қаулысымен “Абай” кинофильмін түсіру туралы шешім шығарылды. Бұл “Абай” фильмінің түсірілуіне жол салған, қазақ киносы мен көркемөнер тарихындағы, ұлт мәдениетінің өсіп- өркендеуіне үлес қосқан қуанышты оқиға еді.

Бұған дейін бірнеше рет түзетіліп, жөндеуден өткен сценарий 1943 жылғы Орталық Комитет талқылауынан кейін, тағы да екі рет қайта жазылды. Ол туралы Орталық киностудия бірлестігінің құжаттарында 1944 жылдың 1 наурызынан бастап сценарийдің ең соңғы нұсқасы жазылуы қолға алынғаны: “В связи с решением местных руководящих организаций об осуществлении фильма “Абай” как юбилейного, возникли указания о внесении в сценарий ряда существенных изменений.

Переработка сценария устанавливается студией к 10 марта, а написание режиссерского к 1 апреля” – деп атап көрсетілді (ЦГА РК, ф. 1708, д. 38, л. 16–17). Осылайша, “Абай” сценарийі алғашқы бірнеше нұсқасынан кейін талқылауға түсіп, кино түсірушілер, режиссерлер, зерттеушілер, кинодраматургтер мен сыншылардың әр түрлі пікірлері мен кеңестері ескеріліп, ең соңғы нұсқасы жазылып ұсынылды. М. Әуезов мұражайының қолжазба қорында (144-бума) “Абай” әдеби сценарийінің бірінші бөлімінің жаңадан, қайта жазылған нұсқасы сақталған. Қолжазба 14 бет. Онда сценарийдің бірінші бөліміндегі оқиға өзге нұсқаларға

қарағанда басқаша басталады. Шағын эпизодта көрші отырған екі ру елдің Бақанас өзеніне таласып, жер дауы үшін соғысуы көрсетіледі. Бұрынғы нұсқаларда бұл оқиға басқа бөлімдерде орын алатын және оқиға уақыты жаз айларында өтеді. Әңгіме желісі түсінікті болу үшін үзіндінің толық нұсқасын келтіруді жөн көрдік.

“А Б А Й”

Литературный сценарий

1943 год. Алма-Ата.

Часть первая

Зима. По широкому логу, заросшему кустарниками, березовой рощицей течет незамерзающая река Бақанас. Вдоль реки пасется огромный табун лошадей. Среди табуна скачут вооруженные длинными, как пики, соилами табунщики... Под ними взмыленные длинногривые жеребцы, холеные разгоряченные кони. По зимнему в толстые шубы, длинношерстные, мохнатые малахаи одеты табунщики. Они скачут со всех сторон к старику Картпаю, сидящему на вороном жеребце. На скаку кричат табунщики:

- Идут керейцы!
- Гонят свои табуны лошадей керейцы!
- Они снова хотят отбить нашу реку Бақанас.

Люди смотрят на другой берег реки... С той стороны по глубоким сутробам, по полям и холмам, где нет ни кустов, ни травинки, где гуляет только зимняя вьюга, движется медленно, черной лавой несметный табун понурых, исхудалых, обросших длинной зимней шерстью лошадей...

Жестоко, яростно кричит старик Картпай:

– Бились мы найманцы за эту реку Бақанас годами с керейцами. Будем биться, видно, и ныне! За нами право, найманцы! Скачи! Скачи в битву! За мной! – командует он, подняв свою пику.

Скачут за ним толпы всадников с боевым родовым кличем “Найман! Найман!”.

Впереди табуна, идущего в поисках пристанища, собрались другие табунщики, в другом покрое одежды, головного убора, тоже вооруженные пиками, соилами, секирами... Собрались вокруг своего старого вожатого, старика Жортара.

Насмешливо, сурово смотрит Жортар на скачущих врагов, говорит внушительно:

— Река Баканас принадлежала нашему роду Керей. Неправые судьбы, за подкуп, присудили найманцам. С тех пор много поколений, много-много лет мы бились за эту реку с найманцами-насильниками... И вот зима, гололедица, погибли кони, табуны, погибнет все благополучие нашего народа, нашего рода Керей, погибнут, если мы не найдем приют в долинах реки Баканас. Биться нужно за наше благополучие, за честь рода Керей! За мной керейцы, в бой!.. — закричал он, подгоняя своего густогривого пегого жеребца.

— Керей! Керей! — кричат и скачут за ним табунщики...

Столкнулись на скаку две огромные толпы всадников, бьются соилами, пиками, секирами... Падают в сугроб уже сраженные, окровавленные жигиты... Скачут в табуны кони, лишившиеся седоков... Бьются люди разъяренно, то скрепящая глухими, жесткими ударами свои соилы, то сражаясь на скаку... Скачут испуганные кони, их бьют соилами, гонят страшным гиканьем в даль от реки. Бьются люди толпами и врассыпную, иногда в единоличной схватке.

К одной паре бьющихся всадников подъехал верхом на верблюде Баймагамбет. Невозмутимо, спокойно, с заиндевшими густыми бровями, с окладистой бородой, в белой заячьей шапке, в мохнатом белом тулупе, на белом верблюде, он входит в кадр необычным и неожиданно странным вариантом русского деда Мороза на верблюде. Непрошенным гостем, медленными шагами невозмутимого верблюда, врзался Баймагамбет в середину дерущейся пары, заговорил сурово, важно:

— Зачем вы деретесь, люди?!

Невольно разъединенные табунщики остановились с поднятыми соилами, кричат с возмущением:

— А тебе что за дело?

— Кто тебя просил сюда?

— А мне жалко... — говорит с притворно суровым лицом Баймагамбет.

— Кого? Нас?.. — спрашивают жигиты.

— Нет, не вас. А лошадей ваших жалко. Зима, джут! Итак много гибнет скота. Хотите драться? Так деритесь сами, пешком. И падайте в сугроб, ближе и вернее будете друг друга колотить. А то что? Только коней мучаете! — хохочет он совсем иной теперь, насмешливый, примиряющий врагов. Разъехались эти табунщики...

Баймагамбет подъехал к большой группе яростно бьющихся врагов. Только слышны удары соилов, язг секир, крики, стоны людей... Быстро взлетают над головами всадников бьющиеся с размаху соилы. В центре боя два старика — Картбай и Жортар...

Они подбадривают своих людей, командуют... Приказывают увести раненых. Неустанно шлют два старика короткие, яростные проклятия и угрозы друг другу... Подъехал все еще невозмутимый Баймагамбет к ним... Остановился в самом центре побоища. Заставил зарычать верблюда. Кричит, брызгая слюной, его верблюд. Невольно оглядываются люди в драке. Смотрят с удивлением старики Картбай и Жортар... Встал на верблюда Баймагамбет, заиндевевший, весь белый, как дух предков, как призрак, повелительно крикнул людям:

– Араша! Араша! Араша!*

Старики остановили своих людей...

Баймагамбет подозвал жестом двух стариков. Подъехали и табунщики... Всадники остановились двумя толпами по обе стороны Баймагамбета.

– Вы деретесь из-за реки Баканас? А это мирная, щедрая река... Наш род Тобыкты живет в верховье этой реки и мы ее любим... – говорит Баймагамбет.

– Да она течет там благом для вас... А здесь, для нас, она течет ядом! – говорит Картбай...

– Мы деремся с найманами из-за нее. Она раньше принадлежала нашему роду Керей, но ее присудили неправым судом найманцам, – кричит Жортар.

– Неправда... Она присуждена еще при дедах наших. С тех пор мы, найманцы, хозяйева ее... Нам ее завещали отцы и деды.

– А нам завещали отцы и деды биться за нее, чтобы вернуть ее... И мы будем биться и зимой, и летом. Будем биться, как бились деды и отцы. Завещаем эту борьбу и сынам, и дочерям нашим. Не угомонимся, пока не вернем ее по праву! – говорит эти слова, как клятву, Жортар...

Спокойно заговорил Баймагамбет:

– Вы бились и биться будете и кровь будете проливать до тех пор, пока не обратитесь к справедливому суду народа... К правде настоящей, неподкупной..

– А где она? Разве есть она на этой земле проклятой? – говорит Жортар.

– Есть. Она была и приговорила нам реку Баканас устами бия Кенгирбая... – говорит Картбай.

– За взятку. За позорный подкуп! – отвечает в нетерпении Жортар.

– Кенгирбай? – переспрашивает Баймагамбет. – Это наш предок! И он жил давно...

* Буквально означает “разъединяю”, “прошу пощады”, так останавливают дерущихся сторонние люди.

— Да, ваш предок, он и присудил нам давно эту реку, — говорит Картбай.

— А сейчас не Кенгирбай, но есть другой человек, справедливый, с неподкупной правдой, — говорит Баймагамбет.

— Кто? Кто же это, назови нам его? — просят керейцы.

— Это Абай...

— Мы слышали о нем... Доходят до нас его добрые песни... Не он ли пел “Қалың елім қазағым, қайран жұртым”. Ведь он вправду печалится, заботится о народе?

— Так ведь он пел? Да! Он так пел и поет так же и сейчас. И он же справедливо рассудит вас...

— Пусть рассудит он! — говорит, неожиданно соглашаясь, и Картбай... — Он потомок Кенгирбая, его прадед присудил нам реку Баканас. Пусть и он подтвердит тот же неизменный приговор...

— Он потомок Кенгирбая? Разве он изменит путям предков? — говорит Жортар в сомнении.

— Не бойтесь, идите к нему. Он не похож на предка... Его предок, например, даже не нюхал табак, а Абай курит даже папиросы...

— А найдем мы у него правду? Решится ли он пойти против воли предка?

— Если предок был неправ, если вы докажете это, он пойдет... и очень легко пойдет...

— Откуда ты это знаешь? — спрашивает встревоженный Картбай.

— Знаю по своему собственному примеру. Не только предка, но преданного друга осудит, если он неправ. Так было со мной самим. Разочаровался я в жене своей, ну разлюбил... И, покинув ее, скитался по чужим аулам, не возвращался долго к жене, а ее вины не было... И вот слышу, однажды поют кругом в аулах, куда ни приеду, везде поют... Поют стихи про меня, написал их Абай и написал, осмеивая меня, друга своего... И заступается, знаете за кого, за бабу мою...

“Желіккеннен желігіп, жындысары жоғалды.” — Это про меня! — Вставляет он в песню.

Запел игриво, неожиданно шутивно. Засмеялись старики... Смеются табунщики...

— За бабу заступается. Друга не пощадил. Разве такой человек посмотрит на предка?

— Мы еще увидим! — говорит, не колеблясь в своей вере, Картбай.

— Мы будем искать справедливости у Абая, — говорит решительно Жортар...

- Идите к нему и найдете правду, – заключил Баймагамбет...
- Но где Абай?
- Где Абай ?.. Где он сейчас?.. – спрашивают люди с обеих сторон.
- Я вот этого не знаю. В ауле его нет... Он в городе... А в каком городе? Не знаю...
- Все равно мы будем ждать его...
- Мы приедем с нашей тяжбой к нему.
- Мы найдем его!.. – кричат люди, конной толпой провожая Баймагамбета, спокойно шествующего на своем верблюде...

Среди одноэтажных каменных домов по снежной улице едет запряженная в пару саврасых коней легкая кошевка. В ней сидит одетый по-казахски полный человек средних лет, это Абай. Правит конями молодой человек, ученик и племянник Абая поэт Азим. Они подъехали к двухэтажному каменному зданию, над парадным входом которого видна вывеска “Семипалатинская городская библиотека им.Н.В. Гоголя”.

Абай вошел в читальный зал библиотеки, твердо, грузно ступая своими большими широкими сапогами... На нем, подпоясанная кушаком, широкая шуба. Войдя в зал, он снял лисий малахай. Необычный посетитель обратил на себя внимание всех читателей — дам и чиновников. Важная пожилая дама навела лорнет на входящего Абая, поморщилась.

– Куда идет этот степняк? Киргиз?

– Скажите же ему, что здесь не торгуют чаем? – встала раздраженно молодая соседка.

Обе они обратились к молодому чиновнику, сидящему рядом.

Абай уже подходил к столику библиотекарши. Молодой чиновник надменно посмотрел на Абая, насмешливо заметил:

– Не понимаю, с каких это пор стали пускать в библиотеку Гоголя верблюдов?

Дамы поражены резкостью чиновника, но засмеялись... Оживились все остальные читатели... Смотрят на Абая. Смущенный и раздраженный грубостью чиновника, встал с места один из читателей, штатский человек, сидевший сбоку. Бросив гневный взгляд на молодого человека, он участливо поглядел на Абая. Абай услышал сказанное дамами и чиновником, прищурил глаза и тут же, смотря в упор на чиновника, заговорил спокойно, но жестко иронически:

– С тех пор, как начали пускать ослов!

И, протянув руку, указал прямо на молодого чиновника.

Ответ поразил всех присутствующих.

Засиял в радостной улыбке штатский человек, он уже подходил к Абаяу, громко смеясь над уничтоженным чиновником...

Абай не следил за впечатлением в зале. Обернувшись к библиотекарше, спросил у нее:

– Можно мне взять у вас графа Льва Толстого?

– А что именно?

– Анну Каренину. Есть у вас?

– Есть ... но ее читают.

– Я читаю ее... Но я могу вам уступить, если только вы скажете мне, зачем вам Толстой? – сказал, уже подходя к Абаю, штатский человек.

Абай обернулся к нему и ответил:

– Я думаю, что русский народ родил не только чиновников и их жен, хотя мы видим часто только их. Хочу узнать правду о русском народе. Слышал я, что эту глубокую правду о русском народе сказал лучше всех Толстой, хотел познакомиться с ним.

Читатель принес книгу Абаю и, передавая ее, добавил:

– Вы правы, Толстой сказал многое о русском человеке... Но говорит настоящую правду не только он.

– А кто еще? – спрашивает Абай.

– Не плохо, а еще резче сказал, например, Чернышевский...

– Чернышевский? Да, я слышал и о нем. Но как бы познакомиться с его трудами... с ним.

– Я могу предложить вам свои услуги.

– Вы знаете его труды?

– Знаю не только труды, но и лично его самого...

– О, это еще лучше... Как хорошо, что я встретил Вас... А скажите, вы его родственник?

– Нет, я был его учеником!..

– Но зачем же вы тогда ушли так далеко от вашего учителя? И от такого учителя ушли?

– Я не сам ушел! – говорит, улыбаясь, спокойно собеседник Абая.

– Как?

– Меня отправили.

– Вы ссыльный?

– Да...

– Так будемте знакомы – Кунанбаев Абай...

– Долгополов Нифонт... – Они жмут руки друг другу...

– В нашем краю самый лучший русский человек – это ссыльный человек... Это я знаю по Михаэлису, Гроссу, Леонтьеву...

При словах Абая о ссыльных чиновники возмущенно встали и приблизились, пристально глядя на Абая. А он сделал рукой резкий внушительный жест в сторону чиновников и добавил: – Не беспокойтесь, господа, я уже имел по поводу подобного своего убеждения личное объяснение с господином Военным губернатором Семипалатинской области.

— А вы знаете этих ссыльных? — спросил, не обращая внимания на чиновников, Долгополов. — Они ведь и мои друзья... — говорит, обнимая Абая, Долгополов...

— Так решено, будем друзьями и мы с вами! — говорит Абай. Они идут к выходу, уходят вместе из библиотеки.

Вечером в городской квартире Абая, на коврах и толстых одеялах, облокотясь на большие, вышитые подушки, сидят Абай и Долгополов. Гость еще не знает о том, что его приятель Абай — поэт.

— Я бы хотел узнать песни и поэзию вашего народа... Вы знаете наизусть какое-нибудь стихотворение?

— Да, кое-что я знаю.

— Так, прочтите, пожалуйста, Абай...

Абай читает размеренно, с чувством, короткое стихотворение: “Қараңғы түнде тау қалғып...”

— О чем оно... Переведите, Абай...

Абай улыбнулся.

— Перевод? Ну перевод получается приблизительно так!

И он читает с той же размеренностью, совершенно спокойно, глядя на Долгополова:

Горные вершины спят во тьме ночной,

Тихие долины полны свежей мглой.

Засиял, рассмеялся от неожиданности Долгополов... Смеется и Абай...

— Да ведь это — Лермонтов!

— Да, он!

— Это же перевод из Гете?

— Да, как будто... — говорит Абай, многозначительно улыбаясь.

— А кто же перевел на киргизский?

— Перевел один мой знакомый.

— А можно мне познакомиться с ним?

— Хорошо, я познакомлю вас сегодня с ним... — сказал Абай.

Доносится песня. Поет женщина. Долгополов прислушался к песне и начинает, вспоминая мелодию, повторять ее...

— Вам разве знакома это наша песня? — спрашивает, удивленный в свою очередь, Абай...

— Да. Ее часто напевает моя соседка.

— Так здесь ее поют, кажется, правильно, идемте, послушаем...

Абай открывает дверь в соседнюю, богато убранную комнату. А там широким, красочно-пестрым, праздничным кругом расположилась городская молодежь — нарядные девушки и жигиты...

Молодежь встречает Абая и его гостя с почтительными поклонами, некоторые уже срываются с мест... Приглашают в

круг... Но Абай делает успокоительные жесты... Просит, чтобы не прерывалась песня.

Поет девушка Ажар... Она поет “Письмо Татьяны” на текст перевода и на мелодию Абая... Красиво, с душой, поет Ажар. Абай и Долгополов, как вся компания молодежи, слушают ее с огромным чувством восторга и благодарности. Кончила песню Ажар.

— А что это за песня? Какие в ней слова? — спрашивает Долгополов.

— Слова этой песни такие, — говорит, вставая с места, юноша в форме кадета и начинает читать по-русски:

“Я вам пишу, чего же боле...” и т.д.

— А кто же ее написал по-киргизски?... — спрашивает Долгополов.

— Перевел на наш язык мой отец, Абай... — указывает с гордостью на Абая его сын Абиш... Он смотрит с благодарностью на отца, счастлив и горд за него этот еще совсем юный воспитанник русской школы.

— Как? Абай?.. — поворачивается Долгополов к Абаю. — Да вы поэт?..

— Да, я пишу...

— А кто же сложил мелодию?..

— И ее для пушкинской Татьяны сложил я!.. — говорит Абай...

— И это сложили вы? Вы поэт и вы композитор?.. О дорогой, родной Абай, — обнял Абая Долгополов, он поражен своим приятелем.

Абай обращается к молодежи и говорит ласково, учтиво:

— А вам спасибо, друзья... Вы представили, хорошо представили меня моему новому другу Нифонту Долгополову...

Подшли молодые люди к Абаю и к Долгополову. Абай знакомит своих учеников, поэтов с гостем. Подходит Айдар.

— Это — поэт Айдар... Мой друг молодой... — Это — Азим — тоже поэт и мой племянник. Это Кокпай... певец и поэт... Все они друзья, молодые и лучшие друзья мои...

Переведя свой взгляд на Ажар, Абай продолжает.

— А вас, Ажар, я благодарю особенно. Я не слышал подобной песни раньше... Она ваша. Собственная... — смеется он...

— Абай-ага! Вы нам сделали незабываемый подарок... — говорит, смущаясь, но глядя с огромным восторгом, Ажар...

Долгополов сияет в окружении учеников Абая и говорит, обращаясь к Абаю:

— Но куда я попал? Скажите, куда я попал-то?.. Здесь запели Лермонтов, Гете... и Пушкин в вашей дружной семье!.. А вы сами наконец!.. Школа поэтов! Да ведь я, кажется, стою не в сегодняшнем дне, а прямо в цветущей поре истории вашей литературы?..

– Ладно, ладно, Долгополов!.. – говорит совсем спокойно улыбающийся Абай... Они уходят к себе...

Айдар садится около Ажар и говорит ей с глубоким чувством восхищения:

– Ажар, как понравилось ваше пение Абай-ага... И он прав... Я тоже не слышал подобной песни...

– Ну, полно, Айдар, – смеется Ажар. – Ведь вы сами научили меня этой песне!

– А я больше не буду петь ее...

– Почему?

– Боюсь, что унижу ее... Я буду слушать ее только в вашем пении.

– Тогда вы забудете ее совсем... Думаю, что вы больше не услышите меня...

– Почему вы так говорите, Ажар? – спрашивает в тревоге Айдар...

– Потому, что завтра приезжает мой жених и я выхожу замуж...

Грустно вздохнул Айдар. Поникла голова красивого вдохновенного юноши ”(144-бума, 47–61-66.).

Мұндай өзгерту мен түзетулер жиі кезіккенімен сценарийде Айдар мен Ажар оқиғасы шығарманың басты желісі ретінде алынады. М. Әуезов “Абай” сценарийі арқылы әдебиет пен кино өнерін жақындастырып, қазақ кинодраматургиясының негізін қалаушылардың бірі болды. Бұған дейін көптеген драмалық шығармалар жазу арқылы театр өнерінен тәжірибе жинақтаған жазушы “Райхан” (1940 ж.) фильмінің сценарийін жазғаны мәлім. Сондай-ақ М. Әуезов сценарий жазу кезінде кино өнерінің тәжірибесі мен теориялық негіздерін жете меңгеру мақсатымен 1941 жылы қараша, желтоқсан айларында Алматы қаласында кеңестік белгілі өнер қайраткерлері ұйымдастырған арнайы курстарға қатысады. Тыңдаушы ретінде М. Әуезов кино жайындағы атақты өнертанушылардың оқыған лекцияларының керекті жерлерін арнайы дәптерге жазып (484-бума) алады. М. Әуезовтің кино туралы осы курста жинаған жазбаларына қарағанда онда бірнеше атақты кинотанушылар, өнер қайраткерлері қызықты лекциялар оқыған. Талантты кино шебері Л. Траубергтің лекциясын М. Әуезов дәптерге конспектілеп (1941.10.XI) алады. Жазушы Л. Трауберг лекциясынан жасаған конспектісінде мынандай пікірлер кездеседі. Онда сценарийдің кино шығару өндірісінің ұйымдастырушысы екендігі, “Без настоящего сценария не бывает настоящей картины... Лучшее кинопроизведение – фольклорно. Фольклор – образец для киносценария”, – деген жолдар бар.

М. Әуезов 1941 жылы 6—15 қараша күндері әдебиет пен кино өнерінің байланысы, сценарийдің кино түсірудегі орны, Америка киносындағы сценарий жазудың ерекшеліктері туралы Авенариустың лекцияларын тыңдайды. Жазушы американдық сценаристің кинопенканы жұмыс үстінде үнемдеп жұмсай білетіндігін ерекше бөліп атайды. Жақсы сценарист оқиға орнын екі метр түсіріммен көрсетсе, әлсіз сценарист ол үшін 60 метр пленка жұмсайтынын мысал етіп келтіреді.

1944 жылы 5 наурызда “Казахстанская правда” газетінде М.Әуезовтің “Литература и кино” атты мақаласы жарық көрді. Онда: “Кино и литература, будучи самостоятельными, могут развиваться параллельно...” — деп жазды. Көрермендерге әсер ету жағынан болашағы зор деп танылған кино өнерінің алдағы міндеттерін жүзеге асыруда М. Әуезов өзінің жеке шығармашылығымен үнемі қолдау жасап, оның ұжымдық жауапкершілігі мен өндірістік, шығармашылық мәселелерін ұйымдастыруға белсене араласып отырды. М. Әуезов жиырма жылдан астам уақыт (1940—1960 жж.) “Қазақфильм” студиясында көркемдік кеңестің мүшесі болып, көптеген талқылауларға қатысты. Белгілі кинотанушы Р. Абдулахатова “М. Ауэзов и казахское кино” деген мақаласында (Простор. 1977. № 8. С.109) “Шоқан Уәлиханов”, “Ботагөз” фильмдері сценарийінің сәтті шығуына, сондай-ақ актерлер, суретшілер, түсіруші режиссерлер сияқты барлық ұжым қызметін ұйымдастыруға ұйытқы бола білгендігін атап өтеді. Кеңестік кино шеберлерінің дәрістерін тыңдай жүріп М. Әуезов кино жанрының құпияларын терең зерттеді. Әсіресе 1941 жылы 6-шы желтоқсанда Рошальдың “Инсценировка литературного произведения” деген тақырыптағы лекциясынан жазып алған ойлары құнды. Онда кинодрамадағы сюжет, фабула, уақыт проблемалары сөз болады. “Временной разрыв, — деп жазады М. Әуезов, — опасное в театре, оказывается замечательным, спасительным средством в кино”, “Увлечение деталями в кино — ослабляют фильм”, “Казахская картина, например, с юртой, Алатау... тоже могут погубить героя... они нужны в прямом поведении героя... Экзотический орнамент считать врагом в казахской картине. Вплетение судьбы человека и события в этнографии, а не наоборот”. Кино туралы жазған лекциялары, жазбалары, тезистері, конспектілері мен мақалаларындағы терең ойлар М. Әуезовтің бұл жаңа өнерді суреткер ретінде жаңашылдықпен қабылдап, оның теориялық негізін тың ойлармен байыта түскендігін көрсетеді. 1940 жылдары кино туралы жазған мақалаларында, 1944 жылғы қаңтарда қазақ киносының апталығында жасаған баяндамасында М. Әуезов ұлттық кино өнерін дамытудың қайнар көзі — халықтың ғасырлар бойғы ең озық салт-дәстүрінің сақтаушысы көркем әдебиет екендігіне

басты назар аударды. Өзінің еңбектерінде де осы бағытты негіз етіп ұстана білді. “Абай” сценарийі бойынша түсірілген “Абай әндері” халық өмірінің тұрмыс-салтын, тыныс-тіршілігін кино тілімен көркем бейнелеген. М. Әуезов осы киномен ғана шектеліп қалмай, халық өмірін кеңірек ашып бейнелеу үшін Абай сияқты ұлы ақынның өмір сүрген дәуіріндегі әлеуметтік тартыстарды мол көлемде қамтып, тағы да кино түсіруді ойластырды. “Абай әндері” фильмі шыққан соң жеті жылдан кейін, 1952 жылы М. Әуезов Абай туралы жаңа кино түсіру туралы тиісті орындарға өтініш білдіреді. Онда былай деп жазды: “Я теперь воспроизвожу личность и деятельность великого казахского поэта не биографически, а через события лишь одного месяца его жизни...” (“Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қоры, 512-бума). Жазушы өміріндегі кең ойлап жасаған түрлі жоспарлар үнемі сол қалпында жүзеге аса бермегені белгілі. Абай тақырыбына кино түсіруге арнап жасаған жоспары да ұлы жазушының кино өнерінің мол мүмкіндіктерін, халық өмірінің өткен кезеңдерін көпшілікке жақынырақ таныстырсам деген мақсатынан туған игі ниет болса керек.

Р. Қайшыбаева

“Абай”
(сценарий)
(екінші нұсқасы)

Бұл еңбек 1943 жылы “қолжазба құқығында” деген белгімен кітапша болып басылған. Кітапшаның бір данасы “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында сақталған (142-бума). “Орыс тіліндегі нұсқаның редакциясы мен мәтіні М. Блеймандікі” деп басылымның алғашқы бетінде арнайы көрсетілген.

Еңбекке шағын түсініктеме жазылған. Онда “бұл картинаның қазақ халқының ұлы ақыны Абай туралы екендігі, оның өз заманындағы ең алдыңғы қатардағы ақын болғаны” жайлы қысқаша мәлімет береді. Саясаттың сұрауына орай автор өз шығармасының мәнін былайша дәйектейді: “Абай қазақ халқын ұлы орыс мәдениетімен таныстырады: ол Пушкинді, Лермонтовты аударды”. Халқының ары боп саналатын ақынның өмірінің бір эпизодын ғана, жетпісінші жылдардың соңында болған оқиғаны ғана баяндайтынын мәлімдейді.

Әрине, “Абай жолының” біртұтас өзегін құрайтын негізгі желіге қатысты әдеби материалдарды табуда жазушының тынбай ізденгені белгілі. Бірақ сол материалдың өзін бірден қалай болса солай көркем шығармаға алып келмей, ең әуелі олардың иін қандырып, артық жерін қырнап, “жеті рет өлшеп, бір рет кесіп отыратын” аса ыждағаттылығын танытатын дәлел – әуелі қазақ тілінде кинодрама ретінде жазылып, кейін орысшаға аударылған осы “Абай” сценарийі.

Кинодраманың қазақшасы М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының 11-томында (330—395-бб.) жарияланған. Орыс тіліндегі аудармасы көп томдық жинақтарда басылмаған. М. Әуезовтің академиялық толық жинағына алғаш рет ұсынылып отыр. “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында “Абай” сценарийінің орыс тіліндегі нұсқалары (144—145-бума) сақталған. Өзінің мазмұны жағынан сценарий қазақ тілінде жарық көрген “Абай” кинодрамасына жақын. Ал орыс тіліндегі екі нұсқаны салыстыра қарағанда арасында бірқатар өзгерістер, толықтырулар бары анықталды. Екі нұсқаның басталуында,

оқиғалардың орналасу ретінде бірқатар өзгешеліктер кездеседі. Кей жерде жазушы бір-екі бетті қайта жазып немесе қысқартып жіберіп отырады. Абайдың ақын шәкірті Айдардың шабыт үстінде шығарып айтатын өлең жолдары да бірталай қысқартылған. Жазылу стилі, көркемдік шеберлігі жағынан бірінші нұсқада М. Әуезов қолтаңбасы анық байқалады. Екінші нұсқада кейбір редакторлық түзетулер кездесіп отырады. Мысалы, Көкбай мен Қарлығаш арасындағы оңаша сәттер алғашқы нұсқада жоқ. Ол мынадай болып келеді:

“И неожиданно звучит веселый и беззаботный смех. На скалах, под которыми пролегал большая дорога к аулу, сидят Карлыгаш – воспитанница Абая и юный Кокпай, его ученик. Карлыгаш сидит с закрытыми глазами. А Кокпай кладет ей в рот свежие, пушистые ягоды лесной земляники, которые он срывает с куста. Но вот вместо того, чтобы положить ей в рот ягоду, он сам съедает ее, и Карлыгаш с возмущением вскакивает.

– Стыдно, Кокпай! Ты сам съел ягоду! – кричит она. Кокпай, вместо ответа, импровизирует стихи о болтливой девушке, открывающей рот в надежде, что ей положат сочную ягоду... Но в открытый ее рот влетела пчела и кусает ее за язык, чтобы она не была столь болтлива.

– Я болтлива?! – возмущается Карлыгаш.

– Каждое твое слово – жемчуг, – иронически отвечает Кокпай. Она обиженно отворачивается.

– Не сердись, не сердись! – уговаривает Кокпай. – Закрой глаза и я положу тебе в рот не только ягоды, но и мою душу... – И он силой заставляет ее повернуться к себе.

Девушка послушно закрывает глаза, и он нежно и целомудренно целует ее.

И вдруг берет его за шиворот неожиданно выросший рядом с ними старый Баймагамбет.

– Вот вы чем занимаетесь! – говорит он с грозной улыбкой.

– Что вы здесь делаете?

– Мы?!. Мы?!. – путается смущенная Карлыгаш. – Нас послали сторожить приезд Абдрахмана... Мы...

– И для этого ты закрыла глаза? – с усмешкой говорит Баймагамбет.

Она не успевает ответить. Из-за поворота дороги доносится топот коней, громкие, веселые голоса. Стрелой мчится тройка. В тарантасе молодой офицер – сын Абая Абиш, рядом с ним Долгополов. Как почетный эскорт, сопровождает тройку несколько жигитов на разных конях.

– Абиш! – кричит Карлыгаш и молнией скатывается с кручи. За ней бросается Кокпай.

Абиш приказывает вознице придержать тройку. Но девушка и Кокпай и так на ходу вскакивают в тарантас.

Баймагамбет вскакивает на коня, которого он оставил у скалы по дороге, и с бешеным гиком вылетает вперед”.

М. Әуезов шығармасын қайта жазып, оны неше қайтара өңдеген сайын, оқиғаларды барынша жинақтауға, артығын қырнап, жонып, ширата түсуді мұрат ететін шебер. Сөзіміз дәлелді болу үшін біз осы тұста “Абайдың” орысша жазылған нұсқасын қазақ тіліндегі 1944 жылғы әдеби сценариймен салыстыралық.

Біріншіден, алғашқы нұсқада оқиға Бақанас бойындағы Найман мен Керейдің дауымен басталады. Екінші көріністе Абайдың Семей кітапханасындағы тапқырлығы, сол жерде Долгополовпен танысуы суреттеледі. “Қараңғы түнде тау қалғып” өлеңін аудару, шәкірттерімен шығармашылық қарым-қатынас, ақындық мектеп өмірі, т.б. бірнеше көріністер бірінен кейін бірі беріледі. Ал, екінші нұсқада Долгополовтың Абаймен етене жақын араласқаны, олардың өзара құрметі шағын диалогтар арқылы танылады, ақынның өнерпаз шәкірттерімен байланысы таза шығармашылық сипатта тереңдей бейнеленеді. Орыс тіліндегі нұсқада М. Әуезов Долгополовтың Абаймен танысу сәттерін үлкен бір тереңдікпен суреттейді. Қазақ даласы мен адамдары жайлы ұлы орыстық ұғым-түсініктерге тойтарыс беретіндей ұтымды оқиғалар тізбегі әсерлі жеткізіледі. Мысалы, Абайдың Семей кітапханасында орыс шенеунігімен ой қақтығысы арқылы Долгополов сынды оқымыстының назарын өзіне аударған дала кеменгерінің бейнесі бірте-бірте ашыла түседі. Әлемдегі барлық жұрт тең, – деп санайтын демократтық көзқарастағы Долгополовтың өзі де Абайды, оның ортасын таныған сайын таңырқай түсуі заңды көрінеді. Орыс жерінен көшпелі жабайы жұртқа қоныс аударған Долгополов Абай ортасымен кездескенде оның әрбір әрекетіне соншалық сүйсінумен қатар, таңдана қабылдауы да осыны дәйектейді. Қазақ сахарасында Гетеден Лермонтов аударған “Қараңғы түнде тау қалғып...”, Пушкиннің “Татьянасының” сызыла ән салып алдынан шығуы ол үшін мүлде күтпеген тосын дүние секілді көрінеді.

“— Ну скажите. Куда я попал? Вы переводите Пушкина и Лермонтова, вы знаете Гете... Вы читаете Толстого и Чернышевского... Кто вы? Кто перевел эти стихи? Что это за юноши, которые поют стихи Пушкина?!”— деген Абайдың жаңа танысының сезімін әбден түсінуге болады. Дәл осы көріністерде Абай айналасының ұлттық дәстүр мен заман жаңашылдығын тоғыстыра білген ерекше бір зиялы үрдісі айқын танылады. Абай тағалымы, Абай ұлағаты жүректеріне сенім ұялатқан үркердей бір топ жас – болашаққа қадамын нық басатын жаңа толқынның легі. Автор жалынды да жігерлі осы шоғырды былай суреттейді: “...Они достойны представлять свой народ. А за ними стоит их учитель – величавый Абай”.

Екіншіден, орыс тілінде Айдар – Ажар, Әбіш – Мағыш арасындағы ғашықтық желі бірінші нұсқада кең түрде беріледі. Мысалы, Айдар мен Ажардың Абайдың көп шәкірттерінің бірі ретінде қатар жүруі, Айдардың Ажарды ажалдан құтқаруы, жесір дауы, екеуінің елден қашуы, қолға түсуі тәптіштеп баяндалса, қазақ тілінде бұл оқиғалар іштей қысқартылып, шымыр әрі шындыққа сай эпизодтарда көрініс береді.

Үшіншіден, бірінші нұсқадағы кейіпкер саны да екінші нұсқада азайтылған. Мысалы, Әли-заде, Мес, ана, т.б. қосалқы образдар алынып тасталғандықтан, оларға қатысты оқиғалар да ықшамдалған. Мысалы, Әли-заде мен Баймағамбеттің қашуы, “Күміс жамбы” оқиғасы, т.б.

Төртіншіден, орыс тіліндегі нұсқада халықтар достығы, тап тартысы дегендер бірден көзге түседі, кеңестік кезең саясаты әсерінен болар, жазушы бұл мәселелерді барынша, айқын беруге тырысқан. Оның барлығын да Абай атымен байланыстыра отырып алады. Мысалы, қарапайым халық өзге жұрттың өкілдерін Абай арқылы құрметтейді. Бұған Әли-задәні Тәкежанның бұйрығымен байлап әкетуге тырысқан ел жуанының анасымен арасындағы қақтығыс дәлел. Қарт ана Баймағамбеттің бір ауыз сөзіне сеніп оларды құтқаруға ұмтылады. Түрі жат, тегі бөлек екенін білсе де, Әли-задәні Абай қорғалатқан жан деп қана оған бостандық бергізеді. Дәл осы көріністе Әли-заде де өзіне төнген қауіп қанша зор болса да, Абай басына қатер төнгенін естігенде ойланбай кері қайтуға бел буады. Баймағамбеттің айтқан сөзіне досының қиын сәтінде тастап кетпейтінін айтып, өз шешімінен қайтпайды. Міне, мұндай оқиғалар адамзаттық ортақ құндылықтар ғана ел арасын жалғайтын алтын көпір екенін дәлелдейді.

Бесіншіден, екі нұсқада кейіпкерлердің саны ғана емес, олардың аттары да өзгертілген. Айдарға у беретін Әзімнің аты екінші нұсқада Шәріп делінген. Бірақ осы екінші нұсқадағы Шәріп есімінің тұсына жазушы өз қолымен қарындашпен “Керім” деп жақша ішінде жазған. Осы сценарий бойынша түсірілген фильмде ол Керім деп шыққан.

“Абай” әдеби сценарийіне енген, бірақ кинодрамада мүлде жоқ бір оқиға бар. Ол – Тәкежан тобының Абайды соққыға жығуы. Бүкіл сценарийдің трагедиялық сипатын күшейтіп тұрған бұл көрініс – ондағы барлық оқиғаның шырқау шыңы. Сондықтан ол барынша сыйымды.

Сонымен, “Абайдың” орыс тілінде жазылған нұсқасы М. Әуезовтің өзіне биік талап қоятын талғампаздығын, қиындықтан қалай да жол таба білер көрегендігін, ең бастысы, жазушының өсу жолын көрсететін маңызды дүние болып есептеледі.

Қ. Раев

“Абай”
(либретто)
(орысша нұсқасы)

“Абай” либреттосының орыс тіліндегі нұсқасы – қазақшадан жасалған жолма-жол аударма. Алдымен шығарманың қазақша нұсқасы жазылып, кейін орыс тіліне аударылған. Либреттодағы суреттелетін оқиғаның көлемі, мазмұны мен сюжет желісі, қатысатын адамдар саны екі нұсқада орайлас. Жазушы аударма кезінде оқиға желісіне жаңадан ештеңе қоспаған. Қазақ тіліндегі жазылған либреттоның негізін сақтай отырып, жолма-жол аударма жасап шыққан. Аударманың қолжазбасы сақталмаған. Машинкаға басылған бір нұсқасы “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында (166-бума, 133—152-бб.) сақталған. Орыс тіліндегі аударма бұрын еш жерде жарияланбаған. Жазушы осы либреттоны жазуға кірісер алдында оның мазмұнына алынатын оқиғаның қысқаша желісін жоспар ретінде бөлек жазып дайындаған. Машинкаға басылған он бет көлеміндегі жоспар либреттомен бір бумада (93—102-бб.) сақталған. Жоспар бойынша жазушы либреттоның орысшасын сәл басқалау етіп жазбақ болғанға ұқсайды. Бірақ аударма барысында жоспарда көрсетілген кейбір өзгерістер шығармаға енбей қалған. Либреттода оқиғаға қатысушы адамдардың саны жеті-сегіз болса, жоспарда он төрт. Жоспарда көрсетілген Әзімхан, Долгополовтар есімі либреттода аталмайды. Ажар есімі Зура деп аталған. Осындай бірқатар өзгешеліктері бола тұрса да, либреттоның негізгі алған тақырыбы мен ішкі идеялық мазмұны жоспардағы ойлардан туып, өрбіп отырады. Жоспардың алғашқы бетінде “Краткое содержание оперного либретто “Абай” деп жазылған. Шығарма авторының қатарында Мұхтар Әуезовпен қоса Леонид Соболевтің есімі бар. Бірақ либреттоның алғашқы бетінде Мұхтар Әуезов есімі ғана қойылып, “подстрочный перевод” деп жазылғанына қарағанда автордың бұл шығарманы өзі аударғаны байқалады. Либреттоға қосымша дайындық ретіндегі автордың жазған қысқаша мазмұндық жоспары төмендегідей болып шыққан.

“Мухтар Ауэзов, Леонид Соболев
Краткое содержание оперного либретто

“А Б А Й”

Действующие лица

А б а й К у н а н б а е в, поэт, один из старейшин
рода Тобыкты.
А б д р а х м а н, сын его, учившийся в Петербурге.
А й д а р
К е р и м } акыны, ученики Абая.
К о к п а й
Д о л г о п о л о в Ф е д о р И в а н о в и ч (Шодр),
ссылный русский студент, друг Абая.
Н а р ы м б е т, влиятельный глава рода Тобыкты.
З у р а, вдова его брата, бежавшая с Айдаром.
М а г и ш, сестра Нарымбета, невеста Абдрахмана.
К а р л ы г а ш, ее подруга, родственница Абая.
Ж и р е н ш е, родовой судья (бий).
А з и м х а н, губернаторский чиновник, переводчик.
С ы р т т а н, аксакал, третейский судья.
М е с, жигит Нарымбета.

Действия происходят в девяностых годах XIX века, в
Чингистауских степях возле Семипалатинска.

Женщины, девушки, жигиты, старики. Народ на суде и на
выборах, гости на свадьбе.

I АКТ

Первая картина

Зура, полюбив Айдара, бежала из аула, где, по обычаю, ее
ожидал брак с братом умершего мужа – Нарымбетом. Они почти
доскакали до аула Абая, когда конь их пал. Близка погоня.

Дуэт: Зура умоляет Айдара бежать одного, Айдар предпочитает
умереть с нею. Они вспоминают свое тайное счастье, готовятся
к смерти. Топот погони.

Врывается Нарымбет со своими жигитами и с Жиренше. Ария
проклятья: Нарымбет обвиняет Зуру в неслыханном кощунстве –
нарушении годовичного траура. Ария Айдара: он пытается проти-
вопоставить жестокому обычаю страдания Зуры. Грозная ария
Жиренше: он напоминает, что предок рода Тобыкты – Кенгирбай
казнил таких же отступников Енлик и Кебек, – их привязали
к хвостам коней и поволокли по степи. Нарымбет призывает к
немедленной казни. Любовников привязывают к хвостам. Коней

готовы пустить, когда на коне врывается Абай, с ним Абдрахман, Керим, Кокпай и народ. Абай называет себя заступником и ответчиком за Айдар. Жиренше напоминает о приговоре Кенгирбая. Абай доказывает, что Кенгирбай вынес такой приговор на суде, требует гласного суда народа над любовниками, берет обоих на поруки. Зуру уводят женщины. Трио: прощанье Айдара и Зуры, утешение Абая. Нарымбет и Жиренше клянутся во вражде к Абаю, — он главная причина. Намечают план борьбы: на суде уничтожить Айдара, в городе через Азимхана добиться новых выборов и провести управителем Нарымбета, и тогда расправиться с Абаем. Айдар благодарит Абая, они хотят уходить, на пути вырастают Нарымбет и Жиренше с угрозами. Ария Абая: он рассказывает о чистой любви Айдара и Зуры, обвиняет Нарымбета в невежестве и мракобесии. Уводят Айдара.

Вторая картина

В ауле Абая. Ария Керима: он возмущен Айдаром, восхваляет силу обычаев и веры, узду, на которой ведут народ: снимешь узду, народ разбредется. Выходит Азимхан. Дуэт: Азимхан, приехавший провести новые выборы, уговаривает Керима помочь ему. Тот отказывается: Абай нужен народу, как лучший поэт, важнее привлечь его на свою сторону. Уходят.

Ария Долгополова на русскую тему: воспоминание о родине, здесь, в ссылке, он нашел вторую родину через Абая, мудрого друга. Входит встревоженный Абдрахман. Его ария: Абай хочет сегодня же вызывать в аул Магиш, чтобы объявить до суда о их свадьбе. Абдрахман говорит о своей любви к Магиш, но брак не состоится: он болен чахоткой и не хочет губить Магиш призраком счастья.

Приезд Сырттана, третейского судьи. Он уговаривает Абая принудить Айдара отдать Зуру Нарымбету. Абай отказывается. Абдрахман вмешивается, просит выслушать Зуру, что думает она сама.

Приводят Зуру. Ария Зуры перед Сырттаном: она рассказывает историю своей любви: свято храня траур, она однажды весенней ночью услышала в степи песню Айдара и полюбила песню, не зная, кто ее поет. В тоске она хотела покончить с собой, ее спас Айдар, готовый умереть с нею, она скинула траур и бежала. Зуру уводят. Сырттан просит Абая назвать бия, кто будет на суде с его стороны. Абай называет себя. Сырттан объясняет ему, что если он ответчик, он не может выступать на суде. Абай называет бием Керима, Сырттан уезжает.

Керим пытается отказаться, но их перебивает Айдар. Он сложил новую песню — об Енлик и Кебеке. Поет ее, в песне Кенгирбай назван кровожадным кабаном. Песню об Енлик Айдар продолжает арией, где высказывает свою любовь к Зуру.

Керим один в краткой арии ставит перед собой вопрос: дружбу за долг или долг за дружбу? Думай, завтра суд...

II АКТ

Холм суда. Приезжает в аул Абая Магиш. Нарымбет останавливает ее. Дуэт: Нарымбет запугивает Магиш судом и позором, ждущим семью Абая. Магиш говорит о любви к жениху. Нарымбет клеветает на него. Он в Петербурге женился, увидишь, как он тебя встретит. Карлыгаш уводит Магиш.

Собирается народ. Хор: тревога перед судом. С почетом вводят Сырттана. Карлыгаш, переодетая по-мужски, присутствует на суде рядом с Кокпаем.

Суд начинается вступительной арией Сырттана, призывом к народу и биям. Первым говорит Жиренше, требуя казни. Керим отвечает: Зура невиновна, ее увел Айдар. Жиренше соглашается оставить ее в живых, если она станет женой Нарымбета. Керим, защищая Айдара, переводит все на Абая, называя его защитником Айдара. Воспользовавшись этим, Жиренше обвиняет Абая и всех учеников его в нечестивом влиянии на молодежь. Керим не находит слов и на третий призыв Сырттана не говорит ни слова. По обычаю это означает поражение на суде. Сырттан готов произнести приговор.

Вмешивается Абай, воспользовавшись ошибкой Жиренше, начавшего на одном суде второе дело – против самого Абая. Сырттан вынужден дать ему слово. Абай уличает Жиренше во лжи, он искажил правду об Енлик и Кебеке. Жиренше напоминает Абаю, что его же отец – Кунанбай так же казнил другую любовную пару. Абай рассказывает правду об этой страшной казни, – если отец мой убил двух невинных, я отдам жизнь за новую несчастную пару. Жиренше хочет заговорить, но народ, потрясенный рассказом Абая, немой угрозой заставляет его молчать. Абай победил. Сырттан выносит мягкий приговор – выкуп верблюдами. Хор народа, одобряющий его приговор и встречающий Зуру и Айдара. Абай упрекает Керима в нерешительности. Азимхану двойная роль Керима становится ясной. Народ уходит с оправданными.

Трио заговора: Нарымбет, Жиренше и Азимхан решают, что Абай должен умереть. Нарымбет показывает яд в красном рожке для жевательного табака. Азимхан берет его: дай, я знаю, кому поручить, но – замкнуть уста... – Замкнуть... Замкнуть...

III АКТ

Свадьба Айдара и Зуры. Хор, пляски, игры. Перед юртой Азимхан убеждает Керима закончить то, что он сам начал вчера, пытается передать ему яд. Керим молчит. Азимхан напоминает ему его горделивые мечты о древнем пути Чингиса и Тимура, горько упрекает его. Керим берет яд, но, взяв его, называет Азимхана и Нарымбета безумцами: они хотят убить Абая, чья популярность в степи нужна исламистам. Керим клянется взять повод Абая в свои руки, чтоб песнями его делать свое дело. Нужно только,

чтобы Абай остался один, совсем один. Посылает Азимхана за Нарымбетом.

Трио Магиш, Абдрахман и Карлыгаш. Карлыгаш шутками пытается заставить Абдрахмана поговорить с Магиш, тот уклоняется, уходит. Магиш в печальной арии догадывается, что Нарымбет был прав: Абдрахман ее больше не любит.

Керим и Абай. Керим пытается обвинить Айдару в резкой песне, оскорбляющей предков, указывает, что это может повредить самому Абаю. Абай в краткой арии высказывает надежду, что Айдар сумеет продолжить дело его жизни – нести свет в народ.

Входят гости и Айдар. Он поет свою песню об Енлик. Хор – восторг народа, в который вплетается мрачная тема Керима. Ария Абая: он поздравляет Айдару и в виде подарка читает ему свое стихотворение “Поэт”.

Врывается Нарымбет, требуя унять песню Айдару. Абай со спокойной иронией высмеивает его. Нарымбет вне себя приказывает Азимхану огласить письмо губернатора. Тот читает: назначены новые выборы управителя. Нарымбет клянется, что, забрав власть, он разделается с Абаем и его учениками, уходит.

Абай призывает к мужеству. Шествие невесты. Песня “открытия лица” нарушается приходом рассыльного: Долгополову приказано явиться к приставу. Все идут провожать. Ария Долгополова: он прощается с друзьями и с Абаем. Просит Айдару спеть ему последний раз. Выходят. Керим останавливает Айдару. Стычка их. Керим обвиняет Айдару в кощунстве. Тот уходит, разделяется его песня, прерываемая хором.

Ария Керима: один в юрте, он подводит итог, – они ведут народ опасным путем. Всыпает яд в пиалу. Карлыгаш видит в его руках рожок, просит табаку. Керим отвечает, что здесь лекарство.

Входит Азимхан, видит его с рожком. Керим, в ответ на его настояния, делает вид, что высыпал яд в очаг и кидает рожок. Азимхан гневно уходит. Входит Айдар, охрипший после песни, просит пить. Керим протягивает ему отравленный кумыс, Айдар пьет, Керим, содрогаясь, выходит. Вбегает счастливая Зура. Дуэт их: на пороге счастья, пусть жизнь будет долгой...

IV АКТ

Айдар умирает. Ждут Долгополова, единственного врача. Нарымбет является с требованием вернуть Магиш. Абай собирается выйти говорить с ним, Абдрахман его удерживает. Он вынужден признаться отцу, что приговорен к смерти. Скорбный дуэт отца и сына. Абай посылает к Магиш: признайся и простись.

Дуэт Магиш – Абдрахман: он умоляет ее забыть его, говорит о своей обреченности, признается, что любит ее. Взрыв счастья у Магиш: значит, между нами только смерть? Абдрахман называет ее женой. Входит Долгополов в сопровождении стражников, его высылают. Осматривает Айдару – поздно, помочь нельзя. Догадывается, что Айдар отравлен, но его тотчас уводят по

приказанию подошедшего Азимхана. Он кричит: Айдар отравлен. Айдар, поняв, последним усилием воли хочет рассказать Абаю о стычке с Керимом, но сил его хватает только на крик: не верь! Зура в страстном призыве: кому? Плач ее над ним. Керим клянется Абаю заменить собой Айдара и высказывает подозрение, что отравил Нарымбет: он идет к власти через трупы. Абай: “Пусть другие плачут над тобой, мой Айдар, я за смерть твою выжгу клеймо на лбу убийцы!” К юрте стекается народ, требует Абая: начинаются выборы, управителем хотят сделать Нарымбета, убийцу Айдара. Нарымбет и его жигиты нападают на Абая. Керим кидается его защищать, получает удар кистенем. Народ бросается избивать чиновников, ищет Нарымбета. В стычке Абдрахман выбивает у Азимхана плетью револьвер, горлом хлынула кровь, он падает возле Абая, тот в ужасе наклоняется над ним. Абдрахмана уводят, Абай, шатаясь, идет вслед. Скорбная ария: это последняя кровь сердца моего, я умру.

Ария Керима: “Ты остаешься один, я своей головой купил твою остальную жизнь, теперь твой повод в моих руках!”

Вбегает Зура с красным рожком в руках и Карлыгаш. Они рассказывают народу о словах Айдара “не верь” и о том, что Карлыгаш видела рожок в руках Керима на свадьбе. Керим не может оправдаться, его выволакивают.

Ария Зуры и хор: Зура сообщает, что Абай, потеряв сына и ученика, сказал, что не переживет их. Кто Абай для нас? Хор отвечает. Когда хор доходит до апофеоза – “Абай наше светило и друг”, – появляется Абай. Он протягивает руки к народу: “Пусть мне недолго жить, но жизнь моя до последнего вздоха была отдана мыслям о твоём счастье, народ мой!..

Конец оперы”.

Либретто мазмұны осы жоспардағы айтылған жайттардың көбімен дәлме-дәл сәйкесе бермейді. Жазушы жоспар бойынша либреттоны орысшаға еркін аударуды, не қайта жазып шығуды мақсат етіп, кейін оған бармай, алғашқы жазған қазақша нұсқаны орыс тіліне жолма-жол аударуды жөн деп санаған сияқты. Өйткені либретто өлеңмен жазылғандықтан, аударма үстінде оған жоспардағы айтылған өзгерістерді енгізу оңайға түспейтіні белгілі еді. Сондықтан жазушы либреттоны жолма-жол аударма талаптарын сақтай отырып, қазақша нұсқасынан еш ауытқымай аударып шыққан.

“Абай” либреттосының орысша нұсқасы М. Әуезовтің 50 томдық академиялық жинағына қолжазба қорындағы машинкаға басылған данасы бойынша дайындалып, кейбір қате жіберілген тұстары түзетіліп берілді.

К. Рахымжанов

МАЗМҰНЫ

I. МАҚАЛАЛАР, ОЧЕРК 3

Казахская литература за 20 лет..... 5

Шабдар “ерге” май не дер!.....17

Конвейерде күй мығым.....19

II. СЦЕНАРИЙЛЕР, КИНОДРАМА, ЛИБРЕТТОЛАР..... 23

Абай (сценарий).....25

Абай (кинодрама)77

Абай (либретто)145

Орыс тіліндегі аудармалар

Абай (сценарий). Бірінші нұсқасы191

Абай (сценарий). Екінші нұсқасы247

Абай (либретто)311

III. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР353

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ

Шығармаларының елу томдық толық жинағы

19-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:
С. Назарбаева, Б. Қанапиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан, А. Шаихова*
Көркемдеуші редакторы *С. Оспанова*
Техникалық редакторы *Н. Ромахова*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 10.07.2014 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$, офсеттік қағаз.

Қаріп түрі “Таймс”.

Шартты баспа табағы 21,0.

Таралымы 4000 дана.

Тапсырыс № 1311.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

“Жібек жолы” баспа үйі
050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-161-6

9 786012 941616